

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
REVIEW OF ARMENIAN STUDIES
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ

INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

2019 N 2 (20)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՄԵՐՈՒՄ 2013 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
THE JOURNAL HAS BEEN PUBLISHED SINCE NOVEMBER 2013

Գլխավոր խմբագիր՝ Խառատյան Ա.

Խմբագրական խորհուրդ

Աղասյան Ա., Ավետիսյան Պ., Գասպարյան Ս., Գևորգյան Հ.,
Դևրիկյան Վ., Իսահակյան Ա., Կատվալյան Վ., Հարությունյան Վ.,
Հովակիմյան Վ., Մելքոնյան Ա., Պողոսյան Գ., Սաֆրաստյան Ռ.,
Սուվարյան Յու.

Главный редактор: Харатян А.

Редакционная коллегия

Аветисян П., Агасян А., Арутюнян В., Гаспарян С., Геворгян Г.,
Деврикийн В., Исаакян А., Катвалян В., Мелконян А., Овакимян В.,
Погосян Г., Сафрастян Р., Суварян Ю.

Editor-in-Chief: Kharatyan A.

Editorial Board

Aghasyan A., Avetisyan P., Devrikyan V., Gasparyan S., Gevorgyan H.,
Harutyunyan V., Hovakimyan V., Isahakyan A., Katvalyan V., Melkonyan A.,
Poghosyan G., Safrastyan R., Suvaryan Y.

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ 2019 Թ. N 2 (20)

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ · HISTORY

Hayrapetyan K. – About Archbishop Khoren Muradbekyan's Election as Catholicos of All Armenians	5
Hayrapetyan A. – The Social Situation of Migrants in the Province of Alexandrapol in 1914–1920	17
Ohanian S. – 'The Passage of Van–Vaspourakan Refugees' through Persia, March – August 1918 (Under the Leadership of Kostı Hambarzumian and Levon Shaghoyan)	30
Խաչատրյան Հ. – «Բյուզանդական Հայաստանի» վարչաիրավական կարգավիճակը 387–640 թթ.	46
Карагезян Г. – Нахичеванская тема в «Житии мессира Франсуа Пике»	61
Зинуров Р. – Основные направления антиарменоведческих исследований: тенденции и особенности	76
Авакян К. – Перспективы смены поколений в диаспоре в контексте стратегических интересов Армении	94

ՈՒՐԱՐՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · URARTOLOGY

Tsakanyan R. – On the Terminology of the Mass Deportations Policy and Resettlements in Urartu	116
--	-----

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ARCHAEOLOGY

Խնկիկյան Օ. – Հյուսիս–արևելյան Հայաստանը մ.թ.ա. VII–VI դարերում (ըստ հնագիտական տվյալների)	124
---	-----

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ · ART

Asatryan A. – Komitas and the Ways of Development of Armenian Music (to the 150 th anniversary of Komitas)	146
--	-----

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ · PHILOLOGY

- Khachaturyan (Hachatoor) V.** – The Behavior of the Nominal Structure of the Verb in Translation 163
- ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ Ա.** – Գոյականի ձևաբանական առանձնահատկությունները Բունիաթ Սեբաստացու «Գիրք բժշկութեան» երկում 183
- Դավթյան Մ.** – Մովսես Խորենացու պատմափիլիսոփայության նոր պատոհմական մեթոդը 191

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ · PUBLICATIONS

- Ginosyan N.** – The Report of A. Safrastian about the Unbearable Conditions of Western-Armenians Referred to British Consul P.J.C McGregor in Erzeroum (1910) 204

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ · REPORTS

- Բոգոյան Ա., Միրզաբեկյան Գ.** – Արևելյան աղբյուրագիտությունը և պատմագրությունը ԻԱ դարասկզբի Հայաստանում 212

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ · BOOK REVIEWS

- Sukiasyan H., Khosroeva A.** – Abel Manoukian, *The Origins of the Hinchakian Party in Geneva and the Legacy of the Twenty Gallows* 218
- Бахчинян А.** – Альвина Арамян, *Очерки истории армяно-испанских литературных и культурных отношений V–XX вв.* 227
- Խառատյան Ա.** – Մելքոնյան Էդ.Լ., *Հայ գաղթականություն. տերմինների պատմությունից* 233

KANAKARA HAYRAPETYAN

PhD Student at NAS RA Institute of History
q.hayrapetyan@gsu.am

ABOUT ARCHBISHOP KHOREN MURADBEKYAN'S ELECTION AS CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS

Key words: *Archbishop Khoren, Catholicos of All Armenians Khoren I, National Church Assembly, "Pontifical Electoral Charter", National Church Constitution, Reforms, Supreme Spiritual Council.*

The Catholicos of All Armenians, His Holiness Gevorge V Surenyants¹ passed away on May 8, 1930. In accordance with Article 22 of Pontifical Electoral Charter endorsed by Catholicos Gevorge V Surenyants, after the death of the Catholicos the Head of the Armenian Apostolic Church should be elected within six months at the session convened by the National Church Assembly². Therefore, after the burial ceremony of the Catholicos, the Deputy Catholicos of All Armenians³, the President of the Supreme Spiritual Council⁴, Archbishop Khoren Muradbekyan's main task was to conduct the procedures officially as stipulated by the Charter.

The Archbishop Khoren and the members of the Supreme Spiritual Council embarked on conducting negotiations with ASSR authorities to convene a session of the National Church Assembly. On this occasion, on May 29, the President of the Supreme Spiritual Council, Archbishop Khoren Muradbekyan

¹ Documents of History of Armenian Church, Book B, Catholicos of All Armenians Khoren I Muradbekyan (ecclesiastic activities during 1901–1938), compiled by **S. Behburdyan**, Yerevan, 1996, № 140, p. 253.

² Ibid., № 142, pp. 254–256.

³ Ibid., № 78, pp. 152–153.

⁴ Ibid., № 85, pp. 166–167.

About Archbishop Khoren Muradbekyan's Election as Catholicos...

wrote a letter to the President of ASSR Central Executive Committee S. Kasyan and the President of ASSR People's Council S. Ter-Gabrielyan asking to facilitate and allow unimpeded convocation of delegates and members of electoral councils of all Union Republics, free entrance of foreign deputies to Soviet Armenia, and also for a right to publish periodicals⁵ to cover a number of issues concerning the election of the new Catholicos and the National Church Assembly to successfully carry out the election of the Catholicos.

In response to Archbishop Khoren Muradbekyan's letter, the President of ASSR Central Executive Committee S. Kasyan wrote that the Central Executive Committee had never hindered convocations of religious congregations if they dealt with only religious and church issues and on the same grounds he considered the entry of foreign guests to Soviet Armenia for the election of the Catholicos possible. Stemming from the purpose of the issue, publications in the press would also be permitted for which the relevant bodies would be given preliminary instructions⁶.

After receiving a positive response from the Central Executive Committee, on July 18, 1930, for the purpose of convening a session of the National Church Assembly, Archbishop Khoren Muradbekyan sent a circular addressed to the Catholicos⁷ of Cilicia, Patriarchs of Jerusalem and Constantinople, all diocese leaders and bishops. It was particularly mentioned in the circular that after the death of the Catholicos of All Armenians George V Surenyants, the main task of the Supreme Spiritual Council was not to leave the Patriarchal seat vacant but quickly organize the election of the Catholicos. On this occasion, previously agreed with the authorities of Soviet Armenia, a decision was made to convene the Church Assembly session on October 26 the following questions being included in the agenda:

1. election of the Catholicos of All Armenians,
2. election of the Deputy Catholicos of All Armenians,
3. election of the Supreme Spiritual Council members of St. Etchmiadzin,

⁵ Ibid.

⁶ Ibid., № 145, p. 258:

⁷ In 1928–1936 the Hierarchical See of Cilicia had two Catholicos: Sahak II Khapayan and Archbishop Babken Kyuleseryan. See in "Azdarar", № 31, 2009, pp. 2–3. See in **Hatityan A.**, Brief Overview on the History of Mother See St. Etchmiadzin (1920–1967), "Hierarchical Sees of Khoren I the Catholicos", "Etchmiadzin", 1968, E, p. 50.

4. discussion of the National Church Constitution,
5. reporting on the Armenian National Church reforms,
6. validation⁸ of the estimate of St. Etchmiadzin and the adjacent spiritual, educational and cultural institutions.

Archbishop Khoren Muradbekyan also attached the “Pontifical Electoral Charter” to the circular according to which, the session of the National Church Assembly should be convened with the participation of the previously elected deputies of all dioceses; besides, according to Articles 5 and 6 of the Charter, the participation of the patriarchs in the National Church Assembly session was emphasized. In the case of the absence of the Catholicos, the session would be headed either by the Catholicos of Cilicia, or the Patriarch of Jerusalem, and in the case of their absence – by the Deputy Catholicos of all Armenians⁹.

While sending the circular, Archbishop Khoren Muradbekyan expressed his hope that the pious Armenian nation would treat the elections with a sense of responsibility and would elect reputable persons who would give solutions to all the problems in St. Etchmiadzin and also be a commendable Catholicos of All Armenians¹⁰.

The session of the Armenian National Church Assembly seemed to be a reality but on August 17, during a closed session of the Central Committee Bureau of the Armenian Communist Party, a decision was made to postpone the convocation of the session of the National Church Assembly and discuss the question at the session of the Central Committee of All-Union Communist (Bolshevik) Party¹¹. The decision to postpone the session was not accidental. The authorities were concerned about the activation of the Dashnaks and the connection of the latter with the members of the Supreme Spiritual Council.

On September 11, 1930, the Supreme Spiritual Council sent circulars to all diocese leaders and spiritual institutions on postponing the session of the National Church Assembly on the ground that obtaining permission for the entry of foreign deputies takes long, whereas the Supreme Spiritual Council

⁸ Ibid., № 148, pp. 261–263.

⁹ **Hatityan A.**, Brief overview on the History of Holy See St. Etchmiadzin (1920–1967) Khoren I Muradbekyan, the Catholicos (November 1932 – April 1938), “Etchmiadzin”, 1968, B, p. 22.

¹⁰ Documents of History of the Armenian Church, pp. 261–263:

¹¹ Ibid., № 152, p. 265:

About Archbishop Khoren Muradbekyan's Election as Catholicos...

considered it desirable to convene the session of the National Church Assembly with its full staff¹².

As for the entry permission, it is worth mentioning that in those years the citizens of Syria, Lebanon and European countries were prohibited to visit the Soviet Union. However, a more defensible reason for postponing the session of the National Church Assembly was the obvious anti-church and anti-religious policy of the Soviet authorities to subdue and finally disorganize Etchmiadzin. We present the following document to prove this fact.

On September 7, 1930, the Deputy President of the Interregional Board L. Beria and the Head of the Secret Department of Interregional Board Mughdusi wrote in their strictly confidential report to Moscow that all the efforts for taking Etchmiadzin under the influence of the ruling regime had so far been in vain. Therefore, the situation created in Etchmiadzin should be used to take it completely under control. It is not a secret that Etchmiadzin played an important role not only in Soviet Armenia but also in the Diaspora. The Catholicosate in Etchmiadzin was the spiritual, political and organizational center of the Armenian Church and a major factor in the development of the social, cultural and political life of the entire Armenian nation. An opportunity should be granted to convene a session in St. Etchmiadzin, otherwise the Catholicos of All Armenians might be elected in the Diaspora¹³ – a fact that would result in the Soviet government losing the last chance¹⁴ of keeping the Armenian Apostolic Church under its control. The same report mentioned the names of all the Catholicos candidates with their political and party orientations. Among the candidates was the leader of Spahan diocese, Archbishop Mesrop Ter-Movsisyan; leader of the Tabriz diocese, Archbishop Melik Tangyan; the Deputy Catholicos, Archbishop Khoren Muradbekyan, the latter being mentioned as an ardent proponent of the Dashnaks and a person having the anti-Soviet orientation. Finally, Archbishop Gevorg Chorekchyan's name was mentioned who, as stated in the report, was presented as a person with the anti-Dashnak orientation, the least discredited clergyman by the Soviet press and a person

¹² Ibid., № 155, pp. 279–280.

¹³ This issue was addressed by N. Adonts taking into consideration “The Dashnaktsutyun” party's intention of dividing St. Etchmiadzin and creating separate Catholicosate for the Armenian people in Diaspora. See in **Adonts N.**, Narratives F, Yerevan, 2012, pp. 284, 478.

¹⁴ Documents of History of the Armenian Church, Book B, № 154, pp. 268–279.

who in the years of leading the Georgian Diocese in Tbilisi had been in touch with the authorities and cooperated with them. In his report Beria proposed to delay the permission for convening the session of the National Church Assembly to save time and thus, allow Gevorg Chorekchyan to win the elections of Catholicos.

After about two years of delays and active negotiations conducted by the Supreme Spiritual Council, on April 1, 1932, the Central Committee Bureau of the Communist Party of Armenia made a secret decision and permitted the convocation¹⁵ of the National Church Assembly session in St. Etchmiadzin.

On April 6, the President of the Supreme Spiritual Council, Archbishop Khoren Muradbekyan temporarily sent Gevorg Chorekchyan to Georgia and appointed him as leader of the Georgian Diocese being confident that the Soviet authorities had a benevolent attitude towards him¹⁶.

On November 10, 1932, the long awaited session of the Armenian National Church Assembly headed by the Deputy Catholicos, Archbishop Khoren was finally convened in St. Etchmiadzin, with the participation of previously selected 80 deputies from the Diaspora, Soviet Armenia and Union Republics, 72 out of which were clergymen, and 8 were seculars. Because of some problems connected with the entry permission, the Catholicosate of Cilicia and the Patriarchs of Jerusalem and Constantinople were not able to attend the session of the Armenian National Church Assembly. The three hierarchical sees appointed their authorized deputies: Archbishop Khoren represented the Catholicosate of Cilicia and Archbishop Bagrat represented the Patriarchate of Jerusalem¹⁷.

From November 10 to November 13, six National Church Assembly sessions were convened during which the following questions of the agenda were set up for discussion and approval:

1. Discussion and Approval of the Election Method of Catholicos,
2. Reports by the Supreme Spiritual Council on a) the Activities and Institution of the Supreme Spiritual Council, b) Material Needs of the Holy Center, c) the Constitution of the Armenian Apostolic Church,
3. Reports on the Reforms of the Armenian Apostolic Church,

¹⁵ Ibid., № 185, p. 317:

¹⁶ Ibid., № 186, pp. 317–318:

¹⁷ **Hatityan A.**, Ibid., “Etchmiadzin”, 1968, B, p. 28:

About Archbishop Khoren Muradbekyan's Election as Catholicos...

4. Election of the Catholicos of All Armenians,
5. Election of the Members of the Supreme Spiritual Council,
6. Greetings and Gratitude Expressed by the National Church Assembly to the Soviet government¹⁸.

As a result of active discussions and exchange of opinions during the sessions of the National Church Assembly, a decision was made to approve the Patriarchal Encyclical of January 1, 1924, according to which, the Supreme Spiritual Council had been established, and to accept the resignation of the current staff of the Supreme Spiritual Council, asking them to continue their activities until the election of the new staff.

The Supreme Spiritual Council was assigned to form a special Committee to work out the draft of the Constitution of the Armenian National Church taking into consideration the opinions of the Catholicosate of Cilicia and the Patriarchate of Jerusalem. It was proposed to recognize the material status of Mother See as totally insecure and explore the problem with the relevant specialists¹⁹.

On November 12, 1932, at 11:30 a.m., Archbishop Khoren Muradbekyan announced the opening of the regular session of the National Church Assembly with the participation of 72 deputies and 80 votes. The questions of electing a Patriarch and the Supreme Spiritual Council were set up for discussion.

The Chairperson of the session Archbishop Khoren Muradbekyan presented the procedures of Catholicos election according to which, the preliminary list of the Catholicos candidates had been previously drawn up in leaflets and the final election should also be carried out with leaflets as the Presidency had considered the ordered boxes to be useless.

Before the voting, the Archbishop Khoren Muradbekyan reported to the meeting that according to their letters, the Patriarch of Jerusalem Torgom Gushakyan and the Patriarch of Constantinople Mesrop Naroyan had withdrawn their candidacies. Archbishop Bagrat also announced the withdrawal of his candidacy.

79 ballots, instead of 80 were distributed (Arshak Chopanyan attended the session after the voting).

¹⁸ Documents of History of the Armenian Church, Book B, № 221, pp. 353–357.

¹⁹ Ibid.

The results of the preliminary election were as follows: Archbishop Khoren Muradbakyan received 51 votes, Archbishop Matteos Matteosyan – 12 votes, Archbishop Mesrop – 10 votes, Archbishop Bagrat – 2 votes, and Archbishops Torgom and Garegin – 1 vote each.

Apart from Archbishops Khoren and Matteos, the others refused to run during the next voting. Archbishop Mesrop announced that the only deserving candidate was Archbishop Matteos.

After a break of half an hour, the second round of voting began. Archbishop Khoren Muradbakyan received 60 votes and Archbishop Matteos – 19 votes. The Chairperson Archbishop Khoren stated the results of the elections and announced Archbishop T. Khoren as the Catholicos of All Armenians²⁰.

Thus, despite the efforts of Soviet authorities, the throne of the Catholicos was entrusted to Archbishop T. Khoren Muradbakyan who was not welcomed by the authorities. The newly elected Catholicos of All Armenians, His Holiness Khoren Muradbakyan expressed his satisfaction and gratitude to the Armenian National Church Assembly and added, “This session had loaded him with a weighty responsibility; however, only relying on the Cathedral, the help of the Armenian people and actions of his brotherhood monks would he be able to do his sacred duty toward the church and his people”²¹.

On November 12, after the Patriarch elections, the staff of the Supreme Spiritual Council was also approved: 4 clergymen (Archbishop Garegin Hovsepyan, Archbishop Gevorg Chorekchyan, Archbishop Artak Smbatyan and Archbishop Arsen Ghltchyan) as well as 2 secular representatives²².

The Consecration Ceremony of the Catholicos of All Armenians took place on November 13, in Mother See of Holy Etchmiadzin with the participation of 12 bishops, members of the National Church Assembly and the pious people²³.

On the occasion of the election of the Catholicos of All Armenians, publications were issued not only in the Diaspora²⁴ but also in the Soviet press.

²⁰ National Archives of Armenia (hereinafter NAA), f. 409, c. 1, b. 153, pp. 33–34.

²¹ Ibid.

²² NAA, f. 409, c. 1, b. 159, p. 2.

²³ “Etchmiadzin”, C, 1968, **Hatityan A.**, Ibid, p. 29.

²⁴ “Armenia”, December 10, 1932: “Armenian Speaker”, December, 1932: “Hask” p. 43, 1932. “Sion”, December, 1932: “Haraj”, November 15, 1932. “Bazmavep”, volume R, № 12, 1932, p. 563.

About Archbishop Khoren Muradbekyan's Election as Catholicos...

In that regard, the newspaper "Soviet Armenia" wrote that as a result of the session of the National Church Assembly convened in Etchmiadzin, Archbishop Khoren Muradbekyan was elected Catholicos of All Armenians. The Assembly sent greetings to the Government of Soviet Armenia and adopted a relevant declaration²⁵.

All Armenians triumphantly accepted the news of the election of the new Catholicos. Various congratulatory letters and telegrams from different parts of the world addressed to the Catholicos of All Armenians, His Holiness Khoren I were sent by the Diocese leaders, priests, national institutions and individuals who expressed their delight and satisfaction with regard to the election of the new Catholicos. On this occasion, the leader of Armenian diocese in America, Archbishop Ghevond Duryan wrote: "May all the monasteries, friaries and temples rejoice in delight and be adorned with feathers; ... May St. Etchmiadzin jubilate and exult as a sacred bride Church.

All of us in one heart and soul wish and say: "King of Heaven, keep Hhy Church firm and Thy worshipers in peace"²⁶.

On November 18, one week after the election of the Catholicos, the first session of the newly elected Supreme Spiritual Council took place, the major task of which was the preparation of the first Patriarchal Encyclical. A decision was made to entrust the artistic design of the Encyclical to Archbishop Garegin as a skilled master in Armenian miniature²⁷. By the proposal of the Catholicos of All Armenians, the Supreme Spiritual Council carried out a division of labor. Archbishop Garegin Hovsepyan was appointed Chair of sessions of the Supreme Spiritual Council and was obliged to present himself to the Catholicos and report on the process of the sessions. Archbishop Gevorg Chorekchyan was appointed as a negotiator and representative of the Catholicos in state and governmental circles, Archbishop Artak Smbatsyan was appointed as Treasurer of Mother See and Deputy Diocesan of Yerevan, and Archbishop Arsen Ghltrchyan was appointed Chair of the Audit Committee in Mother See²⁸.

²⁵ "Soviet Armenia", November 16, 1932.

²⁶ NAA, f. 409, c. 1, b. 161, p. 30.

²⁷ "Etchmiadzin", C, 1968, the mentioned article, p. 29.

²⁸ Ibid., pp. 29–30.

On June 1, 1933, the Catholicos of All Armenians, His Holiness Khoren I Muradbekyan wrote his first Patriarchal Encyclical²⁹ in the eighth month of his enthronement with excused delay due to his illness³⁰, all circumstances and difficulties hindering the normal functioning of the church, intolerance and arbitrariness by the authorities, and repression of the clergy. It was printed in 200 copies in Yerevan and sent abroad to Hierarchical Sees, Deputy Diocesans, clergymen, charities, national non-governmental organizations and the Government of the Soviet Union.

In his first Encyclical, the Catholicos of All Armenians, His Holiness Khoren Muradbekyan sent his blessings and greetings to all Armenians and mentioned that his election as Catholicos during the session of the National Church Assembly held November 10–13 was an exceptional and important phenomenon given the fact that following the Pontifical Charter³¹ adopted in 1836, for the first time the Catholicos was elected in a national election for which the newly elected Catholicos expressed his gratitude to the government of Soviet Armenia.

With particular grief, the newly elected Catholicos addressed the difficult circumstances existing not only in Soviet Armenia but also in the Diaspora singling out the migration of the Armenian people, the widespread poverty, divisive struggle of the party, and deviations of the Holy Church from faith.

The Catholicos then addressed the decisions made by the National Church Assembly: the necessity of a new constitution for the Armenian Apostolic Church which should be compiled in accordance with the historical and cherished traditions of the Armenian Church; the reforms of the rules of the Armenian Apostolic Church needed refinement in line with the contemporary challenges and requirements, as well as the economic security of Mother See.

Despite the existing difficulties, the Catholicos of All Armenians was hopeful that he was not alone and that the Catholicosate of Cilicia, Patriarchates, diocese leaders of Jerusalem and Constantinople, and all pious Armenians stood by his side.

Afterwards, the Catholicos of All Armenians expressed his gratitude and wishes to all Hierarchical Sees, Deputy Diocesans, priests and the Armenian

²⁹ Documents of History of the Armenian Church, Book B, № 246, pp. 379–380.

³⁰ “Sion”, № 10, October, November, 1933, pp. 293–297.

³¹ Encyclopedia “Christian Armenia”, Publication of Armenian Encyclopedia, Yerevan, 2002, pp. 864–865.

About Archbishop Khoren Muradbekyan's Election as Catholicos...

people urging the clergymen to be exemplary believers, not engage in politics and keep the people away from party divisions. The people, our homeland and church longed for peace which meant labor, wealth, construction and spiritual good from both cultural and patriotic perspectives.

The Encyclical of the Catholicos of All Armenians ends with a patriotic, heartfelt appeal and exhortations: "My spiritual sons, who have crossed the border of far-flung states and nations, I have words of exhortation and blessing to tell you, words of condolence and gospel as even though under adverse circumstances desolation has gripped our country and scattered the surviving people all over the world, many of you being part of them, thanks to the mercy of God we were bestowed with the Land of Ararat with its bordering regions which day by day flourish in prosperity. Hereinafter, my dear sons, to your rejoice and condolence, I exhort you to both morally and materially support the replenishment of our country, development of educational institutions, reconstruction of cities, villages and factories, and cultivation of fertile farmlands as you are twigs of a tree, roots and trunk of revitalization with which our historical homeland Soviet Armenia will stand erect"³².

The Patriarchal Encyclical was completely covered in the "Sion"³³ and "Hask"³⁴ magazines but because of obvious anti-religious disposition of Soviet Armenia it was published after declaring independence, in "Etchmiadzin" magazine³⁵ in 2003.

Owing to the turn of events, the Catholicos of All Armenians Khoren I Muradbekyan took over patriarchy in a period when the intolerance policy, obvious arbitrariness and Stalin repressions by Soviet Armenia authorities towards the church reached their peak. In defense of the Armenian Apostolic Church, the holy faith and unity of the Armenian people, Khoren I Muradbekyan undertook the resolution of the crucial issues of the Church. It was necessary to complete the processes related to the Constitution and reforms. Finally, it was necessary to put an end to the destructive, partisan and divisive policies of the Diaspora.

³² "Sion", № 10, October 1933, pp. 293–297.

³³ Ibid.

³⁴ "Hask", 1933, pp. 49–58.

³⁵ "Etchmiadzin", JB–2003, **Behbudyan S.**, The First Encyclical of the Catholicos of All Armenians Khoren I Muradbekyan, pp. 76–82.

**Տ. ԽՈՐԵՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄՈՒՐԱԴԲԵԿՅԱՆԻ՝
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԸՆՏՐՎԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ
ՇՈՒՐՋ**

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Ք.

Ամփոփում

***Քանալի բառեր՝** Խորեն արքեպիսկոպոս, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորեն Ա, ազգային եկեղեցական ժողով, «Հայրապետական ընտրական կանոնադրություն», ազգային եկեղեցական սահմանադրություն, բարեփոխումներ, Գերագույն հոգևոր խորհուրդ:*

1930 թ. մայիսի 8-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Տ.Տ. Գևորգ Ե Սուրենյանցի մահից հետո Գերագույն հոգևոր խորհրդի խնդիրը և նպատակը դարձավ 1925 թ. հոկտեմբերի 22-ի «Հայրապետական ընտրական կանոնադրության» համաձայն ազգային-եկեղեցական ժողով հրավիրել և նոր կաթողիկոս ընտրել: Սակայն խորհրդային իշխանությունների կողմից եկեղեցու նկատմամբ բացահայտ անհանդուրժողականության քաղաքականության հետևանքով այն որոշակի նկատառումներով հետաձգվեց:

Իշխանությունների թույլտվությամբ, 1932 թ. նոյեմբերի 10-13-ին գումարվեց ազգային եկեղեցական ժողով, որի ընթացքում քննարկվում են ինչպես ազգային եկեղեցու սահմանադրության նախագիծը, եկեղեցու կանոնակարգերի բարեփոխումների խնդիրը, Ս. Էջմիածնի նյութական ապահովվածության, այնպես էլ կաթողիկոսի ընտրության հարցը:

К ВОПРОСУ ОБ ИЗБРАНИИ АРХИЕПИСКОПА ХОРЕНА МУРАДБЕКЯНА КАТОЛИКОСОМ ВСЕХ АРМЯН

АЙРАПЕТЯН К.

Резюме

Ключевые слова: архиепископ Хорен, Католикос Хорен I, Национально-церковный собор, «Устав избрания Католикоса», Национально-церковная конституция, реформы, Верховный духовный совет.

После кончины 8-ого мая 1930 г. Его Святейшества Католикоса всех армян Геворга V Суренянца основной целью и задачей Верховного духовного совета стали созыв Национально-церковного собрания и избрание нового Католикоса в соответствии с «Уставом избрания Католикоса», принятым 22-ого октября 1925 г. Однако в результате политики нетерпимости в отношении церкви со стороны властей Советской Армении избрание католикоса в силу известных причин было отложено.

С дозволения властей 10–13 ноября 1932 г. был созван Национально-церковный собор, на котором обсуждались такие вопросы как проект национально-церковной конституции, реформа церковных уставов и предоставление финансовых ресурсов Св. Эчмиадзину, избрание Католикоса.

12-ого ноября на заседании Национально-церковного собора на основе всенародного голосования Католикосом всех армян был избран архиепископ Хорен Мурадбекян.

ARMEN HAYRAPETYAN

PhD in History

Director of SCAS of NAS

armenani@mail.ru

THE SOCIAL SITUATION OF MIGRANTS IN THE PROVINCE OF ALEXANDRAPOL IN 1914–1920¹

Key words: *First World War, Alexandropol, refugees, Eastern Armenia, Caucasus front, “Brotherly Aid Committee”, migrants.*

The history of the First World War and its subsequent two years is perhaps one of the most thoroughly explored issues of the Armenian historiography. Throughout the past century, dozens of memoirs and scholarly works have been published in the homeland and the Diaspora. There is a substantial amount of published material of documentary origin. Nevertheless, some issues, such as the number of refugees settled in the territory of Eastern Armenia, the issue of newcomers' settlement, the social situation of the migrant population, orphanage and so on, have never been seriously investigated.

The results of our recent studies published in Armenian and foreign scholarly journals shed light on the above-mentioned issues. Carrying out our research in conjunction with the following archival data and time frame we make a study of the social conditions in Alexandropol province in the period of 1914–1920.

Military operations on the Caucasus front started in 1914, at the beginning of November. Almost at the same time the first refugees appeared. The difficult task of accepting, listing and settling them down, was on the shoulders of social organizations acting in the Armenian-populated areas of Transcaucasia. For instance, the branch office of the “Brotherly Aid Committee” hosted 18 hostels for 100–250 people in the town².

¹ “The research has been undertaken under the auspices of the State Committee of Science, RA Ministry of Education and Science within the scope of the research theme coded as 18SH-6A007”.

² ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1311, թթ. 23–24:

The Social Situation of Migrants in the Province of Alexandropol...

The first 3,000 refugees got to the province in 1914, in the middle of November and by the end of January, 1915, their number reached 6909³. Due to the residents' voluntary donations, those people were provided with lodging, fuel and food free of charge⁴.

No significant problems were carefully dealt with in spring, 1915 either, when the immigration of the Western Armenians began.

Gevorg Mkrtumyan, who was sent on a business trip from Astrakhan to Alexandropol, gave a high appreciation of the activities of local public organizations in the field of care for migrants⁵.

On the pages of the periodical "Mshak", he wrote about the problems of migration: "In order to improve the situation of more than 8,000 refugees in the country and around 80 villages, local organizations were able to join the province's territory to the region, and then appoint the "personnel", trying to find the solution to the distribution of food and clothing. And all this was just done with 64,000 rubles⁶.

The first serious problems in the affairs of the refugees' placement in the province and providing them with basic living conditions emerged in summer 1915 when about 200,000 Christians from the Vilayets of Van, Bitlis and Erzurum passed to Eastern Armenia due to the withdrawal of the Russian troops. According to Al. Khatisyan, the number of Western Armenians established in the province of Alexandropol in those days was around 31.000. On the same days in Yerevan there were only 19800 and in the province of Etchmiadzin 16000 migrants⁷.

It was decided to accommodate 4,000 people in Pambak villages. 130 people were accommodated in large villages and 100, in small ones. For example, Mets Gharakilisa, though with a population of more than 10000 people, had a large

³ Однодневная перепись беженцев из Турции, Персии и из мест, пограничных с Турцией (армян, айсоров, греков и пр.) 1914–1915 гг. Перепись произведена 30-го января 1915 г., Эривань, 1915, с. 26–31. Ալեքսանդրապոլի գավառը վիճակագրական նյութերում (XIX դ. – XX դ. սկիզբ), փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, աշխատասիրությամբ Ա. Հայրապետյանի, Ե., 2011, էջ 232–235:

⁴ One person was given two pounds per month or 2 kg 720 g of bread (See: Համառոտ տեղեկագիր Ալեքսանդրապոլի ազգային կենտ. Յանձնաժողովի գաղթականական սեկցիայի, Գաւառի ծայն, Ալեքսանդրապոլ, 1915, 11 յունարի, էջ 3):

⁵ Մկրտումեան Գ., Փախստականների մօտ, Մշակ, 1915, 13 մայիսի, էջ 3:

⁶ Ibid.

⁷ Աթանէսեան Ա., Մշակ, 1915, 17 հոկտեմբերի, էջ 3:

number of empty and light premises, pharmacies, food markets and other facilities to offer to 130 refugees only⁸.

The situation was tough in the Alexandropol hostels. “There were 6000 migrants in the town,” – wrote A. Safrastyan, a reporter from “Mshak”; a small number of those had been settled in private homes and provided with basic living conditions, and most lived in dormitories in favourable conditions.” According to the author of the article, there were up to 15 families who lived in the rooms with broken windows – hungry, without bed and clothing⁹.

The issues related to the food supply were solved by the end of the year. The overwhelming majority of the migrants preferred to be accommodated with former villagers instead of the humid basements of the city. According to Atrpet, this part of the migrants were well provided for, they received flour and other essential supplies from non-governmental organizations. They continued to benefit from the peasant’s stocks¹⁰.

Unfortunately, in those hard days for the Armenian people, the social organizations that were to heal the wounds of the people, began to criticise each other in the Eastern-Armenian periodicals, thus using the national tragedy for their benefit.

For example, in December 1915 in № 278 issue of the “Horizon” Karapetyan’s editorial came out entitled “Complaints” where the author, based on unverified facts, accused the Alexandropol Committee of “Fraternal Aid” of complete inaction.

According to the reporter, at the end of October, 12000 of the 14500 inhabitants of Alexandropol province were in a less favorable condition than in the villages. The remaining 2500 settled in the hostels of the city were in constrained conditions¹¹.

⁸ **Ականատես**, Փախստականների վիճակը, Մշակ, 1915, 13 օգոստոսի:

⁹ **Շալճեան Ս.**, Տպաւորութիւններ հայ գաղթականների վիճակից, Մշակ, 1915, 11 նոյեմբերի:

¹⁰ **Ատրպետ**, Փախստականները Ալեքսանդրոպոլի գաւառում, Մշակ, 1915, 12 նոյեմբերի:

¹¹ **Խմբագրական**, Բողոքներ, Հորիզոն, Թիֆլիս, 1915, 12 դեկտեմբերի:

The Social Situation of Migrants in the Province of Alexandrapol...

The article, which was more like a verdict, was promptly redefined in the Official Bulletin of the Armenian Caucasus Cooperative, "Hambavaber"¹², which allowed supposing that the author was the real client of the editorial.

According to the official statistics, in the given period there were 22815 migrants (instead of Karapetyan's 14500), 15971 of whom were settled down in villages, 4240 in the city's private homes and 2604 in the hostels¹³.

The refugees were provided with fuel; they were given 15 kopecks (Russian coins), as well as soap, warm water and clothing. With the guidance and support of "Youth Unity" and "Alagyaz Children" companies a hospital was opened for them.

It should be noted that thanks to the collaboration between "Fraternal Aid" and "Union of Cities", the death rate in the province of Alexandrapol was very low. According to the clergyman Artak's reference presented to the Armenian Patriarchate in June 16, 1916 only 1164 migrants died from cold and starvation¹⁴, whereas according to B. Ishkhan Khanian accounts, only at the end of August, 1915 2135 people became victims of hunger and epidemics¹⁵.

Ishkhan A. Arghutyan the Yerkaynabazuk, who was sent there in November 1915, described the state of immigration in the province of Alexandrapol as quite satisfactory. According to him, there were newcomers in all 189 villages of the province: they had free lodging and received cash allowances. Those who were in Pambak were well-off. They had about 1000 heads of large cattle and picked up firewood from forests, got 200 stoves, warm blankets and clothes. The issue of employment was also settled to some extent. 100 people were employed in the local copper mine, while 300 people were working on the construction of the Kars railway and the Sarighamish highway¹⁶.

July, 1916 was marked by the new withdrawal of the Russian troops. The first groups of Western Armenians moving to Alexandrapol province were settled in

¹² **Քրոնիկոն**, Համբաւաբեր, Թիֆլիս, 1916, 3 յունուարի:

¹³ Ալեքսանդրապոլի «Եղբայրական օգնութեան» կոմիտե, Նամակներ խմբագրութեան, Հորիզոն, 1916, № 8, 14 յունուարի:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1306, թ. 3-7:

¹⁵ **Իշխանեան Բ.**, Աղէտի եւ տառապանքի աշխարհից, Մշակ, 1915, 17 սեպտեմբերի:

¹⁶ **Իշխան Ա.Մ.**, Արդութեան-Երկայնաբազուկի զեկուցումը փախստականների մասին, Մշակ, 1915, 8 դեկտեմբերի:

Pambak. American aid organizations distributed clothes and blankets¹⁷. In Mets Gharakiliss, a well-stocked grocery store also opened in August for caring to the needs of the migrants¹⁸.

The situation was much more complicated in Alexandrapol and the surrounding villages. In August 8000 semi-hungry Sassounians settled there¹⁹: “To meet the newcomers’ basic needs, the distribution of flour was temporarily replaced by monetary handouts, but this policy led to flour inflation”²⁰.

By the end of the year 1370 other Sassounians settled in the villages of Eastern Shirak²¹. In spite of all the efforts, local public organizations did not manage to solve the problems of refugees’ everyday life on the threshold of winter. In this situation, Archbishop of the “Fraternal Aid”, the Governor of Alexandropol Kalandadakhishvili and Mayor Kamsarakan appealed for help: save the poor war veterans from the grips of hunger²².

By the end of the year, by the joint efforts of the Alexandrapol Police Committee of the “Fraternal Aid” and the representative of the Armenian Migrant Assistance Coordinator Major Maynard, 15 walnut and cotton processing workshops were established in the province. According to the newspaper “Ashkhatanq”, this provided 40 men and 1505 women with work. That is, on average, about 6000 people improved their living conditions²³. Another two workshops were set up in Alexandrapol by the Sassoun residents in February, 1917²⁴.

In spring, 1918 the military-political situation in the region dramatically changed. The Turkish-Transcaucasian war, which began on April 1, spread a new panic among the Armenians. After the conspiracies of Kars more than 100000 people moved to the province of Alexandrapol²⁵. A year after the fall of Kars, the

¹⁷ **Յ.Յ. Մեծ-Ղարաքիլիսէի շրջան**, Աշխատանք, Երեւան, 1916, 1 հոկտեմբերի:

¹⁸ **Գաղթական**, Գաղթականների վիճակը Համամլուի շրջանում, Համբաւաբեր, 1916, 16 հոկտեմբերի:

¹⁹ Փախստականների վիճակը, Մշակ, 1916, 1 նոյեմբերի:

²⁰ **Աշոտ**, Ալեքսանդրապոլի փախստականներ, Աշխատանք, 1916, 10 օգոստոսի:

²¹ Սասունցիների ներկայացուցիչները Թիֆլիսում, Մշակ, 1916, 18 դեկտեմբերի:

²² Փախստականների վիճակը, Մշակ, 1916, 1 նոյեմբերի:

²³ **Արմենակ Փ.**, Ամերիկացիները մեր մէջ, Աշխատանք, 1917, 30 սեպտեմբերի:

²⁴ **Երեւանցի**, Փախստականները Ալեքսանդրապոլում, Աշխատանք, 1917, 8 փետրուարի:

²⁵ Նոր փախստականութիւն, Մշակ, 1918, 17 ապրիլի:

The Social Situation of Migrants in the Province of Alexandropol...

Turks occupied Alexandropol and the villages of Eastern Shirak, and on May 28 they entered Mets Gharakilisa. Moreover, ten thousand survivors escaped from the Turkish yoke to Etchmiadzin and Pambak. According to the report, approximately 200000 people were in Pambak on the eve of the Turkish invasion²⁶.

In the occupied regions, the Turks set about the physical extermination of Armenians, as a result of which the ethnic background of the Armenian population was affected. According to official statistics, about 18000 people (12000 killed, 6000 captives) were killed in that genocide²⁷. Meanwhile, according to our recent studies, about 20000 people have been slaughtered in Alexandropol, Eastern Shirak and Pambak villages, and 6000 have fallen victim to the famine and epidemic diseases, and more than 15000 were captured and abandoned in the depths of the Empire²⁸. The Ottoman domination also struck a heavy blow to the economy of the province. According to G. Khoyetsyan's calculations, the Turks took about 50000 large and 100000 small cattle, more than 5000 horses, 2.5 million pounds of wheat and 1 million pounds of barley²⁹.

In autumn 1918 the defeated Ottoman Empire began to withdraw its troops from the occupied territories. After the Turks' withdrawal, the administrative image of the province of Alexandropol changed. By the decision of the Council of Ministers of the Republic of Armenia, the region of Pambak (Mets Gharakilisa District) became part of the newly formed Dilijan province, and in eastern Shirak province the new province of Alexandropol was formed, with 4 settlements and 129 villages³⁰.

²⁶ **Էջիբեկյան Հ.**, Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը (Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1947, էջ 57):

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 91, թ. 179: ՀԱԱ, ֆ. 202, ց. 1, գ. 1271, թ. 47: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Լեոյի ֆոնդ, ց. 1, գ. 253, թ. 1:

²⁸ See: **Հայրապետյան Ա.**, Ժողովրդագրական գործընթացներն Ալեքսանդրապոլի գավառում 1918 թ. մայիս-նոյեմբեր ամիսներին, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 21, Գյումրի, 2018, էջ 113–127: **Նույնի՝** Օսմանյան ցեղասպանական քաղաքականության շարունակությունը Ղարաքիլիսայի շրջանում (1918 թ. մայիս-հոկտեմբեր), Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան 150-ամյակին և Վանաձորի պետական համալսարանի հիմնադրման 50-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Վանաձոր, 2019, էջ 254–262:

²⁹ **Բաղայան Խ.**, Գերմանա-թուրքական օկուպանտները Հայաստանում 1918 թ., Ե., 1962, էջ 19:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 4, թ. 20:

In the hope of moving to Kars, the migrants' caravans moved to Alexandrapol from different provinces of Transcaucasia. According to the data of the Central Statistical Bureau of Armenia, in January 1919 in the province of Alexandrapol, the number of the population reached 152414, of which 118053 were natives, 31989 were Western Armenians, and 2,372 were Russian-Armenian refugees³¹ (for comparison, in 1915 the province had 226740 inhabitants)³². During the next month, 25,000 other refugees from Georgia moved to Alexandrapol for passing to Kars³³.

Unfortunately, peace did not last long. The emerging Turks provoked the Armenian-Georgian war, which became evil for the population of the economically depressed province. The urban authorities of Alexandrapol, with the hope of saving the hungry population, on December 30, appealed to the Armenian government to keep away from the extreme unwanted war, to seize the last stocks of bread and to end the conscription³⁴ but there was no result. In February, 1919 when the railway communication between Kars and Jajur stopped due to winter snowstorms, the issue of the food supply came to a dead end, and the province appeared in the clutches of hunger.

The Migration Committee of urban force on Alexandrapol which was called to provide refugees with food, failed on the way of its mission. The main reason for the failure of the supply of provision was the wrong management of the work. The caregiving activities aimed at helping the migrants were on the shoulders of two diverse structures: Ministry of Supply of Provision of RA and AmerCom of the Middle East (hereinafter: Amercom). Their uncertified actions led to the starvation and death of thousands of people³⁵. The spread of hunger was also stimulated by the fabulous loyalty of the local officials, "when the bread was consumed by 100,000 people, while 30,000 refugees were still hungry"³⁶.

The city turned into a dwelling place of beggars and ill people, and the colony was so depressed that "the mother threw her half-alive child into the streets to

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 127, ց. 1, գ. 2976, թ. 20:

³² Данные о пространстве и населении Закавказья («Кавказский календарь на 1916 год», отд. III, Тифлис, 1915, с. 37).

³³ Գաղթականության մէջ, Ջանգ, Երեւան, 1919, 12 յունւարի, էջ 5:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 3003, թ. 3:

³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 689, թթ. 45–49:

³⁶ Դրսեցի, Պօլիգոնների գիշատիչները, Յառաջ, Երեւան, 1920, 25 յունւարի:

The Social Situation of Migrants in the Province of Alexandropol...

take the rationed food.”³⁷ The situation was worse in the villages. The hunger and epidemic diseases reached an unprecedented scale. According to the eyewitnesses, there was no dog or cat left in the yards, and people like animals were eating greens for days long in mountains and fields³⁸.

Orphans were relatively in good condition. On April 12, 1919 the Minister of Defense of the Republic of Armenia, Sahak Torosyan, and the representative of the AmerCom in Armenia, Captain Elder, gave care and attention to the orphanages, separate stations, as well as wandering orphans in Armenia. The ministry would only have supervision of the educational-cultural and moral-political environment. Since May 1, 1919 the acting orphanages and the hospital of orphans were passed under the control of AmerCom factual caretaking³⁹.

The inability of the urban authorities to improve the situation of immigration had led to extreme escalation of relations between the parties, transforming Alexandropol into a stage of military actions. After two dead bodies were found in one of the districts of the town, the two sides fought against each other with two hostile armies and pistols. “Urban authorities resorted to extraordinary measures to suppress the internal war, suspended military operations, but could not blame their motives,” – the periodical writes⁴⁰.

Extreme immigration tried to solve the issue of paramilitary actions by force. Illegal acts and looting were widely spread in the province. Attacks by militant armed groups on the villages, cattle theft and looting continued until the end of the year. The situation did not change even after 1919 when martial law was declared in Alexandropol⁴¹. On September 4, 1919 the Governor of Kars, S. Ghorghanyan wrote in his report about the state of Alexandropol expressing his Concern: “Such a collapse of the government in the district infects the environment. Take a lot of tough measures and tackle the anarchy, unless it's too late and as long as it's within our power”⁴².

³⁷ Պօլիգոնում տեղափոխված գաղթականության ծանր վիճակը, Մարդկայնություն, Ալեքսանդրապոլ, 1919, 28 մարտի, էջ 2:

³⁸ Սովը գալառում, Ժողովուրդ, Երևան, 1919, 18 մայիսի:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2853, թ. 153:

⁴⁰ Հին ցալը, Հայաստանի ծայն, Երևան, 1919, 20 նոյեմբերի:

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 138, թ. 35:

⁴² Ibid., թ. 66:

For the sake of justice, let's mention that the bulk of immigration was not out of ordinary steps, despite the extreme material situation.

In August 1919, the supply of food in the province finally came to a dead end. Desiring to provide shelter for refugees living in the city and to clarify their food supply, the local American Committee refused to provide food to the hostels, demanding that they be resettled in the 59 former hostels of the "Polygon" military base. This led to new challenges. Indeed, after the ten-day collapse, people had to accept the terms of the committee.

The periodical "Haraj" has frequently commented on the issues of refugee empowerment in the "Polygon", highlighting the steps of the American Councils to help them, and presenting the entire chain of events that led to migration⁴³. The only way out was to provide the villages of Eastern Shirak and Kars with agricultural produce after the Turkish invasion⁴⁴. The periodical has considered the AmerCom's program for picking up more than 24000 migrants in "Polygon" dangerous environment because:

1. the concentration of emigration in one place would lead to the increase of crimes,
2. accumulating masses of people in buildings where rooms were not separated from each other would not bring down the morbidity and would surely contribute to the outbreaks of illnesses (including the sexually transmitted diseases).
3. The buildings of the barracks provided to the migrants would be transformed into ruins within a short period of time.

Unfortunately, the newspaper's predictions soon became reality. The AmerCom failed to achieve tangible results in food supply. By limiting the amount of unnecessary expenditure, the Committee began to use the free labour of the migrants. "It was possible to see how the doors were opened nightly and the food and clothes disappeared on the way to Polygon, how some people got some

⁴³ **Դրսեցի**, Ամերիկեան նպաստամատուցը Ալեքսանդրապօլում, Յառաջ, 1919, 3 դեկտեմբերի: **Դրսեցի**, Խորթ զաւակները, Յառաջ, 1919, 9 դեկտեմբերի: **Դրսեցի**, Պօլիգօնների գիշատիչները, Յառաջ, 1920, 23 յունարի: **Դրսեցի**, Պօլիգօնների գիշատիչները, Յառաջ, 1920, 25 յունարի:

⁴⁴ **Ալեք**, Ալեքսանդրապօլի գաղթականների վիճակը, Յառաջ, 1919, 13 նոյեմբերի:

The Social Situation of Migrants in the Province of Alexandrapol...

clothes”, – wrote Dr. S. Pirumov in his report presented to the Minister of Care of RA⁴⁵.

Other predictions also became reality. In the course of several weeks, barracks were converted into ruins, windows and doors were removed, broken glass was replaced with plates dropped out of the roofs, and the heating system and toilet were dismantled. The community life led to the spread of morbidity and venereal diseases among the population. Significant distinctions were made in cases of inflammation. According to S. Pirumov, dormitories had amassed up to 25 people, but the bodies were not handed over for weeks, because the hostages used the food of the dead⁴⁶.

The only way was to quickly dismantle the hostels. It was necessary to deport immigrants early in the villages of Kars and Alexandrapol, to provide them with shelter and labor, and in this way saving the lives of tens of thousands of innocent people.

The first attempt to relieve the “Polygon” was made in December 1919, but it did not yield significant results. From the 2,200 migrants, only 300 were moved. Without trusting the authorities, the refugees rebelled and refused to leave the hosts. On January 9, 1920 Robinson, the Amercom representative, presented the following lines in his report: “... no one wants to leave Polygon, many lie down on the ground and do not want to board the train. I threatened to withdraw food of the obstinates”⁴⁷.

At the end of January, 1920, the attempt of emptying “Polygon” was repeated: 500 Kars dwellers, 300 Knusciner and 347 Sasounners were sent to Kars. Another 500 Kaghzvanciner were sent to their former residences⁴⁸. Over the next two weeks, most of them did not survive the difficulties of the winter road and were deprived of their living conditions in new places of residence, and moved to Alexandrapol⁴⁹.

The third and the last phase of emptying the hostels began in February, 1920. This crucial and seemingly hopeless mission was made possible only thanks

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 2, թ. 206:

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Պոլիգոնի գաղթականները, Յառաջ, 1920, № 9, 13 յունւարի:

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, մաս 1, թթ. 41, 54:

⁴⁹ Ibid., գ. 830, թթ. 5:

to the activities of Smbat Boroyan and Onik Mkhitarian, special representatives of the Ministry of Care of the Republic of Armenia in the Kars-Alexandrapol region.

To avoid possible shocks, 3–5 groups of refugees were sent to study the abandoned villages of Kars and Alexandrapol. At the same time, 500 militaries of militia (300 horsemen, 200 infantrymen) were formed from the emigrants of “Polygon” to protect those villages from the Turkish-Tatar assaults.

The great shift of immigration, as a result of which whole Alexandrapol got emptied, began on of February 24, 1920. Within a month 25–26000 western Armenians and 9 to 10000 Caucasian Armenians left the city- of the 5000 Bassen dwellers, 4000 were settled in the district of Selim, and 1000 in the empty villages of Alexandrapol. The remaining 29400 were located in the province of Alexandrapol and 15 villages of Kars region⁵⁰. In the new settlements, the migrants were supplied with houses, arable lands, grasslands, forage and other necessities.

To conclude this brief study of the social situation of the migrants in Alexandrapol province in 1914–1920, the following is to be noted:

- between 1914 and 1917 the province received about 95000 immigrants. Some of them stayed in the same place while the others left. The public organizations carried out their mission, i.e. they received thousands of people suffering from the Genocide and the war;
- in 1914–1917 the province received about 95000 immigrants. Some of them stayed there, the others left. The commitment of thousands of young people to the genocide and the hard work of ensuring the living conditions of the victims of the war and the genocide have been supported by the public organizations.
- unfortunately, in spring, 1918, at the Caucasian front of World War II the military situation changed. The disgraceful investiture of Kars followed the fall of Alexandrapol. The Ottoman domination struck a heavy blow to the economy of the province. After the Turks left, the administrative reformed state appeared in an endangered state both socially and economically. This immediately affected the situation of about 50,000 immigrants. The misery led to the barriers and the spread of the illnesses. There were significant proportions of death cases. The situation was corrected only in spring, 1920 when the Ministry of Care of the

⁵⁰ ՀԱՍ, ֆ. 205, ց. 1, գ. 830, թթ. 9–10:

Republic of Armenia succeeded in rescuing 36000 migrants from the province of Alexandropol.

ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ 1914–1920 ԹԹ.

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Քանալի բառեր՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Ալեքսանդրապոլ, փախստականներ, Արևելյան Հայաստան, Կովկասյան ճակատ, «Եղբայրական օգնության կոմիտե», գաղթականներ:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին և դրանից հետո Ալեքսանդրապոլի գավառում ապաստանած գաղթականության սոցիալական վիճակը գործնականում բաժանվում է երկու որակապես տարբեր փուլերի: Առաջինն ընդգրկում է 1914–1917 թթ. ընկած ժամանակահատվածը: Այս ընթացքում գավառն ընդունեց մոտ 95000 մարդ: Տեղի ազգաբնակչության և այստեղ գործող հասարակական կազմակերպությունների համատեղ գործողությունների շնորհիվ լուծվեց նորեկների ֆիզիկական գոյության հարցը. գաղթականությունն ապահովվեց բնակարաններով ու ապրուստի տարրական միջոցներով: Սկսած 1916 թ. փորձեր կատարվեցին նաև գաղթականներին աշխատանքով ապահովելու ուղղությամբ:

1918 թ. գարնանը Կովկասյան ճակատում ռազմա-քաղաքական իրավիճակը փոխվեց: Օսմանյան վեցամսյա տիրապետությունը ծանր հարված հասցրեց Ալեքսանդրապոլի գավառի տնտեսությանը: Թուրքերի հեռանալուց հետո վարչական վերափոխումների ենթարկված գավառը հայտնվեց սոցիալ-տնտեսական ծայրահեղ ծանր դրության մեջ, ինչն անմիջապես ազդեց այստեղ կուտակված շուրջ 50000 գաղթականների վիճակի վրա: Թշվառությունը հանգեցրեց բարքերի անկմանն ու հիվանդությունների տարածմանը: Ահռելի չափեր ընդունեցին սովամահության դեպքերը: Անհուսալի թվացող վիճակը շտկվեց միայն 1920 թ. գարնանը, երբ շուրջ 36000 գաղթականների հաջողվեց տեղավորել Ալեքսանդրապոլի և Կարսի լքված գյուղերում:

СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ БЕЖЕНЦЕВ В АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ УЕЗДЕ В 1914–1920 ГГ.

АЙРАПЕТЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Первая мировая война, Александрополь, беженцы, Восточная Армения, Кавказский фронт, Комитет братской помощи, беженцы.

Обустройство беженцев, нашедших убежище в Александропольском уезде во время Первой мировой войны и последующие годы, охватывает два качественно разных этапа. Первый – с 1914 по 1917 гг., когда уезд приютил около 95000 человек. Благодаря совместным усилиям населения уезда и местных общественных организаций был решен вопрос физического существования беженцев, которые были обеспечены жильем и элементарными средствами существования. Начиная с 1916 г. беженцев пытались обеспечить также работой.

Весной 1918 г. на Кавказском фронте изменилась военно-политическая ситуация. Шестимесячное османское господство нанесло тяжелый удар по экономике уезда, что сразу же сказалось на положении обосновавшихся там 50000 беженцев. Нищета привела к моральной деградации и распространению болезней. В уезде свирепствовал голод, унесший многие жизни. Положение улучшилось лишь весной 1920 года, когда около 36000 беженцев были поселены в обезлюженных деревнях Александрополя и Карса.

SEDA OHANIAN

PhD in History

Institute of History NAS RA

dajad.seta@gmail.com

**THE PASSAGE OF VAN-VASPOURAKAN REFUGEES'
THROUGH PERSIA, MARCH – AUGUST 1918
(UNDER THE LEADERSHIP OF KOSTI HAMBARDZOUMIAN AND
LEVON SHAGHOYAN)**

Key words: *Van-Vaspourakan, Levon Shaghoyan, Kosti Hambardzoumian, Retreat, Aterpatakan, Persia, Mesopotamia*

During and after the first World War, Armenians in general, Western Armenians in particular were subjected to the most brutal and inhuman persecutions. The Young Turks planned and successfully executed the deportation and mass killings of Western Armenians, driving them out of their homes in intolerable conditions where they had lived for thousands of years. The aim was clear: to exterminate the Armenian race. “... *Abdul Hamid had attempted to hold his empire together in the simplest manner that he knew, and one that his predecessors had frequently employed. The Young Turks, by contrast, were imbued with a race consciousness which was essentially of the 20th century in its ferocity, and in the fact that it excluded all other considerations. It is this that makes the use of the word ‘genocide’ perfectly applicable in the second case, even though this word was not invented until 1944*”¹.

Although the mass killings and deportations were vast and extensive, in some parts of the country the indigenous inhabitants were partly exempt from those horrible actions which was only due to their organized self-defence operations. These heroic deeds took place in various parts of Cilicia and Western Armenia, including the self-defence operations in Van-Vaspourakan province. The latter was carried out successfully under the leadership of the legendary figure Aram Manoukian.

¹ **Walker, Ch.J.**, *Armenia the Survival of a Nation*, The Garden City Press, Letchworth, Hertfordshire SG6 1JS, England 1980, pp. 236–237.

The Passage of Van-Vaspourakan Refugees' through Persia...

In addition to the events which were taking place in the city centers of Van and Aygestan, some other parts of Vaspourakan were able to stand their ground and did not surrender to the Turks. Of those places *Pesandash*² stands out for its heroic battles, and as a result, more than 6000 Armenians were saved from imminent slaughter and looting, owing mainly to the bravery and self-devotion of the commander Levon Shaghoyan and his compatriots.

Being born at a lakeshore village of Kharakantz in Hayotz Dzor in 1887, Shaghoyan in his childhood was fascinated by the turbulent waves of Lake Van, watching the shores of Aghtamar island and the historical centuries-old mystical Surp Khach monastery. Levon Shaghoyan enrolled in the school on the island but dropped out in the fifth grade. This was due to a conflict between two groups within the teaching staff, each having its own collotype paper. The students, opposing the above two groups issued their own paper named “*battle*” attacking both groups, which made the matters worse, and the peaceful atmosphere of the school was shattered. Therefore, the fifth class was closed down, the students were released and sent home. Shaghoyan was one of those students³. Thus, from early age Shaghoyan proclaimed strife against injustice which he maintained throughout his whole life.

In Van the self-defence operations started on April 7, 1915 and continued up until May 4, 1915 during which, the Armenians faced thousands of Turkish regular army divisions and various Kurdish mobs. On May 5, the Armenian volunteer corps together with the Russian army entered Van. Aram Manoukian was appointed governor of Van district. However, freedom lasted very briefly, 70 days only. The Russian army had to retreat and thousands of Armenian population followed them to the Caucasus into Eastern Armenia, encountering all kinds of hardships and sustaining thousands of casualties on that perilous road before reaching comparatively peaceful temporary dwellings.

² Ա.Ղօ, «Մեծ դեպքերը Վասպուրականում», 1914–1915. – Pesandasht is a beautiful basin surrounded by four mountains, namely Artos, Karbakhlar, Dzmen and Baradotik. This basin-plain has four villages – Aregh, Kainamiran, Shidran and Kaghaziz. Although Pesandasht administratively is part of Shatakh region, it was under the jurisdiction of Rshtunik (Gavash) during the self-defence activities of this region, as it was bordering on it. Levon Shaghoyan, was the leader, heart and soul of the battle which took place in 1915 at Pesandhasht.

³ Վասպուրական, Վան-Վասպուրականի Ապրիլեան հերոսամարտի տասնեփնդամեակին առթիւ, 1915–1930, Վենետիկ, 1930, էջ 73–74:

After a short while, however, the Russian army reoccupied almost all parts of Western Armenia, which gave a chance to some of the Armenians, who had fled their homeland and found refuge in the Caucasus, to come back and start the rebuilding operations of their destroyed villages and cities.

In the meantime, the waves of the Russian 1917 February revolution reached the remote parts of the empire⁴. In Van a temporary Armenian government was founded on March 27, which was called Qaghaqapetaran – Municipality. At the beginning of May of the same year a regional Administrative Body of eight persons was formed in which Levon Shaghoyan was an active member; he was appointed governor of Gyavash (the historical Rshtunik). A Commissariat was formed adherent to the Administrative Body, which after the Yerzenka Truce of December 5, 1917, took charge of all civil and military operations in Van-Vaspourakan.

On January 6, 1918 Van-Vaspourakan was declared a free and independent *Hayrenik*. Consequently, on January 18, the second government of Vaspourakan was formed under the name “The Council of Popular Commissars” headed by the most beloved national hero Kosti Hambardzoumian⁵.

⁴ The dual Russian revolutions and the onset of the Russian Civil War in 1917 were accompanied by the collapse of the Russian armies in the Caucasian front. As the Russian divisions abandoned their positions in the occupied eastern Ottoman provinces the horrifying specter loomed over the Armenians of having to flee those territories once again and having to face a Turkish {Ottoman} offensive that would also threaten the very existence of the Eastern Armenian population...By early April 1918, (After the last retreat of Van-Vaspourakan population – S.O.) all of the Western Armenian areas occupied by the Russians during the war had been retaken by the Turkish army. (**Hovhannisian R.G.**, “The Contest for Kars, 1914–1921”, in Mr. Hovhannisian’s ed., *Armenian Kars and Ani*, Mazda Publishers: Costa Mesa, California 2011, pp. 274–275).

⁵ Kosti Hambardzoumian was born in Shushi – Artsakh in 1882, an active member of the Armenian Revolution Federation. He was educated first in his native birthplace. At the end of 19th century and early 20th century he was in the United States of America and Persia. He was appointed as educational director in 1908, in Kapan. Hambardzoumian was actively engaged in the transit of weapons through Persia to Armenia. In 1909, he was arrested and jailed in Tbilisi and afterwards was exiled to Kharkov. In Belgium he acquired high education in agriculture. He participated in the voluntary corps of Ararat detachment and was active in the military operations regarding the liberation of Van. In 1917, when the Russian forces left the Western Provinces of Armenia, Hambardzoumian became the governor of Van district until the final retreat of Vaspourakan people, which was led by him and another dedicated active member of the ARF, namely Levon Shaghoyan.

The Passage of Van-Vaspourakan Refugees' through Persia...

The influence of the Armenian second government on the ground extended and included in its borders the city of Van with its suburbs and the nearby districts, namely Van Tosp, Hayotz Dzor, Aghbak, Ardjak, Saray, Timar, Berkri, Arjesh-Aljavaz and Khosab, and those were administered by the regional authorities⁶.

At the beginning of 1918, the population of Van's Commissariat estimated 25–27 thousand, who were living in the abovementioned cities and/or villages. More heavily populated were Van-Tosp and Timar regions⁷.

The seemingly peaceful situation however, did not last long. The Russian army had retreated again and abandoned the Caucasian front. Therefore, the protection and defence of the country lay solely on the shoulders of the newly formed government.

At this time, Vaspourakan had two main perilous fronts. One was in the north, namely Arjesh, Aljavaz-Akhlat-Manazkert route and in the south from Hayotz Dzor up to Vostan heights. The western border was relatively safe as Lake Van shielded it from the enemy approaching on that side. The eastern border was open towards Persian Atrpatakan.

The military commissar Grigor Bulgharatzi entrusted the protection and defence of the southern front to his two assistants, namely Levon Shaghoyan and colonel Dikran Baghdasarian, and the northern front, namely Arjesh-Arnis to Misha Gasparian who was one of the army's 5th regiment officers. Recruitment notice was announced which resulted in the formation of two regiments comprising 2000 fighters of which 200 were cavalry. One regiment was sent to Vostan front, 800 fighters to Arnis and 200 fighters to guard Berkri-Saval route (the road to Igdir)⁸.

In March, 1918 the Turkish army launched its offensive on two fronts simultaneously, namely Arnis and Vostan. Arnis was in danger. Fierce fighting was going on, where commander Misha was severely wounded and abandoned the

⁶ **Հարությունյան Ա.**, Վասպուրականի նահանգային ինքնավար կոմիսարության (Երկրորդ կառավարության) գործունեությունը («Պատմաբանասիրական հանդես», 2012, № 3, էջ 43):

⁷ Ibid, p. 45.

⁸ **Հաջազործյան Ա.**, Ազատագրված Վասպուրականի կարճատև ինքնավարությունները Առաջին համաշխարհային պատերազմին – Ականատեսի հուշեր («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1969, № 1, էջ 218):

battleground. Kosti Hambardzoumian tried to help out by firing at the enemy posts from the ships on Lake Van. But unfortunately the storm and high waves prevented Hambardzoumian to do so. Therefore, the division stationed at Arnis had no alternative but to retreat to Berkri.

At this time Vostan front was still resisting. Here the Armenian 5th regiment officers Dikran Jamharian, Gasparian and Levon Shaghoyan together with their devoted fighters were still heroically holding on. But Shaghoyan was wounded and taken to Van and afterwards to Janik⁹.

All this time, Vaspourakan authorities were hoping to get help from Yerevan, where a Western Armenian division was being formed comprising 2500 fighters, under the command of colonel Dikran Baghdasarian¹⁰. However, at this time the political situation in the Caucasus was getting dangerously complicated which was why the authorities there could not send any recruitment to help their fellow Armenians in Van. With spring approaching, the fear of getting cut off from the rest of the world was even closer.

It is noteworthy that although there was a sizeable Armenian defence effort for several weeks, the sheer strength of the Turkish forces, shortage of food and ammunition eventually compelled the Armenians of Vaspourakan to retreat and abandon their fatherland.

On March 21, the entire population of Van and the surrounding cities and villages reluctantly started their final exodus which resulted in the de-armenization of Van-Vaspourakan once and for all¹¹.

The intention of the retreating masses and their leadership was to head for Eastern Armenia through Berkri Gorge, similar to the preceding groups, that could successfully cross it. This gorge had rightfully acquired the name “*death gorge*”, for this had become the cemetery of thousands of Armenians during the first infamous retreat of July 1915.

After leaving the village Janik¹², a rumour regarding the above Gorge being taken over by the Turkish army perplexed the retreating remnants of

⁹ Idib, p. 220.

¹⁰ «Աշխատանք», Երևան, 1917, 20 դեկտեմբերի:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 96, թ. 4:

¹² Janik is a village in Timar district.

The Passage of Van-Vaspourakan Refugees' through Persia...

Vaspourakan population and their leadership¹³. In fact however, the gorge was still under the control of the Armenian forces led by brigade master Aslan (khmbapet Aslan), who was watching over the gorge to ascertain that the Armenians would cross it safely. Aslan and his compatriots were sent by the Armenian leadership in Yerevan to carry out the task. But after waiting for three days, there was no sight of Vaspourakan people and as there was always the risk of the advancing Turkish forces, that could encircle them at any moment, they abandoned the supervision of the gorge which after a very short time was taken over by the Turks¹⁴.

There were two views regarding the situation: one group insisted that the soldiers continue their way regardless of the impossibility of passing the Berkri Gorge and rather use the mountainous route. The second opinion was that of the military leader Levon Shaghoyan (Levon Pasha) and Kosti Hambardzoumian, who advocated to change the route and to go to Persia through Sara, Khoy and from there to Yerevan. The second opinion prevailed¹⁵.

The refugees, led by Kosti Hambardzoumian and Levon Shaghoyan headed for Sara, Kotol (Kotur) and afterwards to Salmas, Persia¹⁶. After they had entered Persia, the aim as mentioned above, was to cross Khoy, enter the Caucasus and reach Yerevan¹⁷.

The journey however, was not an easy one. At a place called Sherbek near Kotur, the retreating people were attacked by the Kurdish chieftain Simko¹⁸

¹³ The number of people who were compelled to leave Van in March, 1918 was 26183 persons as per the statistics prepared by Mesopotamia Refugee Committee dated April. 1919 at Baquba Refugee camp. However, more than 10 thousand were killed, lost and/or died of epidemics. (**Օհանեան Ս.**, Իրաքի հայ համայնքը 20-րդ դարուն, Ե., 2016, էջ 35–37).

¹⁴ Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության վերջին՝ 1918 թ. մարտյան գաղթը և Վանի նահանգի դատարկումը («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2014, № 122, էջ 384).

¹⁵ **Ազիզեան Մ.**, Յուշապատում, Գլենդել, 1982, էջ 56–57:

¹⁶ From Kotur, Kosti Hambardzoumian wrote to the governor of Khoy, requesting permission to enter their jurisdiction in order to pass to the Caucasus. However, after waiting for two days, no reply came from the officials in Khoy so the Armenians headed for Salmas where 3000 Armenians and Assyrians joined them. (**Ա-Դօ**, Իմ յիշողութիւնները, Ե., 2015, էջ 333):

¹⁷ The map on the last page of this paper shows the route, which the Armenians of Vaspourakan together with the Assyrians were compelled to take starting from their homeland in Western Armenia until they reached Baquba refugee camp in Iraq.

¹⁸ Simko (Smko) was the brother of Ja'afar agha who was killed by the Turkish forces on the Perisan-Turkish border. Ja'afar had terrorized the villagers and the inhabitants of the abovementioned regions on the said border.

during which a number of civilians and fighters were killed. At the entrance of Kotur gorge, Levon Shaghoyan, who was wounded in Vostan self-defence operations and was still suffering from his wounds displayed great courage and carried out an outstanding, daring and fearless plan by rounding up the enemy from behind and catching them in cross-fire¹⁹. An eye-witness and a participant of the events describes this action by Shaghoyan as follows.- *“... He was still lying on a stretcher, carried by his soldiers. After reaching the gorge and sensing how grave the situation was, he called on his soldiers to bring his beloved horse “Jeiran” which he mounted and immediately flew up the gorge. His assistants Avo Vozmetzi, Mesrop Janoyan and the rest of the fighters followed suit as well as Kostı Hambardoumian who also went up after him. The Kurds were shocked and in disbelief. They instantly left their posts high up the rocks which were dominating over the entire entrance of the gorge”*²⁰.

In the end, the Armenians were able to force the Kurds to flee the battle ground after which, they were able to reach Salmas on March 29.

The situation in Iranian Aderbeyjan (Aderbatakan), where Vaspourakan population were compelled to stay temporarily was as follows: in November, 1917 the Russians had once and for all abandoned and evacuated Urmiya, Haydarabad, Sharaf-khane, Khoy and Salmas leaving behind vast quantities of provisions and ammunition. This would naturally become the source of discord between all the fighting groups, including the Christians, i.e. Armenians and Assyrians²¹.

¹⁹ **Յարութիւնեան Բ.**, Վարագ, 1998, Քալիֆօրնիա, էջ 54-55:

²⁰ **Գէորգեան Վահան**, Լեւոն (փաշա) Շաղոյեան, (Իր գործելաոճով եղաւ 20-րդ դարի Գայլ Վահանը), «Ալիք», 12 նոյեմբեր 1979, էջ 3 և 7: The author started publishing his memoirs as of October 29, 1979 up to and including November 15, 1979. After a long interval of three years, he took up writing again on October 1, 1983 continuing these priceless memoirs until April 12, 1984 which tell us about the ordeal which the people of Van had to go through during the many artificial “retreats” by the Russians which resulted in abandoning their most beloved country. Gevorgian was appointed as the head of the militia in the Armenian village of Mahlam during the months of their stay in Persia. He was also the administrative manager of H. Melkounian’s military office in addition to being the headmaster of the school in Mahlam-Salmas. After reaching the safe-haven in Baquba Refugee Camp, he was appointed as a teacher in the school of the camp, at the same time he became Levon Shaghoyan’s assistant.

²¹ **Վազգէն**, Ատրպատականի գոյամարտը, «Հայրենիք», 1930, հոկտեմբեր, Բոստոն, էջ 161:

The Passage of Van-Vaspourakan Refugees' through Persia...

At first Agha Petros of the Assyrians was reluctant to share the food and ammunition with the Armenians. However, Levon Shaghoyan and Kosti Hambardzoumian met with him and the issue was settled peacefully. There seemed no other way out, since all parties realized that they i.e, Armenians and Assyrians had to work very closely so that they could protect themselves against the advancing Ottoman regiments together with the Kurdish and the Persian irregulars²².

After entering Persia, the Armenians of Van were sheltered in the Armenian villages of Salmas, namely Ghalasar, Payadjuk, Haftvan, Sanamerik and other places, which was due to the great efforts taken by the well-known public activist Samson²³. However, the refugees along with the local Armenians and Assyrians had to fight their way for five long and trying months, until they met the British forces at a place near Hamadan called Sayin Kala and were then ushered to Iraq, which had been already occupied by them (i.e., the British forces) since 1917.

The refugees stayed in Salmas for more than two months, during which they were attacked by the Turkish regular forces and various Kurdish tribes, assisted by some extremist Persians who were however pushed back by the Armenians and Assyrians. In this connection, it is worth mentioning that a fateful battle took place on Salmas plains on May 4–5, 1918 and a more extensive one on May 31 until June 5, 1918. The battle ground was fought and defended by the combined Armenian and Assyrian forces arranged as follows: on the left, the local and Vanetzi Armenians were positioned commanded by H. Melkounian, and in the middle 800 fighters were commanded by Levon Shaghoyan. On the right it was supposed that the Assyrians'²⁴ representative Agha Petros (as per his promise) would provide 3000 fighters, but at the end a much more modest number of fighters appeared on the ground since on their way from Urumya they were attacked by several bandits and their number dwindled.

²² Ազիզյան Մ., op.cit., pp. 70–71.

²³ Գեորգեան Մ., Վասպուրականին Պաղտատ և Պասրայի անապատները, «Հայրենիք», Բոստոն, 1965, փետրուար, էջ 41–49:

²⁴ In Urumya and Salmas Armenian and Assyrian combined forces detachment, called Special Aterpatakan Detachment, was in action under the leadership of colonel Kuzmin. The latter was one of the few Russian officers who had not left Persia. The above detachment consisted of 300 Assyrian and one hundred Armenian firing squads.

The battle in Salmas continued for 4–5 days. As the number of the fighting forces were incomparable, the joint forces decided to retreat and head for Urumya, where the chances were more concrete for them to meet their allies – the British army. After leaving Salmas and upon reaching Urumya, heavy cannon firing was heard from the reverse side of Urumya. It soon became clear that the Turkish army was backed up by new recruits from Mosul and that Urumya's fall was certain and imminent. To resist the enemy and protect their people, the Armenians and Assyrians reorganized their fighting forces which consisted of the following battalions:

1- Armenian battalion of Urumya, comprising 450 fighters – Commander Artashes Stepanyan with the participation of Suren and others.

2- Armenian battalion of Van, comprising 1500 fighters – Commander Levon Shaghoyan assisted by Karkartzi Murad, Samuel and Hmayak.

3- Armenian battalion of Salmas, comprising 500 fighters – Commander Hambartzoum Melkounian assisted by Vagharshak Shirvanian and Vazgen Martirosian.

4- Assyrian battalion of Salmas comprising 500 fighters – Commander Mar Shimon's brother.

5- Assyrian battalion of Urumya, comprising 1000 fighters – Commander Agha Petros and other *kashas* and *meliks*.

These forces were reorganized and were ready to face the enemy anytime²⁵.

It was at this time on June 25, 1918 that an aeroplane belonging to the British army landed safely at a nearby open field. The pilot passed on very valuable information about the English forces and gave them a message from his commander, promising to supply the joint forces with 40000 cartridges and a number of machine-guns if they were able to keep Urumya intact²⁶.

To keep Urumya safe was more than essential for these unfortunate people as their number now counted more than 75000. To move on with this huge number of sick and exhausted people under the burning sun through the desert was almost like sending them to their imminent death.

On June 26, the council of representatives of the remnants of both Armenians and Assyrians, namely Agha Petros, Agha Dawood of the Assyrians and Kosti

²⁵ Վազգեն, op. cit., «Հայրենիք», Բոստոն, 1931, դեկտեմբեր, էջ 160–164:

²⁶ Ibid.

The Passage of Van-Vaspourakan Refugees' through Persia...

Hambardzoumian, Levon Shaghoyan, Samson Khan, Armenak Maqsapetian, Grigor Bulgharatzi and others decided to take concise steps within the shortest time possible to take care of both northern and southern fronts by dispatching enough military force that would pursue two points:

1. If possible, overcome the enemy forces once more and afterwards get in touch with the English forces at Sayin Kala.

2. If the first plan did not materialize, the combined forces of the Armenians and Assyrians would attack the enemy on the southern front with full force and vigour, even if it required heavy sacrifices in order to meet the English regiments farther south.

The battle on the southern front started by a strong counterattack of the above-mentioned combined Armenian and Assyrian forces along the shores of Lake Urumya. In the middle, the Armenian Forces of Van and Salmas were commanded by Levon Shaghoyan and assisted by Murad, Garegin Hatzagordzian, Mesrop and other brigade masters headed towards Haydarabad. Agha Petros with his *meliks* and *kashas* were heading towards Ushni at the back of the enemy.

On the other hand, a message was received on July 15, informing of the fall of Karimabad – “*The Turks are advancing towards Urumya, suspicious movements are noticed in Soma as well*”²⁷.

The moment was more than critical. The few fighters who were still in Urumya, were busy in extremely vital and important supporting operations at the rear. Therefore, the people started moving again, this time heading for Haydarabad. They walked day and night, in the dark and in daylight, soaked in mud through the harsh weather and scorching heat of July sun. The western shore of Lake Urumya which the refugees took, was a swampy, boggy plain, where the people had the misfortune to take their night rest.

Unfortunately, before reaching Hayderabad, the ever pursuing enemy's cavalry started firing at the people and the rearguards. Many were killed and left there unburied. They had to walk 70 versts,²⁸ suffering from the heat of the desert, fleeing the enemy's cannon fire. But most of all, people were suffering from shortage of water.²⁹ On July 19 they reached Miantap where a few Armenian families joined the refugees. After a night's rest in an open field, this whole mass of

²⁷ Ibid.

²⁸ Russian measure of length. 1 verst = 1.1 km (0.66 miles).

²⁹ Վահան, op. cit., «Ալիք», Թեհրան, 1983, 23 հոկտեմբերի, էջ 6:

people took to the road again and finally, on July 21 reached Sayin Kala, where an English regiment was stationed. An eye-witness and an active participant in these unfortunate events wrote – *It is hard to believe that the Israeli people were as overjoyed when they crossed the Red sea, as we were when we finally met our so-called “allies”, namely the British forces in Sayin Kala*³⁰. The morning of this day was considered one of the brightest and happiest days of the refugees' lives.

By this time all the battalions, both Armenian and Assyrian had been disbanded, broken up, and the fighters dissolved in thousands of the fleeing refugees, each seeking to save his own, as well as his family's life...The refugees even started to sell their rifles, revolvers and all cartridges they had, thinking that they did not need them anymore as they had met their so-called “allies”.

On the morning of July 24 – this fateful month 400 officers, wearing English uniforms and armed with weapons, arrived where the Armenian fighters were camping. One of these English officers asked for the leader of the Armenian fighters. When Kosti Hambartzoumian came out and confirmed his identity, a number of gleaming bayonets cracked immediately in broad daylight and Kosti fell down off his horse with his shoulder cut in half...The reaction of his soldiers was instant; one of them immediately took out his revolver and fired at the enemy's commander who fell down as well. After a short cross-firing on both sides, the enemy's coward officers escaped and got away in the remote labyrinth alleys of the city³¹.

At this time the local Turks also started firing at the refugees. The Armenian forces got reorganized again and another turn of heroic battle took place in the open fields of Sayin Kala right in front of the “allies”, namely the English forces who were based nearby. Towards the evening, an audacious counterattack by the Armenians of Vaspourakan and Assyrians compelled the enemy forces to disperse. Thus, the refugees, after suffering many casualties, left the plains of Sayin Kala.

It is worth mentioning that there are different stories regarding the burial of one of the greatest Armenian patriotic figures of the 20th century, the most beloved Kosti Hambartzoumian, who was literally murdered by the disguised Turkish officers. The first story is that he was buried by an old lady named Piruz from Timar (Van), who told the refugees that she stayed back with Kosti till his last

³⁰ Վազգեն, op. cit., «Հայրենիք», 1932, յունուար, էջ 159-164:

³¹ Ա-Դօ, op. cit., p. 335.

The Passage of Van-Vaspourakan Refugees' through Persia...

breath. His last words were “I fulfilled my duty towards my nation”. Afterwards this old lady (according to her words), had gathered sand and soil and covered his body until he was completely invisible³². However, the other story seems more logical, which is about his compatriots burying him under a tree and that his death was instant³³.

On this day the refugees suffered most and gave the heaviest casualties. In addition to the precious loss of Kosti Hambardzumian and his compatriots, 5000 of the refugees were cut off from the rest of the fleeing people, whose fate to this day is still unknown³⁴.

When Kosti Hambardzumian was treacherously and cowardly killed by the disguised Turkish military officers in Sayin Kala, Levon Shaghoyan and H. Melkonian took over the leadership of the all Armenian refugees.

On July 27, the refugees entered the town of Bijar (See the map), where they were allowed to stay only a few days. There were a number of English battalions based at the entrance of the town. It is worth mentioning that their police battalions comprised of Persian Tatars who being trained by the English officers, could easily turn against the Persian government if the latter chose to line up with the Turkish and/or German side.

After a few days of rest, the great wave of the refugees advanced towards Hamadan. After being attacked again by the pro-Turkish forces, 25 refugees were killed and a number of them wounded. When they reached Bhar plain, the English surrounded the refugees and ordered them to stay where they were. Entrance of the town was strictly prohibited. However, the Persians here expressed extraordinary kindness towards the refugees, who were placed in clean rooms and gardens. Soon an English field hospital also arrived with all hygienic equipment and medicine. All the sick and wounded refugees were taken care of by the English authorities. Furthermore, Tehran and other Armenian populated centers were still expected to render help. The first group comprising 2000 refugees were, transported by automobiles to Baghdad and/or Baquba. The rest began selling their personal belongings to be able to survive, thinking that they were safe now as the English authorities had taken over their protection.

³² Վազգեն, op. cit., p. 164.

³³ Վահան, op. cit., «Ալիք», Թեհրան, 1983, 23 հոկտեմբերի:

³⁴ Ibid.

In the meantime, those helpless people, after five months of facing every kind of hardship, were now suffering from the scorching sun and the unhealthy winds at nights which are characteristic of Hamadan weather. Soon, typhus and dysentery cases became very severe and started reaping down the remaining refugees, who were still awaiting their transport to Baquba. The death toll was so high that there was shortage of burying hands. Hundreds were being buried in one grave.

After some time, part of the refugees were sent away to Sultanabad and Kirmanshah, whilst others were moved to Baquba.

As a conclusion, it is to be noted that Hamadan became the biggest grave of the refugees after departure from their homeland. During the eight-month battles for survival, the Armenians' losses could be considered as trivial, hardly 1200-1300 killed and wounded. Whilst only in Hamadan more than 5000 died, left uncovered and without shroud, even deprived of a personal grave³⁵.

When the refugees left Urumya, they counted 75000 Armenians and Assyrians, both from Van and Aterpatakan together with their domestic animals (sheep, cattle, etc.). By the time they reached Hamadan the above figure had dwindled substantially as they now counted 69.475 persons. However, in accordance with a statistics formed in November, the Armenians counted 15000 whilst the Assyrians numbered 35.000. The rest perished in various towns and villages along the road to Shivari, Hamadan as well as at Bhar's infamous plains.

According to a statistics prepared on August 12, 1919, by the Armenian Relief Committee of Mesopotamia, the number of the Armenian refugees who were *lucky* enough to be sheltered at Baquba refugee camp was 14109 persons. These people came from the provinces of Bitlis, Vaspourakan and Aterpatakan. They stayed at Baquba until the uprising of the Arab liberals in 1920 (known as the Iraqi Great Revolution of 1920), when the British forces had no alternative but to transfer the Armenians to another camp in Nahr Omar (North of Basra) and the Assyrians to Mosul and the surrounding villages.

³⁵ Վազգէն, Ibid. «Hayrenik», Boston, February 1932, pp. 146-150.

The Passage of Van-Vaspourakan Refugees' through Persia...

**ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԹԸ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՎ 1918 Թ. ՄԱՐՏ-ՕԳՈՍՏՈՍ
ԱՄԻՍՆԵՐՈՒՆ**

ՕՀԱՆԵԱՆ Ս.

Ամփոփում

Քանալի բառեր՝ Վան-Վասպուրական, նահանգ, Լեւոն Շաղոյեան, Կոստի Համբարձումեան, Արրպատական, Պարսկաստան, Միջագետք:

1917 թուականի Ռուսական Փետրուարեան յեղափոխութենէն ետք, Վասպուրականի մէջ կը ստեղծուի զուտ հայկական ժամանակաւոր ղեկավար մարմին, որուն կը յաջորդէ Շրջանային Վարչութիւն, ապա՝ Կոմիսարիատ, որ Երզնկայի զինադադարէն (Դեկտ. 5, 1917) ետք իր ձեռքը կը վերցնէ Վանի նահանգի թէ՛ քաղաքացիական և թէ՛ զինուորական բոլոր գործողութիւնները: 1918 թ.ի Յունուար 6-ին Վանը կը յայտարարուի ազատ-անկախ հայրենիք և կը ստեղծուի Վասպուրականի երկրորդ կառավարութիւնը: Սակայն, պատերազմական գործողութիւնները կը վերսկսուին, որ կը շարունակուի մինչեւ նոյն թուականի մարտ ամիսը, երբ Վանի զինուորական մարմինը Կովկասէն օգնութիւն ստանալու ոչ մի յոյս ունենալով, հարկադրուած նահանջի հրամանը կուտայ:

Մարտ 21-ին Վանի և շրջակայ գաւառներու հազարաւոր հայ բնակչութիւնը, ղեկավարութեամբ Կոստի Համբարձումեանի և Լեւոն Շաղոյեանի կ'ուղղուին դէպի Բերկրի՝ նպատակ ունենալով համանուն կիրճէն անցնելով հասնիլ Կովկաս: Սակայն տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական զանազան պատճառներով չեն յաջողիր Բերկրի հասնիլ և հարկադրուած կ'անցնին Պարսկաստան, որպէսզի Խոյի ճամբով Կովկաս անցնին: Պարսկաստանի մէջ սակայն այս ժողովուրդին կը սպասէին տարատեսակ փորձութիւններ և հինգ ամիս շարունակ հերոսամարտեր մղելով և հազարաւոր զոհեր տալէն ետք վերջապէս կը յաջողին միանալ «դաշնակից» բրիտանացիներուն, որոնք կը փոխադրեն զիրենք Միջագետքի Պաքուբա վրանաքաղաքը:

МИГРАЦИЯ НАСЕЛЕНИЯ ВАНА–ВАСПУРАКАНА ЧЕРЕЗ ПЕРСИЮ В МАРТЕ – АВГУСТЕ 1918 Г.

ОГАНЯН С.

Резюме

Ключевые слова: Ван-Васпуракан, отступление, Левон Шагоян, Кости Амбарцумян, Атропатена, Персия, Месопотамия.

После Февральской революции 1917 года в Васпуракане был создан временный армянский руководящий орган, вслед за которым было сформировано Областное Управление, затем – Комиссариат. Последний, после Эрзинджанского перемирия (5 декабря, 1917), взял в свои руки вопрос организации военных действий в Ване. 6 января 1918 года Ван был объявлен независимым, и было создано второе правительство Васпуракана. Однако вскоре военные действия были возобновлены и продолжены до марта того же года, когда Ванский комиссариат, потеряв надежду на помощь с Кавказа, отдал приказ об отступлении.

21 марта тысячи армян Вана и окрестных провинций во главе с Кости Амбарцумяном и Леоном Шагояном направились в Беркри, чтобы через одноименное ущелье дойти до Кавказа. Однако в силу различных геополитических причин им не удалось дойти до Беркри, и они вынуждены были отправиться в Персию, чтобы через Хой проникнуть на Кавказ. Но после выпавших на долю ванцев тяжких испытаний и героических пятимесячных битв в Персии им наконец удалось воссоединиться с британскими союзниками, которые перевезли их в палаточный городок Пакуба на территории Месопотамии.

ՀԵՆՐԻԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Կրթության գիտաշխատող

ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ Միջին դարերի պատմության բաժին

henry.khachatryan89@gmail.com

«ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» ՎԱՐՉԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ 387–640 ԹԹ.

Քանալի բառեր՝ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Ջենոն, Բյուզանդական Հայաստան, Ներքին Հայք, Հուսիսհայկանոս I, Կոմես, Նախարար:

Մեծ Հայքի թագավորության 387 թ. բաժանմամբ երկրի արևմտյան նահանգները՝ Բարձր Հայքը, Ծովքը և Աղձնիքի Անգեղտուն ու Նփրկերտ գավառները հայտնվեցին Հռոմեական (Բյուզանդական) կայսրության տիրապետության ներքո: Բարձր Հայքում և հարակից տարածքներում մինչև 387 թ. վերջը կամ 388 թ. սկիզբը շարունակեց գոյատևել Արևմտահայկական թագավորությունը: Արշակ Գ արքայի (380–387/88) մահից հետո, հռոմեացիները Մեծ Հայքի իրենց բաժնում այլևս թագավոր չնշանակեցին: Ըստ Մովսես Խորենացու, Նախարարներին առաջնորդում էր Գազավոն Կամսարականը, իսկ երկիրը կառավարվում էր հռոմեացիների նշանակած կոմսերի միջոցով¹: Պրոկոպիոս Կեսարացին իր հերթին հաղորդում է, որ այդ բաժանումից հետո հռոմեական կայսրը Հայոց իշխան էր կարգում ու և երբ կամենում էր, և նրան կոչում էին Հայաստանի կոմես²: Կարճ ժամանակով նախկին Արևմտահայկական թագավորության տարածքը վերամիավորվեց նախ՝ Խոսրով Վերջին (384–388 և 414–415), ապա՝ Վոամշապուհ (388–414) արքաների կողմից³: Այնուհետև, 408 թ. Թեոդոսիոս II Փոքր (408–450) կայսրն այդ տարածքներն այլևս չվստահեց հայոց Վոամշապուհ արքային, այլ գործակալներով հանդերձ իրեն պահեց⁴:

¹ Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Ե., 1991 (այսուհետև՝ **Մովսէս Խորենացի**), էջ 316:

² Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 5, Բյուզանդական աղբյուրներ Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Ե., 1967 (այսուհետև՝ **Պրոկոպիոս Կեսարացի**), էջ 190:

³ Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, էջ 319–320, 324:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 328:

«Բյուզանդական Հայաստանի» վարչաիրավական կարգավիճակը...

Եթե հաշվի առնենք նաև Փոքր Հայքի տարածքը, որն ավելի վաղ էր անցել բյուզանդական (հռոմեական) տիրապետության տակ, ապա «Բյուզանդական Հայաստանը» լայն առումով կբաժանվի երեք մասի՝ Փոքր Հայքի, Մեծ կամ Ներքին Հայքի⁵ և Մյուս Հայքի կամ սատրապությունների:

Այստեղի վարչական կառուցվածքը լավ պատկերացնելու համար հարկ է անդրադառնալ Բյուզանդական կայսրության վարչական բաժանմանը: IV դ. Հռոմեական կայսրությունը բաժանված էր չորս խոշոր երկրամասերի՝ արեֆեկտուրաների: 395 թ. կայսրության՝ երկու մասի տրոհվելուց հետո, Արևելահռոմեական կայսրությունը՝ Բյուզանդիան, ընդգրկում էր երկու արեֆեկտուրա՝ Իլլիրիան և Արևելքը, որոնք իրենց հերթին բաժանվում էին դիոցեզների, իսկ դրանք՝ պրովինցիաների կամ նահանգների⁶: Արևելք արեֆեկտուրան բաղկացած էր հինգ՝ Թրակիա, Ասիա, Պոնտոս, Արևելք և Եգիպտոս դիոցեզներից: Պրեֆեկտուրայի քաղաքացիական իշխանությունը գտնվում էր արեֆեկտուրական արեֆեկտի, իսկ ռազմականը՝ զինվորական մագիստրոսի ձեռքում⁷: Դիոցեզը ղեկավարում էր արեֆեկտի տեղակալը՝ վիկարիոսը, իսկ պրովինցիան՝ արեգիդը⁸:

Թեոդոսիոս I Մեծ (379–395) կայսեր օրոք, հավանաբար 379–386 թթ. միջակայքում Փոքր Հայքը բաժանվեց երկու առանձին պրովինցիաների: Առաջին Հայքի՝ Սեբաստիա կենտրոնով և Երկրորդ Հայքի՝ Մելիտենե կենտրոնով⁹: Վարչական առումով այս պրովինցիաներն ընդգրկված էին Պոնտոսի դիոցեզում, որն իր հերթին Արևելք արեֆեկտուրայի մասն էր կազմում:

Առաջին և Երկրորդ Հայքերի քաղաքացիական իշխանության գլուխ կանգնած էին արեգիդները¹⁰՝ պրովինցիայի կառավարիչները, որոնք ենթարկվում էին արեֆեկտի տեղակալին, իսկ զինվորական իշխանության ներ-

⁵ Արևմտահայկական թագավորության տարածքը Պրոկոպիոս Կեսարացին անվանում է Մեծ Հայք, իսկ Հուստինիանոս I կայսեր՝ հայազգի Սիտտասին ուղղված հրովարտական նշվում է, որ Մեծ Հայքը կոչվել է նաև Ներքին Հայք:

⁶ Տե՛ս **Evans J.**, *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*, London, Greenwood Press, 2005, p. 5:

⁷ Տե՛ս **Gregory T.**, *A History of Byzantium*, Blackwell Publishing, 2005, էջ 38–39:

⁸ **Ադոնց Ն.**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում: Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Ե., 1987, էջ 109:

⁹ Տե՛ս **Գիստերբոգ Կ.**, Հռոմեական Հայաստան եւ հռոմեական սատրապութիւնները Դ–Ձ դարերուն, գերմաներէնէ թարգմանեց՝ Հ. Մկրտիչ Վ. Նորշուման, Վիեննա, 1914, էջ 34–35:

¹⁰ Տե՛ս *Notitia dignitatum accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi prouinciarum*, edidit Otto Seeck, Berolini, 1876, OR. I, 79, 109, 110:

Խաչատրյան Հ.

կայացուցիչը Հայաստանի դուքսն էր, որին ենթակա էին Առաջին ու Երկրորդ Հայքերը և Պողեմոնական Պոնտոսը¹¹:

387/388 թ. ստեղծված Մեծ կամ Ներքին Հայքն¹² ընդգրկում էր Բարձր Հայքի՝ Աղյուն, Դարանաղի, Մուզուր, Եկեղյաց, Մանանաղի, Դերջան, Շաղագոմ, Սպեր, Կարին, և Ծովք նահանգի՝ Պաղնատուն և Խորձյան գավառները¹³: Ինչպես նշվեց, Ներքին Հայքը կառավարում էր կոմեսը, որը կոչվում էր «Հայոց իշխան» և նշանակվում կայսեր կողմից¹⁴: Նրա աթոռանիստը Կարին-Թեոդոսուպոլիս քաղաքն էր: Հենց այս շրջանում է ծնունդ առնում «Հայոց իշխան» տիտղոսը¹⁵: Թեև երկիրը կայսրության գերիշխանության տակ էր, սակայն այստեղ հռոմեական օրենքները և սովորույթները չէին գործում, և ներքին իշխանությունը պատկանում էր հայ նախարարներին¹⁶: Հայաստանի կոմեսն իր տրամադրության տակ չունեի զինվորական ուժեր¹⁷, ինչը նշանակում է, որ նա քաղաքացիական իշխանության ներկայացուցիչ էր, և երկրամասի պաշտպանությունն իրականացնում էին հայ նախարարները¹⁸: Մինչդեռ Ե-

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, OR. I, 49, XXXVIII:

¹² Ըստ այլ տեսակետի՝ Ներքին Հայքը կազմավորվել է 389 թ.: Տե՛ս **Երեմյան Ս.**, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի: (Փորձ՝ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Ե., 1963, էջ 24:

¹³ Տե՛ս Հայաստանի պատմության ատլաս, Ա մաս, Ե., 2004, էջ 46: Տե՛ս նաև Հայաստանի ազգային ատլաս, հ. Բ, Ե., 2008, էջ 32: Իր ուսումնասիրության մեջ Ա. Վակկան, թեև նշում է, որ Ներքին Հայքը՝ Բարձր Հայքի հոմանիշն էր մինչև հուստինիանոսյան բարենորոգումները, այդուհանդերձ նա Ներքին Հայքը (Interior Armenia) տեղորոշում է Վանա լճից հյուսիս՝ Մանազկերտի շրջակայքում: Տե՛ս **Vacca A.**, Non-Muslim Provinces under Early Islam: Islamic Rule and Iranian Legitimacy in Armenia and Caucasian Albania, Cambridge University Press, 2017, p. 47:

¹⁴ **Պրոկոպիոս Կեսարացի**, էջ 190:

¹⁵ **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Հայոց իշխան տիտղոսի ծագումը և Հայոց տերությունը VII դարում («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, թիվ 1, էջ 241):

¹⁶ Տե՛ս **Գիստերբոգ Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 38–39:

¹⁷ **Պրոկոպիոս Կեսարացի**, էջ 190:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 191: 450 թ. դեպքերի առնչությամբ Եղիշեն հաղորդում է, որ Ստորին Հայքի սպարապետը Վասակ Մամիկոնյանն էր (**Եղիշէ**, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Մատենագիրք Հայոց, հ. Ա, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 627–628): Ս. Երեմյանի կարծիքով Առաջին Հայքը՝ Սեբաստիա կենտրոնով կոչվում էր «Վերին Հայք», իսկ Երկրորդ Հայքը Մելիտենե կենտրոնով՝ «Ստորին Հայք»: Այստեղից նա եզրակացրել է, որ Եղիշեի հիշատակած Վասակ Մամիկոնյանը Մելիտենեում գտնվող Հայաստանի դուքսն էր: Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, Ե., 1984, էջ 119–120:

«Բյուզանդական Հայաստանի» վարչաիրավական կարգավիճակը...

գիպտոսի կոմեսն օժտված էր ռազմական, իսկ Իսավրայի կոմեսը՝ և՛ ռազմական և՛ քաղաքացիական իշխանությամբ¹⁹:

Հայաստանի կոմեսի իշխանությունն իր դիրքով նույնանում էր Արևելքի կոմեսի իշխանությանը, ով համարվում էր պրեֆեկտի տեղակալը, և որի իրավասությունների մեջ էր մտնում նահանգների կառավարիչների՝ պրեզիդենտի գործունեության հսկումը, հարկերի հավաքումը և դատական իշխանության իրավունքը²⁰: Կոմեսի պաշտոնը, համազոր էր Արևելյան Հայաստանի մարզպանի իշխանությանը²¹: Մեծ կամ Ներքին Հայքը, փաստորեն, սատրապություններից տարբերվում էր նրանով, որ ղեկավարվում էր պետական իշխանության ներկայացուցչի կողմից, ինչի հետևանքով 484–488 թթ. ապստամբության ճնշումից հետո այն զերծ մնաց որևէ վերափոխությունից: Կոմեսի պաշտոնը վերացվեց 528/529 թ. Հուստինիանոս I (527–565) կայսեր հատուկ հրովարտակով, սակայն Մեծ կամ Ներքին Հայքը որպես վարչական միավոր պահպանվեց:

Մյուս Հայքը կամ այն սատրապությունները, որոնք բյուզանդական սկզբնաղբյուրներում կոչվում էին նաև ազգություններ կամ ցեղեր, հայկական ինքնավար իշխանություններ (նախարարություններ) էին²²: Ըստ Պրոկոպիոս Կեսարացու, դրանք հինգն էին, որոնցից հանվանե հիշատակվում են Բալաբիտների (Բալահովիտ) ու Սոֆանենների (Մեծ Ծովք) սատրապները²³: Հինգ սատրապությունների գոյության փաստն առաջին հայացքից կարծես թե հաստատում է նաև Հուստինիանոս I կայսեր կողմից 536 թ. հրապարակած՝ «Հայաստանի չորս արխոնտների նշանակման մասին» 31-րդ նովելը: Սակայն հայագի Սիտտասին ուղղված նրա «Բյուզանդական Հայաստանի ռազմական վերակառուցման մասին» հրովարտակում հիշատակվում են վեց սատրապա-

¹⁹ Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 137:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 137–138:

²¹ Սամուելյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմությունը, հ. I, Ե., 1939, էջ 115–116:

²² Հարկ է նշել, որ սատրապությունների առաջացումը միաժամանակ տեղի չունեցավ: 387 թ. բաժանումից հետո հիշատակվում է Մեծ Ծովքի սատրապ Գադդանը, ուստի կարելի է ենթադրել, որ այդ ժամանակ Անգեղոտունն ու Անձիտը ևս վերածվեցին սատրապության: Փոքր կամ Շահունյաց Ծովքը, Բալահովիտի ու Հաշտյանքի հետ դեռևս Արևմտահայկական թագավորության մասն էին: Միայն 408 թ. հետո, երբ բյուզանդական արքունիքն Արշակ Գ-ի տիրույթներն այլևս չվստահեց Հայոց արքային, կայսրությունը վերոհիշյալ երեք գավառները ևս վերածեց սատրապության: Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա, (Արևմտյան և հարավային աշխարհներ), Ե., 2001, էջ 142–143:

²³ Տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 190–192:

Խաչատրյան Հ.

կան իշխանություններ. «Անգեղտենա (Անձիտ), Ինգիլենա (Անգեղտուն), Ասթիանենա (Հաշտյանք), Սոֆենա (Փոքր կամ Շահունյաց Ծովք), Սոֆանենա (Մեծ Ծովք) և Բալաբիտենա (Բալահովիտ)»²⁴: Իսկ արդեն 31-րդ նովելում կայսրը նշում է, որ նոր կազմավորված Չորրորդ Հայքը նախկինում պրովինցիայի կարգավիճակ չունեցող, այլ բնակեցված էր ազգություններով, որոնք կրում էին Յոֆանենե, Անգիտենե, Յոֆանե, Ասթիանենե, Բալաբիտենե անունները և գտնվում էին սատրապների իշխանության ներքո²⁵: Ինչպես տեսնում ենք, չի հիշատակվում Անգեղտուն (Ինգիլենա) սատրապական իշխանությունը:

Ն. Ադոնցի կարծիքով Պրոկոպիոս Կեսարացին հայկական հինգ սատրապությունները շփոթել է «անդրտիգրիսյան հինգ երկրների հետ»²⁶: Սակայն այդ դեպքում անհասկանալի է մնում, թե ինչո՞ւ է նույն կայսեր տարբեր հրովարտակներում առկա տարբերություն: Կ. Գյուտերբոգը գտնում է, որ Անգեղտան (Ինգիլենայի) հիշատակության բացակայությունը կարող էր պայմանավորված լինել նրա՝ Մեծ Ծովքի կազմում գտնվելու հանգամանքով²⁷: Խ. Սամվելյանի ու Ա. Սուքիասյանի կարծիքով սատրապությունների թիվը հինգն էր: Նրանք նաև նշում են միայն մեկ՝ Ծովքի գոյության մասին²⁸, թեև սկզբնաղբյուրում, ինչպես փաստվեց, բացակայում էր Անգեղտան (Ինգիլենայի) իշխանության մասին հիշատակումը:

Հուստինիանոս I կայսեր «Բյուզանդական Հայաստանի ռազմական վերակառուցման մասին» հրովարտական թվարկված սատրապությունների պատմաաշխարհագրական քննությունը վկայում է ավելի շուտ վեց հայկական իշխանությունների առկայության մասին, որովհետև Մյուս Հայքը, որը տարածվում էր Արևմուտքում՝ Եփրատից մինչև Ամիդ քաղաք, ինքըստինքյան ներառելու էր նաև բաց թողնված Անգեղտան (Ինգիլենայի) իշխանությունը²⁹: Վեց սատրապությունների հիշատակումը, ինչպես նշվեց, կապված էր «Բյուզանդական Հայաստանի» ռազմական վերակառուցման հետ, որը տեղի էր

²⁴ St' u Corpus Iuris Civilis, vol. secundum, Codex Iustinianus, recognovit Paulus Krueger, Berolini, 1892, Liber Primus, XXVIII. 5, p. 82:

²⁵ St' u Corpus Iuris Civilis, vol. tertium, Novellae, recognovit Rudolfus Schoell, Berolini, 1895, Nov. XXXI, p. 237:

²⁶ Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 55:

²⁷ Գյուտերբոգ Կ., նշվ. աշխ., էջ 45:

²⁸ Սամվելյան Խ., նշվ. աշխ., էջ 115, Сукиасян А. Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма (III–IX вв.), Е., 1963, с. 320:

²⁹ St' u Հայաստանի պատմության առաջին, էջ 46:

«Բյուզանդական Հայաստանի» վարչաիրավական կարգավիճակը...

ունեցել 528/529 թ., ինչի հետևանքով այն վերածվել էր ռազմական շրջանի: Հուստինիանոս I կայսրը 536 թ. հրապարակել էր չորս Հայքերի ստեղծման մասին նովելը, որում արդեն հիշատակվում էր հինգ սատրապություն: Հավանաբար, ռազմական բարեփոխումից հետո նա Անգեղտունը (Ինգիլենան) կցել էր Մեծ Ծովքի սատրապությանը³⁰ նպատակ ունենալով թուլացնել այն: Ահա, հենց այս վիճակն է արձանագրել Պրոկոպիոս Կեսարացին, նշելով հինգ սատրապության գոյությունը:

Սատրապության գլուխ կանգնած էր տեղական նախարար-իշխանը, որի իշխանությունը, ժառանգական էր և ցմահ³¹: Սատրապները կայսրից ստանում էին միայն տարբերանշաններ՝ ծիրանի, պատմուճան և մինչև ծունկը հասնող կարմիր կոշիկներ, որոնք հագնում էին Հռոմի կայսրերն ու պարսից արքաները³²: Այս վեց իշխանությունները կամ սատրապությունները համարվում էին կայսրության հետ դաշնակցային հարաբերությունների մեջ գտնվող միավորներ և իրենց ազատությունից օգտվում իրավունքի հիման վրա³³: Այսինքն, սատրապներն իրենց հողատիրության լիիրավ տիրակալներն էին: Ազատված լինելով հարկատվությունից և չունենալով օտար կառավարիչ ու հռոմեական կայազոր՝ նրանք հիմնականում պարտավոր էին կայսրությանը զինվորական ծառայություն մատուցել³⁴: Պրոկոպիոս Կեսարացին հայտնում է, որ հռոմեական բանակը չի օգնել ո՛չ Հայոց արքային, ո՛չ էլ սատրապներին, որոնք պատերազմական գործերում ինքնուրույն էին³⁵: Ինչպես տեսնում ենք, կայսրությանն անցած հատվածում նախարարական իրավունքը շարունակում էր գոյատևել:

Բյուզանդական կայսրության այս հանդուրժող քաղաքականությունը երկար չի տևում: Զենոն կայսեր (474–491) դեմ 484–488 թթ.³⁶ Անտիոքի ստրա-

³⁰ Հմմտ. **Երեմյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 24: Տե՛ս նաև Ս. Երեմյանի «Հայ ժողովրդի պայքարը օտար տիրողների դեմ 385–536 թթ.» քարտեզը՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II ներդիրում, **նույնի՝** «Հայաստանը Հուստինիանոս Ա-ի վարչական բաժանումներից հետո (536–591 թթ.)» քարտեզը: Տե՛ս նաև **Հարությունյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 143, 217:

³¹ **Պրոկոպիոս Կեսարացի**, էջ 190:

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 191:

³³ **Ադոնց Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 122:

³⁴ Նույն տեղում: Սատրապները վճարում էին միայն «թագի ոսկի» կոչված հարկատեսակը, որը կամավոր նվիրատվության բնույթ ուներ (**Ադոնց Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 132):

³⁵ **Պրոկոպիոս Կեսարացի**, էջ 191:

³⁶ **Մանանդյան Հ.**, Երկեր, հ. Դ, Ե., 1981, էջ 421, **Գիսերթոզ Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 59–61, **Իսկանյան Վ.**, Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները IV–VII դդ., Ե., 1991, էջ 113, 121:

Խաչատրյան Հ.

տելատ Իլլոսի և իրեն կայսր հռչակած Լեոնտիոսի գլխավորությամբ ապստամբություն է տեղի ունենում³⁷, որին միացել էին նաև հայ սատրապները: Ջենոնն ապստամբությունը ճնշելով նրանց զրկում է ժառանգական իշխանությունից³⁸: Սատրապներն այդուհետև նշանակվելու էին կայսեր կողմից: Բացառություն կազմեց միայն Բալասիոլտի սատրապությունը, քանզի վերջինս, ռազմական տեսակետից շատ թույլ լինելով ապստամբությանը, չէր մասնակցել³⁹: Ինչպես տեսնում ենք, բոլոր սատրապները կառավարել են ժառանգաբար և այդ իրավունքից զրկվել միայն Ջենոն կայսեր հրամանով:

Այստեղ ուշագրավն այն է, որ կայսեր կողմից վերացվում էին ոչ թե նախարարների հողատիրական ժառանգատիրական⁴⁰, այլ սատրապի պաշտոնը ժառանգաբար վարելու իրավունքները: Եթե կայսրը նպատակ ունենար վերացնելու նախարարների տոհմական ժառանգական իրավունքները, ապա նա Բալասիոլտի սատրապության կարգավիճակը չէր թողնի անփոփոխ, որքան էլ այն թույլ և աննշան լիներ: Այդուհանդերձ, կայսեր այս միջոցառումը նպատակ ուներ հայկական ինքնավար իշխանություններն աստիճանաբար վերածել կայսրության սովորական պրովինցիայի: Այժմ սատրապը կայսրության կողմից նշանակվող պաշտոնյա էր, որը կարող էր և կապ չունենալ տեղի իշխանական տոհմերի հետ:

Ինչպես Մարգարանական Հայաստանի նախարարները, այստեղի սատրապ-նախարարները ևս իրենց հողատիրությունների փաստացի տիրակալներն էին: Նրանց ժառանգներն էին իրենց ավագ որդիները, որոնք նախկինում ինքնաբերաբար դառնում էին ամբողջ սատրապության ղեկավարը: Պահպանելով իրենց նախարարական իրավունքները, նրանք այժմ պետք է նշանակվեին կայսեր կողմից, որպեսզի իշխանություն ստանային ամբողջ սատրապության վրա, ինչն առիթ դարձավ, որպեսզի կայսրությունը միջամտի սատրապությունների ներքին կյանքին: Հակառակ դեպքում անհիմն կլիներ Պրո-

³⁷ Տե՛ս *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Byzantine and Near Eastern History. AD 284–813, translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex, Oxford, 1997, p. 199–204, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 8, Ասորական աղբյուրներ Ա, Կեղծ Յոշվա Ստիլիտի (Սյունակյաց) ժամանակագրությունը, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Մելքոնյանի, Ե., 1976, էջ 158–161:

³⁸ Ն. Ադոնցը սատրապների ժառանգական իրավունքների վերացումը թվագրում է 485 թ.: Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 134–135:

³⁹ Տե՛ս **Պրոկոպիոս Կեսարացի**, էջ 191:

⁴⁰ Տե՛ս **Սամուելյան Խ.**, նշվ. աշխ., էջ 116:

«Բյուզանդական Հայաստանի» վարչաիրավական կարգավիճակը...

կոպիոս Կեսարացու՝ ապստամբության նկարագրությանը հաջորդող այն միտքը, թե հայ նախարարների իշխանության ներքո գտնվող զորքը, ինչպես նախկինում, կազմված էր ոչ թե հռոմեացիներից, այլ փոքրաքանակ հայերից⁴¹:

Բացի այդ, եթե նրանք գրկված լինեին իրենց ժառանգական իրավունքներից, ապա Հուստինիանոս I-ի 535 թ. հրապարակած նախ՝ «Հայոց ժառանգական իրավունքի մասին» էդիկտը, այնուհետև՝ 536 թ. նովելը, որով տոհմային կալվածքներից ժառանգություն պետք է ստանային նաև կանայք, ևս անիմաստ կլինեին: Փաստորեն ժառանգական օրենքը գործել է, և դրա դեմ են ուղղված եղել կայսեր հրամանագրերը: Այսինքն, սատրապությունները, որպես իշխանություններ պահպանվել են, և միայն սատրապներն են գրկվել իրենց պաշտոնին ժառանգաբար տիրելու իրավունքից: Հավանաբար, դրանից հետո սատրապությունները դարձել են նաև հարկատու⁴²: Ցավոք, տեղեկություններ չկան այն մասին, թե նշանակվող սատրապները ցմահ են կառավարել, թե ոչ: Այս կարգավիճակով Մեծ կամ Ներքին Հայքն ու սատրապությունները մնացին մինչև Հուստինիանոս I կայսեր գահակալումը:

«Բյուզանդական Հայաստանի» վարչաիրավական կարգավիճակում էական փոփոխություններ մտցրեց Հուստինիանոս I կայսրը: Դեռևս 527 թ. աշնանը նա սկիզբ դրեց բյուզանդական Արևելքի ռազմական վերակառուցմանը, որի էությունը քաղաքացիական և ռազմական իշխանությունների միացումն էր: Այդ միջոցառումները տարածվեցին նաև հայկական շրջանների վրա: 528/529 թ. հրովարտակով⁴³ ստեղծվեց ռազմական մի նոր նահանգ, որում ընդգրկվեցին Մեծ կամ Ներքին Հայքը, Պողեմոնական Պոնտոսը, Առաջին և Երկրորդ Հայքերը, ինչպես նաև հայկական սատրապությունները⁴⁴:

Պրոկոպիոս Կեսարացու հաղորդմամբ՝ Հուստինիանոս կայսրը վերացնելով Մեծ Հայքի իշխանությունը, այնտեղ զորավար նշանակեց և նրան բավարար քանակությամբ զորք տվեց⁴⁵: Պատմիչը նաև հայտնում է, որ Հուստին-

⁴¹ Տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 191:

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 192:

⁴³ Հուստինիանոսի ռազմական վերակառուցման մասին տե՛ս Իսկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 148–169:

⁴⁴ Տե՛ս Corpus Iuris Civilis, Codex Iustinianus, p. 82:

⁴⁵ Տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 190:

Խաչատրյան Հ.

նիանոսը վերացրեց սատրապների իշխանությունը՝ նշանակելով երկու դուքսերի⁴⁶:

3. Մալալան նույնպես հաղորդում է ռազմական այս վերափոխության մասին և օգտվելով Հուստինիանոսի հրովարտակից փաստում, որ Յիտտան (Ձետա, Սիտտաս) կայսեր կողմից Արևելքի և մայրաքաղաքի զորքերից լեզեոններ ստացավ⁴⁷: Նա ևս նշում է, որ այդ վերափոխության արդյունքում մինչ այդ գոյություն ունեցող բոլոր իշխանությունները վերացվեցին⁴⁸: Սակայն կայսերական հրովարտակում նշվում է, որ վերանում էին ոչ թե Մեծ կամ Ներքին Հայքի և սատրապական իշխանությունները, այլ՝ կոմեսի պաշտոնը: Առաջին և երկրորդ Հայքերի դուքսերի իշխանությունը ևս պահպանվում էր:

Վարչական այս միավորի ստեղծման հետևանքով վերացվում էր կոմեսի պաշտոնն ու սատրապների ռազմական ինքնուրույնությունը, իսկ հայկական հողերը միավորվում էին ստրատեգոսի կամ գլխավորական մագիստրոսի՝ Սիտտասի իշխանության ներքո⁴⁹: Հուստինիանոս I կայսրը ռազմական իշխանությունը հանձնեց նորանշանակ երեք դուքսերին, որոնցից երկուսի նստավայրերն էին Մարտիրոսպոլիսն ու Կիթաոիճը (Կիթարիզոն)՝ սատրապական Հայքում, իսկ երրորդին, Արտալեսը՝ Ներքին Հայքում⁵⁰:

Ռազմական վերակառուցմանը հաջորդեցին կայսրության սահմաններում բնակվող հայերի հողատիրական ժառանգական իրավունքների վերացմանն ուղղված հրամանագրերը:

Այսպես, 535 թ. հրապարակվեց Հուստինիանոսի՝ «Հայոց ժառանգական իրավունքի մասին» էդիկտը, որով նախարարական տիրույթներից, որոնք մինչ այդ երեց որդիներն էին ժառանգում, այսուհետև փաստորեն ժառանգման իրավունք էին ստանում նաև տոհմի կանայք⁵¹: Հայոց ժառանգական իրավունքն ուներ սոցիալ-քաղաքական խոր արմատներ: Միայն արու զավակներին ժառանգման իրավունք վերապահելու գլխավոր նպատակը տոհմական ունեցվածքի մասնատումը բացառելն էր: Կայսեր թիրախը ոչ թե մանր, այլ խոշոր կալվածքներն էին, որոնք պատկանում էին հայ նախարար-

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 191:

⁴⁷ Տե՛ս **Iohannis Malalae** Chronographia, ex recensione Ludovici Dindorfii, Bonnae, 1831, p. 429:

⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 430:

⁴⁹ Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 155:

⁵⁰ Տե՛ս **Պրոկոպիոս Կեսարացի**, էջ 191, 194:

⁵¹ Տե՛ս Corpus Iuris Civilis, Novellae, Edictum III, pp. 760–761:

«Բյուզանդական Հայաստանի» վարչաիրավական կարգավիճակը...

ներին և նրանց հզորության գրավականն էին: Սրա նպատակը նախարարների՝ հողատիրության վրա հենված հզորությունը վերացնելով, նրանց ծուլելն ու այնտեղ կայսերական կառավարում հաստատելն էր:

Այնուհետև, կյանքի կոչվեցին Հուստինիանոս կայսեր վարչական վերափոխությունները՝ 536 թ. նրա հրապարակած 31-րդ «Հայաստանի չորս արխոնտների նշանակման մասին» նովելով: Ըստ դրա՝ Հայաստանի բյուզանդապատկան տարածաշրջանների հողերը բաժանվում էին չորս պրովինցիայի.

1. **Առաջին կամ Ներքին Հայք**, Թեոդոսուպոլիս կենտրոնով, որը ներառում էր Ներքին Հայքը, Պողեմենական Պոնտոսի և նախահուստինիանոսյան Առաջին Հայքի տիրույթների մի մասը:

2. **Երկրորդ Հայք**, որի տարածքը մեծ մասամբ համապատասխանում էր նախկին Առաջին Հայքին՝ Սեբաստիա կենտրոնով:

3. **Երրորդ Հայք**, որը նախկինում Երկրորդ Հայք էր կոչվում, Մելիտենե կենտրոնով:

4. **Չորրորդ Հայք**, որը կազմավորվեց նախկին սատրապական իշխանություններից, Մարտիրուպոլիս կենտրոնով⁵²:

Ըստ որում, Առաջին և Երրորդ Հայքերը դասվում էին «սպեկտաբիլային», իսկ Երկրորդ և Չորրորդ Հայքերը՝ «օրդինար» աստիճան ունեցող պրովինցիաների շարքերին⁵³: Առաջին Հայքի կառավարիչը կրում էր փոխիյուպատոսի (պրոկոնսուլի) բարձր տիտղոսը, Երկրորդ Հայքինը՝ պրեզիդի, Երրորդ Հայքինը՝ «հուստինիանոսյան կոմեսի», իսկ Չորրորդ Հայքինը՝ հավանաբար հյուպատոսի (կոնսուլի)⁵⁴:

Երրորդ Հայքի՝ ռազմաքաղաքական լայն իշխանությամբ օժտված կոմես կարգված Թովմայի գլխավոր պարտականությունը, թերևս, սահմանված ամենամյա հարկերի հավաքումն էր⁵⁵: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Հուստինիանոս կայսեր հիմնական նպատակներից էր նաև հայ բնակչությանը հարկման ենթարկելը, մանավանդ կայսրությունը մշտապես գտնվելով պատերազմների մեջ, ֆինանսական միջոցների կարիք ուներ:

Նույն տարում՝ 536 թ., կայսրը հրապարակեց նաև 21-րդ «Հայոց ժառանգական իրավունքի մասին» նովելը՝ հասցեագրված Հայաստանի փոխիյուպա-

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, Nov. XXXI, էջ 235–239:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 237:

⁵⁴ Տե՛ս **Сукиасян А.**, նշվ. աշխ., էջ 329–330:

⁵⁵ Տե՛ս Corpus Iuris Civilis, Nov. XXXI, էջ 238–239:

Խաչատրյան Հ.

տոս հայազգի Ակակիոսին⁵⁶: Քանի որ 535 թ. համանուն էդիկտին Հուստինիանոսը հետադարձ ուժ էր տվել, այսինքն այն գործում էր իր գահակալության սկզբից՝ 527 թ., նա բազում դժվարությունների առաջ կանգնեց: Այդ իսկ պատճառով հրապարակելով այդ նովելը՝ կայսրը հարցը վերանայեց, և օրենքը ուժի մեջ մտավ հրապարակման օրից, որովհետև «անցյալի վրա դրա տարածումը չէր կարգավորի հարցը, առաջ բերելով խառնաշփոթություն»⁵⁷:

Հուստինիանոս կայսեր օրենսդրական վերափոխությունները վերջնական հարված հասցրին հայ նախարարների քաղաքացիական ու ռազմական իշխանությանը, արմատական փոփոխության ենթարկեցին Հայաստանի բյուզանդապատկան շրջանների իրավական կարգավիճակը, ինչը հանգեցրեց այնտեղ կայսերական կառավարման հաստատմանը:

Հաջորդ խոշոր վարչական փոփոխությունը տեղի ունեցավ VI դ. վերջին՝ Մորիկ (Մավրիկիոս) կայսեր (582–602) օրոք, և կապված էր պարսկա-բյուզանդական քսանամյա (572–591) պատերազմի հետ: Կողմերի միջև 591 թ. կնքվեց հաշտություն, որով Մարզպանական Հայաստանի մեծագույն մասը՝ «զախարին Տանուտերական իշխանութանն», անցավ կայսրությանը⁵⁸: Հովհաննես Դրասխանակերտցին ևս հայտնում է այս բաժանման մասին, սակայն, ի տարբերություն Սեբեոսի, ներկայացնում նաև դրանից հետո առաջացած իրավիճակը: Նրա հաղորդմամբ՝ Մորիկ կայսրն **Առաջին Հայքը** վերանվանեց **Երկրորդ Հայք**, որի մայրաքաղաքը Սևաստիան էր: Կապադովկիան՝ Կեսարիա մայրաքաղաքով, որը նախապես **Երկրորդ Հայք** էր անվանվում, նա կոչեց **Երրորդ Հայք**՝ դարձնելով եպարքություն: Մելիտենեն՝ համանուն գավառով, որը **Երրորդ Հայքն** էր, կայսրը կոչեց **Առաջին Հայք**: Պոնտոսը նա կոչեց՝ **Մեծ Հայքի մաս**, իսկ **Չորրորդ Հայք** կոչվածը՝ Մարտիրոսապոլիս-Նփրկերտ-Հուստիանունիստ մայրաքաղաքով, գրանցեց արքունի դիվանում: Կարնո աշխարհը՝ Թեոդոսուպոլիս մայրաքաղաքով անվանվեց **Մեծ Հայքի մեծ մաս**, Բասենի կողմերից մինչև Ասորեստանի սահմաններ՝ **Մեծ Հայք**, Տայքի կողմերն իր սահմաններով՝ **Խորագույն Հայք**, իսկ Դվին քաղաքի կողմը՝ **Ներքսագույն Հայք**⁵⁹:

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, Nov. XXI, էջ 144–146:

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 145–146:

⁵⁸ Տե՛ս Պատմություն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ.Վ. Աբգարյանի, Ե., 1979 (այսուհետև՝ **Սեբեոս**), էջ 76, 84:

⁵⁹ Տե՛ս **Յովհաննէս Դրասխանակերտցի**, Պատմություն Հայոց (Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 398–399): Այս մասին տե՛ս **Իսկանյան**

«Բյուզանդական Հայաստանի» վարչաիրավական կարգավիճակը...

Ըստ Գևորգ Կիպրացու՝ կար Չորրորդ Հայք անունը կրող երկու եպարքիա: Ըստ Հ. Գեյցերի՝ դրանք էին. առաջինը՝ Չորրորդ Հայքը, Մարտիրոսապոլիս կենտրոնով⁶⁰, և երկրորդը՝ Չորրորդ Հուստինիանիան (Մյուս Չորրորդ Հայքը), Դադիմոն կենտրոնով⁶¹: Ա. Շահինյանը սակայն, փոխարենը գտնում է, որ հուստինիանոսյան Չորրորդ Հայքը, որն ընդգրկել է Մեծ Հայքի Ծոփք նահանգը, բաժանվել է «Հուստինիանոսյան Հայքի»՝ Մարտիրոսապոլիս կենտրոնով և «Մյուս Չորրորդ Հայքի»՝ Արշամաշատ կենտրոնով⁶²: Նա նաև հավելում է, որ կազմավորվեց ևս մեկ Չորրորդ Հայք պրովինցիա՝ Ամիդ կենտրոնով⁶³: Ըստ նրա, ստացվում է երեք Չորրորդ Հայք անվամբ պրովինցիա, որը սակայն չի հաստատվում սկզբնաղբյուրներով: Մորիկ կայսրը Հուստինիանոս I-ի կազմավորած Չորրորդ Հայքից անջատեց Անգեղտուն և Մեծ Ծոփք (Նփրկերտ) գավառները, որոնք նախկին Աղձնյաց բղեշխության, Ծավդեքի իշխանության և Մեսոպոտամիա պրովինցիայի հետ կազմեցին «Միջագետք (Չորրորդ Հայք)» եպարքիան: Այնուհետև, կայսրը Չորրորդ Հայքի մնացյալ չորս գավառներին ավելացնելով Պաղնատուն, Խորձյան և Մուզուր գավառները՝ կազմավորեց «Չորրորդ Հուստինիանիա (Մյուս Չորրորդ Հայք)» եպարքիան⁶⁴:

Ենթադրվում է, որ Մորիկ կայսրը Թեոդոսուպոլսից (Կարին) Շիրակաշատ (Շիրակավան, Երազգավորս) է տեղափոխել զինվորական մագիստրոսի

Վ., նշվ. աշխ., էջ 350–360, **Դանիելյան Է.**, Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և Հայ Առաքելական եկեղեցին (VI–VII դարեր), Ե., 2000, էջ 40–49:

⁶⁰ Ն. Ադունցը, ի տարբերություն Հ. Գեյցերի, Չորրորդ Հայքի մայրաքաղաք է համարել ոչ թե Մարտիրոսապոլիսը, այլ Ամիդը (**Ադունց Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 264): Ադունցին հետևելով Է. Դանիելյանը ևս նշել է, որ Միջագետք կամ Չորրորդ Հայք եպարքիայի կենտրոնը Ամիդն էր (**Դանիելյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 43–44), սակայն իր իսկ կազմած քարտեզում հեղինակը, որպես կենտրոն նշել է ոչ թե Ամիդը, այլ Մարտիրոսապոլիսը (քարտեզը տե՛ս նշվ. աշխ., 48–49 էջերի միջև):

⁶¹ Տե՛ս **Georgii Cypri**, Descriptio orbis Romani, edidit praefatus est commentario instruxit Henricus Gelzer, Lipsiae, 1890, p. 46, 48: Տե՛ս **Գեյցեր Հ.**, Սկզբնաղբյուրներ քաղաքականության, Վիեննա, 1903, էջ 24, 27:

⁶² **Шагинян А.** Административно-политическая карта Византийской Армении в VI веке (Петербургские славянские и балканские исследования, 2012, № 1, с. 179).

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 179–181:

⁶⁴ Հմմտ. Հայաստանի պատմության ատլաս, էջ 54: Արաբական արշավանքների հետ կապված Սեբեոսի հիշատակած Չորրորդ Հայքը (**Սեբեոս**, էջ 165, 171) տարածքով համապատասխանում էր «Մյուս Չորրորդ Հայքին» կամ «Աշխարհացոյց»-ի Ծոփք նահանգին՝ առանց Մուզուր գավառի (տե՛ս **Գեյցեր Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 24–25):

Խաչատրյան Հ.

նստավայրը, որը անվանակոչվել է Մորիկապոլիս⁶⁵: Թե՛ Հուստինիանոս I-ի և թե՛ Մորիկի նպատակն էր կայսրությանն անցած նոր տարածքներում ևս վերացնել նախարարական համակարգը, որի համար նախարարական ռազմուժը ոչնչացնելու նպատակով այն դուրս էր բերվում երկրից:

602–628 թթ. պարսկա-բյուզանդական պատերազմները ավարտվում են կայսրության հաղթանակով: Հաշտության պայմանագրով տարածաշրջանում վերահաստատվում էր 591 թ. սահմանագիծը⁶⁶: Ս. Երեմյանը գտնում է, որ Փոկասից (602–610) հետո գահակալած Հերակլ կայսրը (610–641) վերացրել էր Մորիկի վարչական բաժանումները, և կատարել նորը⁶⁷: Սակայն, 602–622 թթ. Խոսրով Բ Փարվեզը (590–628) ժամանակավորապես նվաճել էր ոչ միայն 591 թ. կայսրությանն անցած Հայկական մարզպանության, Բարձր Հայքի, Ծոփքի, Աղձնիքի արևմտյան երկու գավառների տարածքներն ու Փոքր Ասիայի մեծ մասը, ընդհուպ մինչև Կոստանդնուպոլսի մատույցները, այլև հարավում՝ Ասորիքը, Պաղեստինը, Եգիպտոսը⁶⁸: Այսպիսի պայմաններում, Հերակլ կայսեր կողմից վարչական նոր փոփոխությունների իրականացումը պարզապես անհնար էր:

Կայսրության նոր վարչական պատկերի մասին հաղորդում է Կոստանդին Ծիրանածին կայսրը (913–920 և 945–959), ըստ որի՝ Բյուզանդիան տրոհվեց առանձին ռազմավարչական միավորների՝ բանակաթեմերի, միայն այն ժամանակ, երբ նրանց պետությունը թուլացավ և կրճատվեց հազարացիների (արաբների – **Հ.Խ.**) արշավանքների հետևանքով⁶⁹:

Դժվար է ասել, որ բանակաթեմերի ստեղծումը տեղի է ունեցել հենց Հերակլ կայսեր կողմից⁷⁰: Նրա օրոք Հայաստանի բյուզանդապատկան շրջաններում Հայոց իշխան էր կարգված Մժեժ Գնունին (628–635), ապա՝ Դավիթ

⁶⁵ Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց, Մատենագիրք Հայոց, Կ. Ք. Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 2153: Տե՛ս նաև **Еремян С.Т.** Армения в VI–VII вв. (Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III–IX вв., М., 1958, с. 225):

⁶⁶ **Սեբեոս**, էջ 128:

⁶⁷ **Երեմյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 24:

⁶⁸ Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, Կ. II, Միջին դարեր, Երևան, 2016 («Սասանյան տերությունը» քարտեզը տե՛ս 240–241 էջերի ներդիրում):

⁶⁹ Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 6, Բյուզանդական աղբյուրներ Բ, **Կոստանդին Ծիրանածին**, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Հ. Բարթիկյանի, Ե., 1970, էջ 165–166:

⁷⁰ Հմմտ. նույն տեղում, էջ 318–319, ծան. 20:

«Բյուզանդական Հայաստանի» վարչաիրավական կարգավիճակը...

Սահառունին (635–638/39), որից հետո իշխանությունը ստանձնել էր Թեոդորոս Ռշտունին (639–654): Բյուզանդիան և Պարսկաստանը միմյանց դեմ երկարատև պատերազմելով հյուծել էին իրար և չկարողացան դիմադրել վերահաս արաբական վտանգին, որից օգտվելով՝ Թեոդորոս Ռշտունին վերամիավորեց Հայաստանի երկու հատվածները:

АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОЙ СТАТУС “ВИЗАНТИЙСКОЙ АРМЕНИИ” В 387–640 гг.

ХАЧАТРЯН Г.

Резюме

Ключевые слова: Прокопий Кесарийский, Зенон, Византийская Армения, Внутренняя Армения, Юстиниан I, комит, нахарар-князь.

В 387 г., после раздела царства Великой Армении, к Римской (Византийской) империи отошли западноармянские области Высокая Армения, Цопк и два округа Ахдзника–Ангехтун и Нпркерт. Армянские земли, отошедшие к империи, делились на три части 1. Малая Армения, которая вошла в состав империи ранее, была разделена на две провинции- Первая Армения со столицей в Себастии и Вторая Армения со столицей в Мелитене. 2. Великая или Внутренняя Армения. 3. Другая Армения или сатрапства. В 480-ые годы за содействие в восстании против императора Зенона (474–491) пять сатрапств из шести были лишены наследственного права в отношении должности сатрапа. В 528/529 г. император Юстиниан I (527–565) западноармянские земли включил в единую военную область, а в 536 г. разделил армянские земли на четыре провинции, которые назывались Армения, и тем самым нанес окончательный удар по гражданской и военной мощи князей-нахараров. Следующая крупная административная реформа была проведена императором Маврикием (582–602) после того, как в 591 г. большая часть Марзпанской Армении перешла к Византии. Армянские земли были разделены на десять епархий. После ирано-византийской войны в 602–628 гг. император Ираклий (610–641) в византийской части Армении, вероятно, со столицей

в Ширакашате, в качестве Армянского князя назначил вначале Мжежа Гнуни (628–635), затем Давида Сахаруни (635–638/39). После него Теодорос Рштуни (639–654) объединил под своей властью большую часть Марзпанской и Византийской Армении.

ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF “BYZANTINE ARMENIA” IN 387-640s

KHACHATRYAN H.

Summary

Key words: *Procopius the Cesarean, Zeno, Byzantine Armenia, Inner Armenia, Justinian I, comes, prince-nakharar.*

In 387, after the partition of the Major Armenian kingdom, the Western Armenian regions particularly Upper Armenia, Tsopk and two districts of Aghdznik–Angeghtun and Nprkert passed to the Roman (Byzantine) Empire. The Armenian lands under the empire were divided into three parts, 1. Armenia Minor, that earlier became part of the empire was previously divided into two provinces – First Armenia capital in Sebastia and Second Armenia capital in Melitene; 2. Major or Inner Armenia; 3. Other Armenia or satrapies. In 480s five of six satrapies were deprived of their hereditary rights because of their rebellion against emperor Zeno (474–491). In 528/529 the emperor Justinian I (527–565) included the Western Armenian lands in a single military region. In 536 he divided the Armenian lands into four provinces, each of which was called Armenia. This was a final blow in regard to the civil and military might of the princes-nakharars. The next major administrative “reform” was carried out by the emperor Maurice (582–602). Most of the Armenian marzpanate lands passed to Byzantium in 591, Maurice divided it into ten eparchies. After the Iranian-Byzantine war of 602–628ss the emperor Heraclius (610–641) in the Byzantine part of Armenia (probably the capital in Shirakashat) appointed Armenian princes, first Mzhezh Gnuni (628–635), then David Saharuni (635–638/39). Theodoros Rshtuni (639–654) afterward, united most of the marzpanate and the lands of Byzantine Armenia under his authority.

ГОАР КАРАГЕЗЯН

*Кандидат филологических наук,
старший научный сотрудник Института литературы им. М. Абега
karapetyan.ruben.s@gmail.com*

НАХИЧЕВАНСКАЯ ТЕМА В «ЖИТИИ МЕССИРА ФРАНСУА ПИКЕ»

Ключевые слова: житие, записки путешественников, католические миссионеры, Нахичеван, села армянских католиков Нахичевана, европейские путешественники 17-го века, провинции Гохтн и Ернджак.

С целью направить так называемых схизматиков и еретиков на путь спасения и вернуть их в лоно Римской церкви в 1652 году на Восток отправился Франсуа Пике – будущий епископ Багдада и консул Франции в Алеппо. Рассказ о его жизни и деятельности был составлен, на основе ряда источников, епископом города Грасса, Шарль-Леонсом Антелми (Charles-Léonce Anthelmy). Это в первую очередь письма (в основном адресованные Лорану д'Арвиё), мемуары, анналы Босых кармелитов, архивные материалы Колледжа пропаганды веры, воспоминания сирийского епископа Сафара, служившего переводчиком при Франсуа Пике, который помимо писем предоставил также дневник путешествия этого миссионера из Диарбекира в Хамадан, «История мученичества Святого Давида Алеппского», исповедовавшего Православие и принявшего за Христа мученическую кончину в годы пребывания Франсуа Пике в Алеппо в качестве консула, и ряд других источников. В результате получился до-

С целью направить так называемых схизматиков и еретиков на путь спасения и вернуть их в лоно Римской церкви в 1652 году на Восток отправился Франсуа Пике – будущий епископ Багдада и консул Франции в Алеппо. Рассказ о его жизни и деятельности был составлен, на основе ряда источников, епископом города Грасса, Шарль-Леонсом Антелми (Charles-Léonce Anthelmy). Это в первую очередь письма (в основном адресованные Лорану д'Арвиё), мемуары, анналы Босых кармелитов, архивные материалы Колледжа пропаганды веры, воспоминания сирийского епископа Сафара, служившего переводчиком при Франсуа Пике, который помимо писем предоставил также дневник путешествия этого миссионера из Диарбекира в Хамадан, «История мученичества Святого Давида Алеппского», исповедовавшего Православие и принявшего за Христа мученическую кончину в годы пребывания Франсуа Пике в Алеппо в качестве консула, и ряд других источников. В результате получился до-

ке, который помимо писем предоставил также дневник путешествия этого миссионера из Диарбекира в Хамадан, «История мученичества Святого Давида Алеппского», исповедовавшего Православие и принявшего за Христа мученическую кончину в годы пребывания Франсуа Пике в Алеппо в качестве консула, и ряд других источников. В результате получился до-

вольно пространный и обстоятельный рассказ, в котором автор свел воедино священную и мирскую истории.

Напрашивается вопрос, в качестве кого был послан на Восток Франсуа Пике и какова была его миссия. Лучшим ответом на этот вопрос является само заглавие книги «Житие мессира Франсуа Пике, консула Франции и Голландии в Алеппо. Епископа Кесарополя, Вавилона, апостольского викария в Персии. В звании посла короля к шаху Персии».

«Житие мессира Франсуа Пике...» состоит из трех книг. Первая охватывает период жизни Пике от рождения до завершения его консульской миссии в Алеппо¹. Вторая повествует о его возвращении и пребывании в Европе, до отъезда в Левант. Третья содержит рассказ о его посольской и проповеднической деятельности в Турции, Армении и Персии, а также о его кончине.

Остановимся на периоде жизни Франсуа Пике, связанном с его пребыванием и деятельностью в Нахичеванском крае и представленном в третьей книге.

В качестве чрезвычайного посла при дворе персидского шаха Сефи II (1664 – 1694) Пике покинул Алеппо и направился в Армению. Дело в том, что годами раньше, когда он, согласно папской грамоте, был назначен апостольским викарием архиепископства Нахичевана, армяне сообщили ему о своем бедственном положении, о постоянных притеснениях со стороны местных правителей, эффективное воздействие на которых могло оказать, как им казалось, назначение Пике на должность чрезвычайного посла.

И вот, в 1681 году, последовав их совету и получив высокий пост, он уже в новом качестве отправляется в Нахичеван и близлежащие села и местности. Путь его лежал через Диарбекир, где его с почестями встретили армянские епископы. В армянской церкви он присутствовал на литур-

¹ В Алеппо, в пору пребывания здесь Франсуа Пике, в его консульстве нашел убежище бежавший из Турции известный дипломат Петрос Петик (Պետրոս Աւփետիք), воспитанник Папского университета «Урбанианум», автор сочинения «Cehil Sutan Persarum», написанного им после посещения двора Солеймана Сефи, см.: *Estat de la Perse en 1660 par le P. Raphaël du Mans, publié avec notes et appendice par Ch. Schefer*, Paris, 1890, p. LXXXV.

гии, после которой в его честь был дан ужин². Покинул он город в сопровождении переводчика, сирийского католического священника Сафара, владевшего армянским, арабским, персидским и турецким языками и предоставившего впоследствии свой путевой дневник составителю «Жития мессира Франсуа Пике».

Вначале решено было идти через Битлис³, однако опасность подвергнуться нападению разбойников побудила изменить маршрут передвижения, а именно – направиться в Эрзерум, а оттуда – в Ереван. В Эрзерум прибыли через семнадцать дней. Пике имел встречи как с армянами – католиками, так и с представителями армянской апостольской церкви. Дом, в котором он остановился, стал своего рода церковью, куда стекались христиане, чтобы послушать обедню и причаститься. В ожидании каравана он посетил армянский монастырь, находившийся в двух днях ходьбы от Эрзерума. Здесь он встретился с епископом Варданом, некогда посещавшим колледж «Пропаганды веры» в Риме.

Вскоре пришла весть о том, что караван достиг крепости Хасан-Кале, Пике и его спутник поспешили к нему присоединиться.

Дальнейший маршрут пролегал через местность, где были возведены монастырь и церковь Св. Иоанна Баптиста (*«церковь в форме квадрата, с мощными пилонами, придающими ей величественный вид»*)⁴. Его приветливо встретил армянский архиепископ Исаак (Isaac) в сопровождении группы монахов. Архиепископ поведал историю о том, как эта церковь триста лет назад была частично разрушена Тамерланом, однако ныне восстановлена. Архиепископ обратил внимание Пике «на достаточно любопытную» надпись на стене церкви на древнеармянском языке, гла-

² Charles-Léonce Anthelmy, La vie de messire François Picquet, consul de France et de Hollande à Alep. Ensuite Evêque de Cesarople, puis de Babylone, vicaire Apostolique en Perse. Avec titre d'Ambassadeur du Roy auprès du Roy de Perse, Paris, 1732, p. 357–358.

³ В письме к Лорану д'Арвиё от 5-го июня 1681 года Франсуа (Пике), епископ Кесарополя, пишет, что сириец по имени Намэ сопровождал его до Вана. Таким образом путь Пике лежал и через Ван, см.: Quatrième Lettre de M. de Cesarople, – in: Memoires du chevalier d'Arvieux, envoyé extraordinaire du Roy à la Porte, consul d'Alep, d'Alger, de Tripoli et autres Échelles du Levant, Paris, 1735, p. 102.

⁴ Там же, с. 374.

сившую, что она «была сооружена в V веке епископом (*par un Evêque*)⁵ по имени *Israël* и что Св. Григорий Просветитель в пору правления Трдата в этом месте реки [Восточный Евфрат]⁶ обратил в христианство 12 тысяч душ»⁷. Речь идет о Соборе Св. Ованнеса или Св. Иоанна Крестителя (упоминается и как храм Св. Григория) – Багаванском соборе, построенном в VII веке архитектором Исразлом Горахчеци (*Իսրաէլ Գորախճեցի*)⁸.

Пике считал этот собор наикрасивейшим в Армении. В окрестностях монастыря располагалась «знаменитая ярмарка», на которую стекались купцы с разных мест. «Что удивительно, – читаем в «Житии мессира Франсуа Пике», – они не опасались воров и оставляли лавки на всю ночь открытыми».

Архиепископ Исаак имел с Пике долгие беседы и настоятельно просил его задержаться в монастыре на неделю. Однако караван двинулся в путь, и Пике был вынужден присоединиться к нему. Через два дня дошли до крепости Аїа -Kala, принадлежащей вассалу султана– принцу Баязету. Автор записок, по-видимому, руководствуется текстом Буле - Ле - Гуза, который в 31-ой главе своего «Путешествия», описывая путь, проделанный из *Hassan-Kala* в *Uch Kilisa*, упоминает небольшую крепость *Aja-Kala*.

⁵ Под словом епископ (*un Evêque*) следует понимать вардапет, в смысле мастер, зодчий. Начиная с 30-ых годов VII века вардапетами и вардпетами назывались архитекторы, см.: И. Орбели, Багаванская надпись 639 г., – в кн: **Орбели И.А.** Избранные труды, Е., 1963, с. 371–387; **Բարխուդարյան Ս.**, Միջնադարյան հայ ճարտարապետները («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 1, էջ 106): **Հասրաթյան Մ.**, Վաղ միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետները («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1985, № 2, էջ 122):

⁶ Франсуа Пике локализует церковь Св. Иоанна Баптиста не на притоке Евфрата–реки Арацани, а на реке Тигр.

⁷« *il avoit été bâti dans le cinquième siecle, par un Evêque nommé Israël, et que saint Gregoire l'Illuminateur avoit baptisé douze mille personnes en cet endroit du Fleuve, sous le regne de Tardate*», см.: Charles-Léonce Anthelmy, La vie de messire François Picquet, p. 375.

⁸ Строительство храма Св. Ованнеса под руководством архитектора Исразла Горахчеци было начато в 631 и закончено в 639 году при католикосе Езре.

Пике с караваном через два дня также прибыли в городок под названием *Vuché-Kilissa* – Три Церкви⁹.

«В этом городке, – пишет автор, – имеется монастырь ордена Св. Василия (*l'Ordre de S. Basile*), посвященный Св. Григорию Просветителю»¹⁰. У Буле-Ле-Гуза монастырь значится как «монастырь ордена монахов Св. Григория (*un Couvent de Religieux de l'Ordre de S. Gregoire*)»¹¹.

Как видим, автор «Жития мессира Франсуа Пике» решил внести коррективу в текст Буле-Ле-Гуза, дополнив название монастыря словом «S. Basile». Таким образом, то ли из-за его неведения, то ли по его желанию монастырь Св. Григория стал Базилианским. Возможно, это было обусловлено популярностью храма Св. Григория Армянского в Неаполе, построенного на месте монастыря монахинь-базилианок, последовательниц Св. Патриции, почитавших Св. Григория и оберегавших его мощи.

Автор отмечает, что монастырь этот – обычное местопребывание патриарха, отсутствовавшего в время посещения монастыря самим Пике. Тем не менее, Пике пробыл в монастыре три дня, после чего посетил Ереван, откуда 14 августа 1681 года направился в Нахичеван¹².

⁹ Три Церкви – первопрестольный Эчмиадзинский монастырь, названный по числу входивших в монастырский комплекс церквей, которые были построены в память о святых Рипсимэ, Гаянэ и Шогакат. На каталонской карте под «Ноевым ковчегом» значится местность под названием «III Ecrésie» (Три Церкви), которая идентифицируется с Эчмиадином. Её не следует путать с расположенной неподалеку от Баязета станцией «The three Churches» (*les Trois Eglises, Drei Kirchen*) торгового пути Эрзерум – Тебриз, отмеченной на таблице Бальдуччи Пеголотти, которая, по мнению Г. Юла, соответствует Uchkilisi. Последняя, согласно Я. Манандяну, тождественна древнеармянскому Багавану (см.: H. Yule, *Cathay and the Way Thither*, London, vol. II, p. 301; *L' Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'occident des XIIIe, XIVe, et XVe siècles, étude sur l'histoire de la géographie*, par Ivar Hallberg, Göteborg, 1907, p. 194; Я. Манандян, О торговле и городах..., с. 294).

¹⁰ *La vie de messire François Picquet*, p. 380.

¹¹ *Les voyages et observations du Sieur de La Boullaye Le Gouz...*, Paris, 1657, p.79.

¹² Эта дата указана в письме сопровождавшего Пике в его путешествии Касмона (Casmont), адресованном шевалье д'Арвиё (Абаранер, 18 января 1682 г.), см.: *Lettre de M. Casmont au Chevalier d'Arvieux*, – in: *Memoires du chevalier d'Arvieux, envoyé extraordinaire du Roy à la Porte, consul d'Alep, d'Alger, de Tripoli et autres Échelles du Levant*, Paris, 1735, p. 136.

После пятидневного пути путешественники достигли Нахичевана – *«первого города, построенного после потопа; был он некогда значительным, однако его полностью разрушил Шах-Аббас, шах Персии, названный Завоевателем, когда изгнал оттуда османов»*¹³.

В тот же день они направились в Абаранер – *«наиболее значимый город в этой области, где [живут] армяне-католики, обычная резиденция архиепископа Нахичевана»*. Узнав о прибытии Пике, народ вышел ему навстречу и сопровождал его до армянского монастыря.

Далее автор переходит к пространному изложению четырехсотлетней истории распространения католичества в этой области.

Что касается посещения Франсуа Пике этого края, то прибыл он в Нахичеван по распоряжению папы Иннокентия XI и, следуя каноническому порядку, приступил к выборам архиепископа Нахичевана¹⁴. Несмотря на то, что восемь настоятелей монастырей, монахи ордена доминиканцев и восемь человек от народа единогласно выбрали его архиепископом¹⁵, Пике настоял на кандидатуре доминиканца Себастьяна Кнаба, проявившего гибкость в деле обращения в католичество армян Ливорно, и провел вторичные выборы в его пользу. В ожидании прибытия прелата Пике решил посетить города и села края, в которых в окружении *«неверных и схизматиков»*¹⁶ [пребывала] *небольшая паства, численностью около пятнадцати – двадцати тысяч католиков. Они были рассеяны по десяти деревням, где были расположены их церкви, и где вот уже четыре века богослужение проводилось так же свободно, как и в странах Европы, исповедующих католицизм»*¹⁷.

¹³ Там же, с. 381.

¹⁴ По словам автора «Жития мессира Франсуа Пике», *«последний архиепископ Нахичевана по имени Mathieu (речь идет о Матевосе Аванисенце- Г.К.) умер восемь лет назад»*, оставив паству без пастыря (там же, с. 389).

¹⁵ «Место архиепископа Нахичевана оставалось вакантным. Было созвано собрание, на котором единогласно был избран наш достойный прелат», *Lettre de M. Casmont au Chevalier d'Arvieux*, – in: *Memoires du chevalier d'Arvieux*, p. 136.

¹⁶ Под схизматиками подразумевались последователи Армянской Апостольской церкви.

¹⁷ Там же, с. 388.

Прежде всего он посетил могилу Варфоломея Болонского, которая находилась в селе Кырна, в полу-лье от Абаранера, после чего объехал всю область.

Первым селением на его пути было Ciaguch¹⁸. Народ и духовенство сопровождали его в церковь. После поклонения святым Тайнам Христовым народ принял от него благословение, затем приложился к его деснице.

Автор «Жития мессира Франсуа Пике» описывает также картину конфессионального состава населения сел: «В селе [Ciaguch] сто пятьдесят семей католиков, остальные схизматики и мусульмане».

Карта Гийома Делиля, 1723 г.

Таких же почестей Пике удостоился в с. **Sciah-Bunis** (Шахапоник, Шахапонк), в котором «насчитывалось восемьдесят семей католиков; в **Karacuccie** (Карагуш, Карашуш) – двадцать [семей] католиков и десять[семей] схизматиков; в **Saltach-e** (Салитах, Սալիթաշ) – всего четыре семьи католиков; в **Coscasin** (Хошкашен, Коцкашен, **խոշակաշեն**, **խոշակաշեն**) – семьдесят католиков и двадцать мусульман; в **Абракуни-се** – пятьдесят католиков, двадцать схизматиков и столько же мусульман. Здесь пребывали епископ схизматиков и несколько монахов. В

¹⁸ На карте Гийома Делиля 1723 года это село значится под названием *Ciahus*, т. е. Джаук.

этом месте находилась резиденция правителя нескольких городов по имени *Melich*. Будучи мусульманином, он очень любил христиан, поскольку прежде его предки исповедовали христианство»¹⁹.

Пике вернулся в Абаранер, в котором пробыл достаточно долгое время. Он был свидетелем бесчеловечного обращения с христианами, которые не в состоянии были платить подать из-за града, опустошившего поля. Не раз Пике сам расплачивался за них, предоставляя из собственных средств тысячи ливров для выплаты налогов. Он вызволил из тюрьмы христиан *Sciah-Bunis-a*, послав своего переводчика Сафара к даруге²⁰ с личной просьбой. Эта весть распространилась по всей округе.

Однако особое беспокойство вызывали у него законы, подталкивающие христиан к вероотступничеству. Так, жители Нахичевана ополчились против притеснений неправедных судей, которые, угрожая католикам лишением имущества, пытались обратить их в мусульманство²¹. В письме, написанном из Абаранера и цитируемом автором «Жития мессира Франсуа Пике», читаем: *«Самый основной и жестокий гнет, который испытывают христиане в этой стране, – это [последствие] злополучного закона Персии в пользу тех, которые настолько нечестивы, что могут отречься от Иисуса Христа, дабы стать наследниками и хозяевами имущества и земель их близких и дальних родственников (Джафара ас-Садик шестой имам ввел этот скверный закон»²²*»²³.

Речь идет о законе **джадид-ул-ислам** от 1621– 1622 гг. об особых привилегиях, которые давались мусульманским наследникам. В связи с этим законом (документом) в том же письме Пике отмечает следующее:

¹⁹ La vie de messire François Picquet, p. 392–393.

²⁰ Даруга – судья у персов, а также сборщик дани.

²¹ В приложении к книге Рафаэля дю Мана «Состояние Персии», изданной Шарлем Шефером, приведено письмо Франсуа Пике, написанное из Исфахана 20 января 1683 года королю Франции в связи с аудиенцией у шаха. В письме затрагивается также тема участия армянских католиков области Нахичеван. Этому письму предшествовала переписка французского короля с шахом Персии относительно положения католиков на персидской земле, см.: *Estat de la Perse en 1660 par Raphaël du Mans, publié avec notes et appendice par Ch. Schefer, Paris, 1890, p. 339–340.*

²² *«Jafer-el- Skadek, sixième Iman a introduit cette détestable Loy».*

²³ La vie de messire François Picquet, p. 399.

«Какое странное искушение для слабых душ, привязанных к плоти, наполненных любовью к себе! Лишиться в одночасье имущества, всю оставшуюся жизнь провести в бедности, быть выдворенным из своего дома и со своей земли, быть избитым и изуродованным; в случае попыток оказать сопротивление, быть брошенным в темницу, избиением палкой пытаться дознаться у бедняги того, чего у него не было, говоря, что он спрятал свое имущество; иногда в суде предъявлялось ложное свидетельство о браке и родстве, подкрепленное лжесвидетелями; судья и правители попустительствуют им, дабы иметь свою долю.

Не было другого средства избавиться от этого зла, как принять магометанство..... Я объездил многие села и города, которые некогда были христианскими, где не осталось ни одного [христианина], наряду с этим в других местах отрадно было видеть праведных, которые, благословляя Господа, говорили: «это поле, этот дом принадлежали мне или моему отцу; магометане их у меня отобрали; я беден, но благодаря Иисусу Христу, Господу нашему, я сохранил веру, которая ценнее всех богатств земных»²⁴.

Жители Абаранера слезно умоляли его остаться у них перезимовать. Он не смог отказать им в просьбе. Зима в этих краях была суровой. Пришлось приспособливаться к местным условиям, обогреваться с помощью тондыра²⁵.

Согласно тексту Сафара, Пике каждый день совершал священное жертвоприношение мессы. Во время Великого четверга он освятил мирро. После празднования пасхи Пике, он же М. de Cesarople, получив письмо короля к шаху Солейману Сефи, решил отправиться в Персию, в Исфахан. Однако отъезд пришлось отложить, поскольку к нему прибыли священники и знать Акулиса с просьбой почтить их город своим визитом. Он не смог им отказать и в сопровождении прибывших, а также двух доминиканцев, вместе с главой ордена монастырей Нахичевана и настоятелем мо-

²⁴Там же, с. 398–400.

²⁵ Тондыр (թոնդիր) – традиционная армянская печь для выпечки лаваша и лепешек. Тондыр устанавливается в земле, ниже уровня пола. В старину он использовался не только для выпечки хлеба, но и для обогрева дома.

настыря Абаранера направился в Акулис. На третий день дошли до Гандзака (Gantzagh)²⁶, в котором жили лишь две семьи католиков; здесь навстречу им вышли жители Акулиса во главе со священнослужителями и высшим сословием. Все вместе устремились «к церкви главного монастыря, носящего имя Св. Фомы (S.Thomas)²⁷, в котором хранится десница²⁸ этого апостола»²⁹.

Далее автор переходит к описанию Акулиса³⁰: «Акулис – самый большой город области³¹, имеющий удобное расположение: армяне имеют здесь епископа и много церквей; жители города приятны в обращении, они все христиане, в случае если кто-нибудь, не приведи господи, отрекается от веры, они его изгоняют из города....»³².

В этом городе ему предстояло отпраздновать пасху, «выпавшую на 19 апреля по старому стилю, которого придерживается армянская церковь, как и все христианские народы Востока».

В этот день Франсуа Пике сопровождали в соборную церковь, в которой по обряду армянской церкви состоялась Святая Месса, после чего он прочитал проповедь на итальянском языке, которую глава ордена монастырей Нахичевана истолковал на армянском, затем был совершен об-

²⁶ Гандзак (Գանձակ) – село ашхара Васпуракан, гавара Гохтн. Ныне Гандза в Ордубадском районе.

²⁷ По преданию монастырь был основан апостолом Варфоломеем, а в 305 году был реконструирован Григорием Просветителем, см.: Արշակ Դ., Սիսական, Վենետիկ, Ս. Դավթյան, 1890, с. 326.

²⁸ В энциклопедии «Христианская Армения» (Քրիստոնյայի Հայաստանի հանրագիտարան, Ե., 2002) указано (автор статьи Мурад Асратян), что десница Св. Фомы была передана в дар церкви при Католикосе Ефреме I Дзорагехци, в 1821 году. В пору посещения Франсуа Пике этого монастыря, в 1681 году, там уже, согласно «Житию», хранилась эта реликвия.

²⁹ La vie de messire François Picquet, p. 406.

³⁰ Согласно армянскому преданию, в городе на одну ночь остановился апостол Фаддей, который проснулся со словами «Акн и луйс» («Вот и рассвет», букв. «Оку свет»), и позднее село стали называть Агулис, см.: Ганалаян А. Армянские предания, Е., 1979 с. 131.

³¹ Акулис – город в гаваре Гохтн, области Сюник Великой Армении.

³² La vie de messire François Picquet, p. 406.

ряд Причастия. По окончании церемонии его повели в епископское подворье, где состоялась трапеза.

В Акулисе он задержался еще на два дня, чтобы посетить все церкви, а также монастырь, расположенный за чертой города. Затем он отправился в Tuscit, а оттуда – в Старую Джульфу (Джугу), посетив по дороге городок под названием Вананд (Vanand)³³, в котором жили многочисленные католические семьи. Жители городка обратились к нему с просьбой остаться там на какое-то время, и даже разгорелся спор в связи с тем, кому выпадет честь предоставить ему жилье. На следующий день в сопровождении армян Абаранера он направился из Вананда в Джульфу. Из Джульфы Пике отправился в Тебриз, куда он прибыл двадцать восьмого апреля, и далее, пройдя ряд местностей, 12 июля 1682 года достиг Исфахана и его пригорода Новой Джульфы (Tzulfa или Giulfa).

В 1683 году Пике должен был занять вакантное место епископа Багдада³⁴. Он решил посетить свою епархию и, направившись в Багдад, остановился в Хамадане³⁵, чтобы дожидаться разрешения турецких властей на въезд. Здесь он продолжал осуществлять апостольскую миссию среди жителей Хамадана, в основном среди армян. Служению им он и посвятил последние годы своей жизни. Однако здоровье его становилось все хуже и хуже. В своем завещании³⁶ он просил похоронить его на армянском кладбище Хамадана. По его воле заупокойная месса должна была быть отслужена армянскими священниками Хамадана, на что им было выделено четыре томана³⁷. Умер он 26 августа 1685 года. Днем раньше Пике готовился к божественной литургии и велел миссионеру обратиться с проповеднической речью к армянам, вступившим в лоно его церкви.

³³ Вананд – село в гаваре Гохтн, области Васпуракан Великой Армении, ныне – Ордубадский район.

³⁴ В 1638 г. Багдад был присоединён к Османской империи, в составе которой находился вплоть до 1917 года.

³⁵ Хамадан – город в Иране, столица провинции (остана) *Хамадан*.

³⁶ *La vie de messire François Picquet*, p. 507–518.

³⁷ Туман (туман) – официальная денежная единица Персии с XVII века до 1932 года. Один туман равнялся 10 тысячам динаров.

28-го августа, во время панихиды по Пике, в основанной им церкви и во дворе собралось великое множество армян. Отец Пиду³⁸ произнес надгробное слово на армянском языке. Было решено похоронить Пике, согласно его завещанию, в армянской церкви. Гроб несли, сменяя друг друга, знатные армяне, пастырский жезл нес переводчик. Над телом усопшего был произнесен «Панегирик Св. Григорию Просветителю, их первому апостолу» («le Panégyrique de Saint Grégoire l'Illuminateur leur premier Apôtre»)³⁹.

В конце рассказа о жизни и деятельности Франсуа Пике, в соответствии с канонами житийного жанра, повествуется о чудесах, которые имели место после смерти этого святого человека.

Так закончилась история жизни и апостольской миссии Франсуа Пике. Невольно вспоминается девиз монаха-бенедиктинца, историографа первого крестового похода Гвиберта Ножанского «*Gesta Dei per Francos*» («Деяния Бога через франков»). Этот девиз нашел воплощение во всей миссионерской деятельности Пике, для которого слова "франк" и "христианин" были синонимичными понятиями. Для успешного претворения в жизнь этого девиза и укрепления латинской церкви на Востоке нужно было по возможности расширить сферу католического влияния и вовлечь Христианский Восток в католицизм. Рассеянные по территории

³⁸ Луи-Мари Пиду де Сент-Олон (1637–1717) – знаток армянского языка, автор перевода армянской литургии на латинский язык (перевод литургии выявлен ученым литургистом Лебрюном благодаря надписи на переводе, гласящей *C'est Pidou (это Пиду)*, сделанной доктором Сорбонны, теантинцем Пиком). Пиду был послан (вместе с Клементом Галаносом) «Пропагандой веры» в Польшу с апостольской миссией. Проведенные в Польше годы он описал в двух отчетах: «Краткая реляция о состоянии, начале и развитии апостольской миссии к армянам Польши и Валахии и соседних стран» (1669 г.) и «Сжатая реляция об объединении армяно-польского народа со святой римской церковью» (1676 г.). Он занимался активной миссионерской деятельностью также в Персии. Скончался в 1717 г. в сане епископа Вавилонского. В своем "Путешествии в Левант" Турнефор писал о нем: «Отец Пиду Парижский (*Pidou Parisien*), монах-театинец, апостольский миссионер, так усердно заботится о душах польских армян, и особенно о душе их архиепископа, что наставил их в 1666 году на истинный путь и привел их в святую мать – Римско-католическую церковь», см.: Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, p. 266.

³⁹ Автором «Панегирика Св. Григорию Просветителю» является Иоанн Златоуст.

Ближнего Востока и Азии армяне, находившиеся под гнетом мусульманских правителей, являлись легкой «добычей» для западных миссионеров. Принявшие католицизм армяне назывались франками⁴⁰, они призваны были служить Римской церкви и вместе с западными (салическими) франками следовать девизу «Gesta Dei per Francos».

В отношении армян позиция француза Пике была неоднозначной. Он, безусловно, сочувствовал всем армянам, притесняемым неверными, и был одержим идеей направить их на путь спасения, вернуть «апостольских армян» – схизматиков в лоно католической церкви. Пике недоумевал по поводу их непоколебимой убежденности в истинности веры своих отцов, что было чревато конфронтацией и отчуждением от них. Что же касается армян – католиков, то поскольку они составляли часть единого римско-католического братства, то Пике благоволил к ним и не жалел сил, чтобы облегчить их страдания. В ходе религиозных прений и столкновений между армянами – григорианцами и армянами-католиками он яростно защищал права последних. Так, в ходе недоразумения, возникшего между патриархом Эчмиадзина Егиазаром (1681–1691) и исповедующим католичество епископом Варданом, он принял активное участие в реабилитации последнего. Пике написал патриарху письмо, в котором заступился за Вардана, брошенного в темницу и обритого наголо. Вардан не только был помилован, но и стал секретарем патриарха⁴¹.

Пике принимал активное участие в судьбе армянских католиков. Доказательством тому служат письма, адресованные Людовику XIV относительно участи армянского населения Нахичеванской области, что послужило неким импульсом к началу переписки Людовика XIV и Сефи II.

Предметом его особого беспокойства была проблема омусульманивания армян, что стало следствием претворенного в жизнь закона **джадид-**

⁴⁰ Первоначально слово *франк* ассоциировалось с крестоносцами, путь которых лежал через земли Киликийского армянского государства, позднее оно соотносилось с католическими миссионерами; с принятием же некоторой частью армян католической веры это слово стало обозначать армян-католиков. Со временем слово *франк* (*франг*) из экзонима, т. е. наименования народа, данного ему другими народами, превратилось в эндоэтноним – самоназвание.

⁴¹ La vie de messire François Picquet, p. 462–464.

ул-ислам от 1621–1622 гг. о привилегиях в отношении мусульманских наследников.

Большой интерес представляет рассказ об армянских городах и селах, в которых Пике пришлось побывать. Помимо посещения расположенных в Нахичеванской области церквей и монастырей, Пике, живя в армянских семьях (в Акулисе Пике пробыл целый месяц), имел возможность ближе ознакомиться с бытом и традициями армянского народа.

Наряду с этим не менее интересна представленная им картина этно-конфессионального состава населения армянских сел Нахичеванского края, в частности, гаваров Гохтн и Ернджак в 80-ых годах XVII века.

Заключительная часть «Жития мессира Франсуа Пике» – это его завещание и церемония отпевания и погребения, которые были завершены чтением «Панегирика Св. Григорию Просветителю». Франсуа Пике был похоронен на армянском кладбище, хоронили его в основном армяне, отпевали на армянском языке, и это было последним желанием человека, возлюбившего армян и любимого ими, по крайней мере, об этом гласит нам «Житие».

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆՅԱՆ ԹԵՄԱՆ «ՎԱՐՔ ՄԵՍՍԻՐ ՖՐԱՆՍՈՒԱ ՊԻԿԵԻ» ԳՐԹՈՒՄ

ԿԱՐԱԳՅՈՂՅԱՆ Գ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Ֆրանսուա Պիկե, ճանապարհորդների գրառումը, կաթոլիկ միսիոներներ, Նախիջևան, Նախիջևանի հայ կաթոլիկների գյուղերը, XVII դարի եվրոպացի ճանապարհորդներ, Գողթն և Երնջակ գավառներ:

Ֆրանսուա Պիկեի՝ Բաղդադի եպիսկոպոսի և Հալեպում Ֆրանսիայի և Հռոմի հայի հյուպատոսի, եպիսկոպոսի, Պարսկաստանի շահի մոտ արքա Լյուդովիկոս XIV-ի դեսպանի կյանքի ու գործունեության պատմությունը գրված է Գրաս քաղաքի եպիսկոպոսի՝ Շարլ-Լեոնս Անթելմիի և մի շարք աղբյուրների հիման վրա, որն ի մի է բերել հոգևոր և աշխարհիկ պատմությունները:

Հոդվածում շեշտը դրվում է Ֆրանսուա Պիկեի կյանքի այն շրջանի վրա, որն առնչվում է Նախիջևանի երկրամասում նրա կյանքին և գործունեությանը՝ ամփոփված «Վարք մեսսիր Ֆրանսուա Պիկեի» (La vie de messire Francois Picquet) երրորդ գրքում: Արժեքավոր է Նախիջևանի երկրամասի, մասնավորապես, Գողթն և Երնջակ գավառների հայկական գյուղերի հայ բնակչության՝ XVII դարի 80-ական թվականների էթնոդավանական պատկերը, ինչպես նաև հայկական քաղաքների ու գյուղերի նկարագրությունը՝ տրված Պիկեի կողմից, որտեղ նրան վիճակվել էր լինել:

THE NAKHICHEVAN THEME IN "THE LIFE OF MESSIRE FRANÇOIS PICQUET"

KARAGHEUSIAN G.

Summary

Key words: *François Pique, traveler record, Catholic missionaries, Nakhichevan, Nakhichevan Armenian Catholic villages, 17th century European travelers, Goght and Yernjak provinces.*

Based on a number of sources, the story about the life and activities of François Picquet, the Bishop of Baghdad and the Consul of France and Holland in Aleppo, the Bishop of Cesarople, the Ambassador of King Louis XIV to the Shah of Persia, was compiled by Charles-Léonce Anthelmy, the Bishop of the City of Graz, who *brought the sacred and the profane stories together*. The article focuses on the period of Piquet's life, related to his stay and activities in the region of Nakhichevan, which is incorporated in the third book of "The Life of Messire François Picquet". His picture of the ethno-confessional composition of the population in the Armenian villages of Nakhichevan region, particularly, the provinces of Goghtn and Yernjak in the 1680s, as well as the description of the Armenian cities and villages that Picquet had to go to are of significant value.

РАФАИЛ ЗИНУРОВ

*Доктор юридических наук, профессор,
Руководитель ФБГОУ «Представительство Академии наук
Российской Федерации в Республике Башкортостан»
rafailzinuroff@yandex.ru*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ АНТИАРМЕНОВЕДЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ: ТЕНДЕНЦИИ И ОСОБЕННОСТИ

Ключевые слова: *фальсификации, антиарменоведение, автохтонность, Ар-ран, Сефевидская держава, «Южный Азербайджан», Армянское нагорье.*

Анализ антиарменоведческих исследований представляется одним из важных вопросов арменоведения¹.

Антиармянская направленность в исторической науке получила «гражданство» отнюдь не сегодня. Исследования подобной направленности советского и постсоветского периода были названы «бунятовщиной»².

В современной Республике Азербайджан вхождение восточной части Армении в состав Российской империи даже на высшем государственном уровне было признано величайшим несчастьем. «С подписанных в 1813 и 1828 годах Гюлистанского и Туркманчайского договоров, – читаем в Указе Президента Республики Азербайджан, – началось расчленение азербайджанского народа, передел наших земель..., было осуществлено массовое переселение армян на азербайджанские земли. ...Началась пропаганда идей «Великой Армении»..., были реализованы широкомасштабные программы, направленные на создание ложной истории армянского народа»³.

¹ Цитируется по: **Овян В.** Роль зарубежных арменоведческих обществ (Журнал «21-й век», №2 (35), 2015, с. 90).

² **Мурадян П.М.** История – память поколений. Проблемы истории Нагорного Карабаха, Е., 1990, сс. 9–53, 146–158.

³ Указ Президента Азербайджанской Республики «О геноциде азербайджанцев» от 26 марта 1998 года (Национальные истории в советском и постсоветских государствах, М., 1999, с. 402).

Трудно поверить в принадлежность этих опасных в напряженное постсоветское время фраз легитимному лидеру современного суверенного государства, допускающему передел границ и возможную вслед за этим войну.

Многие из современных авторов свои работы начинают пространными суждениями о том, что история не должна искажаться. Так, Муса Гасымлы во введении к монографии «Анатолия и Южный Кавказ в 1729–1920 годах: в поисках исторической истины» (2014) пишет следующее: «История должна быть написана, так как она есть, нельзя изложить истину путем ее фальсификации..., в противном случае, исчезнет справедливость подхода к истории». Однако уже в следующем же абзаце он опровергает себя: «По причине превращения в политику необходимых притязаний армян требуется проведение глубоких исследований на основе исторических документов... отражающих факты убийства сотен тысяч турок, азербайджанцев, их выселения из родимых домов ради решения «армянского вопроса»⁴. Без каких-либо ссылок на источники автор говорит, о «террористических притязаниях армян к Турции, о вымысле геноцида, который используется как средство давления на Турцию». Ниже Гасымлы уверяет читателя в своей предельной объективности, иначе, мол, история будет искажена⁵.

Монография Фируза Каземзаде являет собой аналогичные попытки претензий на объективность. Вначале он даже обвиняет Азербайджан. «...В одних случаях, по-видимому, азербайджанцы первыми открыли огонь, в других – армяне»⁶. Но далее звучат обвинения в адрес Армении: «...Армения обнаружила черты великой империалистической нации, предъявила непомерные требования к Турции, развязала войну с Грузией...». Однако ниже он дает понять, на чью мельницу льёт воду: «Армяне недооценили жизнеспособность турецкой нации и ее решимость ...»⁷.

⁴ Гасымлы М. Анатолия и Южный Кавказ в 1724–1920 годах: в поисках исторической истины, М., 2014, сс. 4–5.

⁵ Гасымлы М., указ. соч., с. 7.

⁶ Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917–1921), Баку, 2010, с. 29.

⁷ Там же, сс. 204, 241, 243.

Следует отметить, что не все авторы подобных трудов претендуют на объективность. Так, Х. Ведиева и Р.А. Гусейн-заде «с ходу», без всяких доводов и рассуждений, приступают к «разоблачению армян». Притом, свои, порой абсурдные, идеи они пытаются обосновать цитатами из трудов известных армянских историков, «вырывая» из контекста их работ отдельные фразы, стремясь доказать теорию «пришлости» армянского народа.

«... Во-первых, предки армян преспокойно жили во Фракийской долине, во-вторых... их застали киммерийцы-кочевники, захватив в своем движении на восток, в-третьих, не встречая препятствий, они дошли до Кавказа, в-четвертых, они были и остались там народом-аллохтоном». Приводятся «веские» доводы:

- 1) большая часть армян обитает в обширной диаспоре;
- 2) их язык был и остается индоевропейским и не принадлежит к кавказской языковой семье;
- 3) существуют и другие факторы, о которых будет сказано ниже».

«В итоге, – продолжают делать открытие авторы, – часть армян перебралась на Кавказ, главным образом на его южные территории, в том числе в Азербайджан..., где заняли исконно азербайджанские земли⁸».

Заметим, что совсем не к месту, но в качестве главного довода о «пришлости» армян они приводят слова армянского историка К.Н. Юзбашяна из его работы «Армянские государства эпохи Багратидов и Византии IX–X веков»: «...условия, складывающиеся в Армении при иноземном владычестве, заставляли армян покидать родину». Обращаясь к труду Симеона Лехаци «Путевые заметки» и цитируя подходящие, по их мнению, отрывки, они также используют их в качестве веского довода: «В XIII–XVIII веках только в Западной Украине возникло 30 армянских поселений». В обоих случаях эти цитаты армянских ученых не имеют логической связи с их тезисами о занятии армянами исторических земель Азербайджана, о «пришлости» армян.

Авторы используют этот тезис не только применительно к территории современного Азербайджана, но и территории Ирана, который именно в

⁸ Ведиева Х., Гусейн-заде Р.А. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан, Баку, 2013, сс. 29–30.

Баку был назван «Южным Азербайджаном», что является опасным посягательством на территорию суверенного государства. Заметим, что в эпоху государства Сефевидов XV–XVII веков территории современного Азербайджана являлись провинцией, где для оптимального управления путем назначения наместников Сефевиды учредили ханства. Здесь нелишне напомнить, что после провозглашения Азербайджанской республики в 1918 году Тегераном был выражен официальный дипломатический протест, поскольку государству было дано название исторической области Ирана. Однако и сегодня Азербайджан авторы именуют «Северным Азербайджаном», который, якобы существовал с древних времен. Так, две главы из рассматриваемой книги озаглавлены «Массовое переселение армян в Северный Азербайджан в XIX – начале XX века», «Массовое переселение армян в Северный Азербайджан во второй половине XIX века»⁹.

«Кавказская Армения, – подытоживают Веди́ева и Гусейнов, – родина армян, созданная искусственным образом. Она появилась на землях Азербайджана»¹⁰.

Далее авторы, утверждая, что «Предки армян пришельцы с европейского Запада», опровергают свой же тезис о балканском происхождении армян. Здесь они уже предстают в роли профессиональных этнографов. Ссылаясь на словарь Брокгауза-Ефрона, авторы заявляют, что армяне причисляются к «туземцам-кавказцам» (хотя выше утверждалось о некавказском происхождении армян). «Иными словами, ...армяне – аллохтоны, в отличие от азербайджанцев, грузин, абхаз, черкесов, аварцев, лезгин и остальных подлинных автохтонов региона».

Следующий довод, в силу его полной надуманности, мы оставляем без комментариев. Оказывается, армяне принесли с собой на Кавказ не только «присущий лишь только им индоевропейский язык», но и недуги, в частности, в виде «...периодической или армянской болезни». «Эта болезнь, – пишут они, – без названия» (!). Но тут же компетентно рассуждают симптомах этой не известной современной медицине болезни: «Она представляет собой сравнительно редкое, генетически обусловлен-

⁹ Там же, с. 46–73, 74–81.

¹⁰ Там же, с. 163.

ное заболевание, которое встречается преимущественно у народностей бассейна Черного моря, особенно у армян, евреев, арабов, одним словом, у семитов и лишь в 6% случаев у других народностей».

В очередной раз опровергая свой главный тезис о «пришлости» армян на Кавказе, авторы монографий утверждают, что «армянский этнос сложился на территории, локализованной арменистами на Армянском нагорье». Здесь авторы ссылаются на труды Г.А. Капанцяна, И.М. Дзяконова, Б.Б. Пиотровского. Как и в предыдущих случаях, эти ссылки не только не связаны с контекстом темы, но и опровергают их тезисы о «пришлости» армян. Так, азербайджанские авторы пишут о «появлении армян на территории Северного Азербайджана, вообще на Кавказе, в результате ликвидации армянской государственности в IV, VI, XI, XIV веках»¹¹.

Упомянутый выше Муса Гасымлы разоблачает «лживость» армян как рьяный заступник османцев, выступая и как историк, и как лингвист, и как этнограф. Почему-то ссылаясь на Петра I, он также говорит о пришлости армян на Кавказе. «Анатолия и Южный Кавказ не являлись исторической родиной армян..., у них не было здесь независимого государства»¹². Автор в категоричной форме утверждает, что «царизм со времен Петра I ввел в оборот выражение «Баку, Азербайджан». Некоторые доводы автора даны в виде заглавия к разделам монографии: «Передача Иревана армянам в качестве столицы», «что получил Азербайджан в ответ на свою добропорядочность» и т.д.

Проявляя сердобольность и заботу в отношении Османской империи, автор рассуждает как верноподданный патриот: «...армяне были приняты турками в качестве «верного народа», но стали орудием в руках государств, желавших расчленить турецкое государство»¹³.

Далее автор пишет о благородстве азербайджанцев. По его версии, когда в 1918 году было объявлено о создании на тюркских землях не существовавшего до этого армянского государства, у нового государства не

¹¹ Там же, сс. 163–164.

¹² Гасымлы М., указ. соч., с. 518.

¹³ Там же, с. 442.

было столицы. Азербайджан милостиво уступил им Ереван в качестве их столицы¹⁴.

Играр Алиев в своих исследованиях о пришлоści армян в основном ссылается на труды армянофоба Фариды Мамедовой, проявляя при этом «весомую» находчивость. Так, относительно истории Нагорного Карабаха он приводит «железный» довод: «Это плод чистойшей фальсификации и выдумки... утверждать ложную точку зрения об автохтонности армянского этноса на территории Южного Кавказа».

Опираясь столь аргументированным доводом, он приступает к подтасовке и фальсификации исторических фактов. К примеру, ссылаясь на Геродота, И. Алиев называет XI сатрапию державы Ахеменидов, «куда относились каспии, павсики, пантиматы и дарейты». Отождествляя современных азербайджанцев с древними албанцами, И. Алиев каспиев Геродота считает албанцами, то есть, исходя из его логики, азербайджанцами¹⁵.

Однако у Геродота мы читаем, что из двадцати сатрапий персидской империи XIII и XVIII сатрапии были армянскими: у Геродота XIII сатрапия – это Малая Армения, XVIII – Восточная Армения¹⁶.

Фальсифицируя факты, констатируемые еще историками античного мира, автор претендует на более правдивое освещение истории древнего мира. «Эти «каспии-албаны-азербайджанцы», оказывается, участвовали в знаменитой битве при Гавгамелах в 331 году до н.э. в составе войска Дария III Кодомана, против армии А. Македонского. Не вдаваясь в излишние подробности, отметим лишь, что в опубликованной нами ранее работе «Армянское оружие против македонской фаланги (источники и факты)», на основе трудов Арриана, Руфа, Страбона, Полибия, Диодора, Г.М. Роджерса. Ф. Шахермайера и др., мы убедительно доказали факт участия в той битве армянской конницы и пехоты. Упоминаний о названных выше предках азербайджанцев мы не встречали.

¹⁴ Там же, сс. 442, 467, 513.

¹⁵ **Алиев И.** Карабах в древности (Карабах. История в контексте конфликта, СПб., 2014, сс. 70–71).

¹⁶ **Геродот.** История, кн. III, М., 2007, с. 93–94.

Так, Курций Руф указал на конкретное место расположения армянской пехоты на левом фланге: «...этот строй замыкался 50 серпоносными колесницами, за ними – чужеземные солдаты и вавилоняне... За ними шли армяне из так называемой Малой Армении, за армянами – вавилоняне»¹⁷. Армянская пехота, которую умышленно не упоминает И. Алиев, античным автором выделена особо – он отделяет их и от «других чужеземных солдат», и от «вавилонян». Говоря о правом фланге, Курций Руф первым делом называет армян: «На правом фланге, впереди, была выстроена армянская и каппадокийская конница»¹⁸.

«Знатоку» античной истории – И. Алиеву – явно не по душе упоминание античными авторами армян, но ничем, помимо голословных доводов, он не может их опровергнуть. Поэтому он апеллирует к убедительному, на его взгляд, но абсурдному, по сути, доводу. Оказывается, информаторами античных авторов были... армяне (!)¹⁹. Далее автор уверенно заключает: «Сказанное в полной мере дезавуирует слова Страбона о Сакамене как области Армении и Охристане (Арцах – И.А.) как области Армении»²⁰. Неудивительно, что он критикует всех античных историков, которые «...делали легковверные обобщения в понимании того или иного факта, явления, события»²¹.

Однако он охотно использует выгодные для него выдержки и цитаты из работ античных историков. В частности, Страбон, которого он обвинял в предвзятости в отношении армян, им охотно цитируется, при этом, применительно к армянам он использует слово «агрессивность», хотя у Страбона этого слова нет. «Агрессивность армян не могла быть не замечена Страбоном, который, писал: «Армению, в прежние времена бывшую маленькой страной, увеличили войны Артаксия и Зариадрия»²².

Как и его коллеги, И. Алиев к месту и не к месту ссылается на труды В.Л. Величко (редактор тифлисской газеты «Кавказ». Известный тогда ар-

¹⁷ Руф, 12, 10.

¹⁸ Арриан, III, II, 7.

¹⁹ Алиев И., указ. соч., с.73.

²⁰ Там же, с. 72.

²¹ Там же.

²² Там же

мянофоб, взгляды которого сегодня назвали бы расистскими. По словарю Брокгауза и Ефрона – сторонник черносотенных погромов в России). Следует отметить, что В.Л. Величко, поносивший армянский народ, для бакинских исследователей весьма желанный и авторитетный автор.

В контексте рассматриваемого нами вопроса обратимся к исследованиям профессора Фариды Мамедовой. По ее мнению, «Северный Азербайджан как государство существовало с IV века до н.э. по VIII век н.э. ...Армяне – не автохтоны как на территории Малой Азии (нынешней Турции), так и на Кавказе».

Далее доводы Ф. Мамедовой полностью совпадают с «доказательствами» всех ее коллег: «Армяне первоначально жили на Балканах и подхваченные киммерийским движением появились в Малой Азии в XIII веке до н.э.». Проявляя странную для ее ученой степени противоречивость, она тут же опровергает свой тезис о «пришлости» армян: «...Армянские племена «урму», «аримы-армяне» проживали с XII века до н.э. территориально за пределами Кавказа, в Малой Азии, на Армянском нагорье, вокруг озера Ван, на берегах рек Тигр и Евфрат»²³.

Утверждение о «проживании» армян, по мысли автора, пусть хотя бы в качестве пришельцев, на территории Малой Азии с XII века до н.э. вовсе не вызывает озабоченности у автора. В таком случае где же были в это время азербайджанцы? Автор находит этому очень простое объяснение: древние арранцы-албанцы, мидийцы – это и есть азербайджанцы древности. Заменяя слово «христианской» на «армянской», Ф. Мамедова ловко манипулирует суждениями И.П. Петрушевского, у которого мы читаем: «Карабах никогда не принадлежал к центрам христианской культуры». Очевидно, что И.П. Петрушевский имел в виду лишь отдаленность Карабаха от центральной части христианской Армении, в частности Эчмиадзина.

Коллега Ф. Мамедовой, Вагиф Пириев, свою статью «Карабах в составе государств Хулагуидов и Джалаиридов (XIII–XIV века)» уверенно начинает словами: «Карабах в рассматриваемый период являлся неотъем-

²³ Мамедова Ф. Албанские истоки Карабахской проблемы (Карабах. История в контексте конфликта, СПб., 2014, сс. 85–86).

лемой частью Азербайджана»²⁴. Дальнейшие рассуждения В. Пириева практически ничем не отличаются от доводов вышеназванных авторов, в связи с чем полемизировать с ним представляется излишним.

По поводу публикации Зии Буниятова «Григорианизация населения нагорной части Карабаха»²⁵ отметим лишь следующее. Тот факт, что как и древние албанцы, современные жители Карабаха – армяне, христиане, З. Буниятов объясняет «исчерпывающим» обстоятельством: «Нагорная часть Карабаха не подверглась исламизации в силу тех или иных причин, не зависящих от завоевателей». Другая тема рассуждений З. Буниятова также сводится к тому тщетно доказываемому его коллегами тезису о том, что современные азербайджанцы – прямые потомки албанцев.

В диссертации Л.А. Мамедовой «О деятельности армянских политических партий в Азербайджане» приведены те же аргументы и «притянутые» к теме обстоятельства. Однако, пытаясь придать работе научность, автор делает некоторые «уступки» армянской стороне.

Указывая в начале работы, что «...армянские политические организации, функционировавшие в Азербайджане, в силу ряда обстоятельств имели высокую степень политической и организационной консолидированности», Л.А. Мамедова далее утверждает: «Как бы не камуфлировались великодержавные замыслы армянских политиков-националистов, целью их деятельности было воссоздание не существовавшей «Великой Армении»²⁶.

Ниже, в главах с соответствующими названиями, автор пытается обосновать отраженное в заглавиях их содержание «Особенности армянского экстремизма против Азербайджанской Демократической Республики», «Исторические предпосылки расселения армян на азербайджанских землях». Здесь же находим обвинения в адрес царя Петра I, расселившего армян на льготных условиях на исконно азербайджанских землях и т.д.

²⁴ **Пириев В.** Карабах в составе государств Хулагуидов и Джалаиридов (Карабах. История в контексте конфликта, СПб., 2014, с. 113).

²⁵ **Буниятов З.** Григорианизация населения нагорной части Карабаха (Карабах. История в контексте конфликта, СПб., 2014, сс. 99–111).

²⁶ **Мамедова Л.А.** Деятельность армянских политических организаций в Азербайджане (1917–1920). Автореферат дисс. к.и.н. Баку, 1996, с. 1.

В этом же аспекте построена и диссертация Б.И. Наджафова на соискание ученой степени доктора исторических наук, изложенная в форме научного доклада. Необходимо отметить, что здесь автором выдвинуты более «углубленные» обвинения в адрес армянского народа. Примечательно, что Б. Наджафов выступает защитником не только младотурок, организаторов и исполнителей чудовищного геноцида 1915–1923 годов, но и султана Абдул Гамида, претворившего в жизнь первый этап геноцида армян.

В частности, автор пытается обосновать, что «...благодаря теократической надстройке - Эчмиадзину, основной идеей армянского национализма являлся «миф о геноциде», в котором виновники остались так и названными». Называя геноцид мифом, он, в отличие от своих многочисленных коллег, признает его, но ведет речь о неизвестных виновниках.

В числе других идей «армянского национализма» Б.И. Наджафов называет «агрессивность», тезис о «выдуманной Великой Армении», «проповедование национальной исключительности». Согласно Б. Наджафову, в 1914–1915 годах армянские националисты истребляли азербайджанское и турецкое население, а до этого, в 1895 году, при султанин Абдул Гамиде, инициировали провокации в отношении турецкого и курдского населения²⁷.

Султан Абдул Гамид, по мнению диссертанта, в отношении армян был сердобольным и справедливым, но на него оказывала давление Англия, которая, угрожая вторжением, хотела добиться привилегий для армян. Турецкое правительство делало все, чтобы заключить с армянами союз, но те, якобы, высокомерно отказались²⁸.

Выставляя турецкое население и младотурок невинными страдальцами, автор заявляет, что «в результате предательских действий армян мусульманское население Турции понесло колоссальный урон в количестве 1 млн. 600 тыс. смертей». Поэтому, считает он, это создало предпосылки

²⁷ **Наджафов Б.И.-оглы.** История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX века (по опубликованной монографии «Лицо врага». Дисс. на соискание ученой степени д.и.н. в форме научного доклада, Баку, 1995, сс. 6–7).

²⁸ Там же, сс. 15–16.

для так называемой «Армянской трагедии»²⁹. «Убедительными» выглядят доводы Б.И. Наджафова по поводу депортации армянского населения в Дейр эль-Зор. Автор обосновывает, что «депортация была проведена законно», «на основе норм международного права» (!).

Факт гибели большей части депортированных диссертант объясняет «хаосом, анархией, слабостью турецкой администрации на местах, озлобленностью населения на армян, в которых турецкое население справедливо видело причину многих бед, обрушившихся на турецкий народ»³⁰.

После такого «анализа», не обращаясь ни к каким архивным документам, автор приходит к выводу о том, что им в работе «доказательно показана абсолютная несостоятельность мифа о «геноциде», но, несмотря на это, армянские националисты используют этот миф для нагнетания антитурецких, антимусульманских настроений и истерии»³¹.

Немаловажно, что в качестве авторитетного мнения диссертант приводит точку зрения Али-Марданбека Топчибашева, согласно которому, массовые грабежи и убийства мусульманского населения происходили при «непосредственном участии в этом армян»³².

Б.И. Наджафов подытоживает свою работу следующим выводом: «Суммируя огромный материал об армянской агрессии против азербайджанского народа в 1918–1920 годах, диссертант обосновывает, что эти действия являлись настоящим геноцидом азербайджанского народа, притом геноцидом, хладнокровно и расчетливо проведенным в жизнь, с благословения официальных властей, с невиданной жестокостью»³³.

Подобное умозаключение вызывает удивление. Упомянутый диссертантом «огромный материал», как видно из ссылок и сносок автора, за исключением лишь одиннадцати неазербайджанских работ (среди которых главное место занимает труд черносотенца В.Л. Величко «Кавказ»), это исключительно труды аналогично мыслящих азербайджанских авто-

²⁹ Там же, сс. 30–31.

³⁰ Там же, с. 31.

³¹ Там же, с. 35.

³² Цитируется по: **Наджафов Б.И.-оглы**, указ. соч., с. 36.

³³ Там же, с. 44.

ров. Вывод же о «невиданных жестокостях и массовых убийствах армянами азербайджанского населения» источниками не подтвержден.

Диссертация Ш.А. Кулиева посвящена проблеме национального суверенитета Республики Азербайджан, поэтому в выводах относительно Армении автор проявляет определенную осторожность. Во вступительной части работы автор пытается завуалировать свое неприятие Армении: «Стратегические задачи Азербайджана на современном этапе осложняются устремлениями некоторых стран, считающих Азербайджан зоной своих интересов»³⁴.

Однако далее он придерживается позиции всех упомянутых выше авторов: в начале XIX века азербайджанцы в Карабахе составляли абсолютное большинство, в Карабахе был нарушен баланс сил в пользу Армении, и для устранения этого в Азербайджане требуется военная реформа³⁵. Но главная мысль диссертанта заключается в удивительном по своей силе «логическом» выводе: «В Нагорном Карабахе принцип ООН о самоопределении наций неприменим, так как он противоречит интересам Азербайджана»³⁶.

В рецензии А.Агаларова, директора бакинского издательства, к книге Н. Ягублу «Армяне против тюрок (по архивам России)», депортация армян в Дейр эль-Зор преподносится как «...осуществленная в полном соответствии с положениями Гаагской конвенции 1907 года, так как армянское население, занявшее предательскую позицию, надо было интернировать из зоны военных действий. ...По явно преувеличенным данным, число погибших армян колебалось всего лишь около 300 тысяч. Но после эта условная цифра достигла 1,5 млн.»³⁷.

Уже во вступительной части книги Н. Ягублу делает открытие в виде «сенсационного» заявления: «Каждый год в апреле армяне отмечают свой

³⁴ **Кулиев Ш.А.** Обеспечение национальной безопасности Азербайджанской Республики в процессе урегулирования армяно-азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта. Дисс. к.и.н. М., 2009, с. 4.

³⁵ Там же, сс. 14, 17, 21–22.

³⁶ Там же, с. 19.

³⁷ **Агаларов Ал.** От издательства (Ягублу Насим. Армяне против тюрок (по архивам России), Баку, 2012, с. 4).

ложный «геноцид» и скрывают от мировой общественности геноцид мусульман и тюрок. Но эти факты раскрываются не мусульманами и тюрка-ми, а архивами России, покровительствовавшей в одно время армянам»³⁸.

Автором представлено 13 документов, «отрицающих армянский геноцид 1915 года». С претензией на сенсацию Н. Ягублу заявляет, что эти «документы впервые были собраны в российских архивах и их подлинники нигде не были опубликованы»³⁹.

Но сенсация не состоялась. При рассмотрении всех этих 13 документов выясняется, что они представляют собой обращение армянского населения и русского командования с просьбой об «ограждении армянского населения от уничтожения турецкими силами, отправке на русско-турецкий фронт армян-добровольцев, о ... выдаче им оружия для самообороны, о желании вступить добровольцами в русскую армию и т.д.»⁴⁰. Отметим, что ни о каких «зверствах армян», об их «жестокости к мусульманам» в них вообще нет речи. Очевидно, что А. Агаларов и Н. Ягублу, нашедшие, по их словам, документы, разоблачающие «ложные слова армян о геноциде», прибегли к фальсификации и лжи. Документы как раз свидетельствуют об обратном.

Содержание почти всех работ авторов из Баку относительно истории Азербайджана и якобы никогда не существовавшей до 1917 года Армении оставляет впечатление, что они хотят выдать желаемое за действительное. При этом характерно, что, как правило, используются цитаты различных авторов, вырванные из контекста, даже без намека на термин «Азербайджан», но с упоминанием древней Албании, Мидии.

Как нельзя лучше об этом можно судить по работе Сулеймана Алиярлы «Республика Азербайджан: заметки о государственных границах в прошлом и настоящем». Автор начинает изложение материала констатацией «безоговорочной истины»: «Царство Азербайджанское» – термин средневековья. Употреблялся этот термин в синхронных источниках (Мир Яхья Казвини, Искандер бек Мюнши и др.), применительно ко всему

³⁸ Ягублу Н. Армяне против тюрок (по архивам России), Баку, 2012, с. 13.

³⁹ Там же, с. 13.

⁴⁰ Там же, с. 14–19.

Азербайджану – Северному (Русский Азербайджан) и южному (Иранский Азербайджан)», ...«36-ая параллель, это самый южный рубеж земель Азербайджана»⁴¹.

В свете вышесказанного вовсе не удивительно, что упоминая средневековых авторов Казвини и Мюнши, автор не утруждает себя ссылками на их работы.

Между тем из сочинения «Чудеса творений и диковинки существующего» («Аджаиб ал махлукат ва гараиб ал мауджурат») Абу Яхьи Закарии ибн Мухаммеда аль-Казвини явствует, что, описывая 5-ый климат, куда он включал Арран, Казвини нигде не употребляет «Северный Азербайджан». Для него «Арран – область между Азербайджаном и Арменией». Ясно, что «Азербайджаном» Казвини называет бывшую провинцию Мидии, Атропатену. Казвини упоминает Армению как самостоятельную географическую единицу. Арран же, для Казвини, это окраина державы Сефевидов. Города северо-западного Ирана, которые описал Казвини – Тебриз, Урмия, Ардебиль, Салмас, Шиз какого-либо отношения к вымышленному автором «Северному Азербайджану» не имеют⁴².

Другой средневековый историк, родом из Баку, Абд ар-Рашид ал-Бакуви (полное имя Абд ар-Рашид ибн Салих ибн Нури ал-Бакуви) в четвертом климате также упоминает Азербайджан. Однако здесь следует обратить внимание на весьма существенные обстоятельства. Ал-Бакуви, как и Казвини, Азербайджан называет не страной или государством, а «областью». Между тем и у ал-Бакуви, и у Казвини Армения названа «страной»⁴³. Очевидно, что указанные авторы как образованные люди своего времени не могли не различать части государства от самостоятельных государств.

В рассмотренных нами двух главных трудах Искандер-бека Мюнши вовсе нет упоминаний ни о Южном, ни о Северном Азербайджане. Но при

⁴¹ Сулейман А. Республика Азербайджан: заметки о государственных границах в прошлом и настоящем (Карабах: история в контексте конфликта, СПб., 2014, с. 13).

⁴² Материалы из сочинения Закария аль-Казвини (Известия АН АЗССР, 1976, № 2, сс. 284–285).

⁴³ Абд ар-Рашид ал-Бакуви, с. 526. Материалы из сочинения Закария аль-Казвини (Известия АН АЗ ССР, 1976, № 2, с. 284).

этом у него мы встречаем термин «страна Армения». Имя этого, известного лишь в узких кругах, средневекового историка, писца шаха Аббаса, автор, видимо, приводит лишь в силу того, что он родился в Иранском Азербайджане, т.е. по логике С.Алиярлы он азербайджанец. Однако согласно записям самого Мюнши, он по происхождению туркмен⁴⁴.

Автор утверждает что «...в течение тысячелетия географические координаты Азербайджана, о котором сообщает арабская наука VII–X веков, изменились незначительно»⁴⁵.

Подтасовывая термины, Иранскую провинцию «Азербайджан», куда, по его логике, входил и мифический «Северный Азербайджан», автор выдает за «единое государство Азербайджан». «В XV веке, – пишет он, – азербайджанские земли являлись метрополией Сефевидской державы, состоящей из трех беглербекств – Азербайджанского (Тебриз), Карабахского (Гянджа), Ширванского (Шемаха)». Но историки понимают, что здесь речь идет о трех частях Сефевидского государства, для удобства в управлении поделенного на названные области.

«Основополагающим в этом плане, – продолжает он, – может считаться сообщение ал-Масуди, автора X века, который писал: «Горы Абу-Мусы» – Карабаха, принадлежат Аррану, населены племенами из народов «Аррана»⁴⁶.

Здесь автор называет арабского автора ал-Масуди без ссылок на название его работы, указания страниц и т.д., как принято в научных кругах. Однако термин «Карабах» в исследованном нами главном труде Абуль Хасана Али ибн аль Хусейна аль Масуди «Золотые копи и россыпи самоцветов» («Мурудж аз-захаб ва мадин ал-джаухар») отсутствует⁴⁷.

⁴⁴ **Искандер бек Мюнши**, Мироукрашающая история Аббаса (Тарих-и-алям ара и-Аббаси) (Материалы по истории туркмен и Туркмении, т. XII, XV–XIX века. Иранские, Бухарские и Хивинские источники, М.-Л., 1938, с. 43).

Искандер бек Мюнши о каллиграфах времени Тахмаспа I (Рассказы о каллиграфах, которые в ту эпоху благодаря красоте своего почерка были славою мира и украшением времени) (Краткие сообщения Института стран Азии, № 39. Иранский сюлоники, М., 1963).

⁴⁵ **Сулейман А.**, указ. соч., с. 14.

⁴⁶ Там же, с. 17.

⁴⁷ **Абуль Хасан Али ибн аль Хусейн аль Масуди**, Золотые копи и россыпи самоцветов (История Аббасидской династии 749–947 гг., М., 2002).

В целях придания доказательственной базы своей теории «Арран» – «современный Азербайджан» автор неожиданно даже признает существование древнеармянского государства: «...учитывая двухсотлетнее господство Халифата земли азербайджанского Двуречья – Древний Арран, под подчинением Армении не могли находиться»⁴⁸. Признавая существование древнеармянского государства, автор ссылается на факт из армянской истории в контексте удобного для него сведения – Арран, древний Азербайджан, был независим от Армении.

Рамки нашего исследования не позволяют рассмотреть позиции и других авторов. В качестве заключения небезынтересно представить точку зрения известного иранского историка в отношении рассматриваемой проблемы. Измышления упомянутых авторов относительно «Южного Азербайджана» Эняят Олла Реза в своей фундаментальной работе «Азарбайджан и Арран (Атурпатакан и Кавказская Албания)» дал вполне убедительный отпор.

«Недовольство азербайджанцев (иранских – **Р.З.**) узурпацией своего этнонима и названия родного края, – пишет он, – кроме политического аспекта имеет и исторические причины»⁴⁹. «Приходится констатировать – заключает автор, – что после падения СССР в Азербайджанской Республике ...началось усиленное распространение лжеистории, которая создавалась и выпестовалась местной политической элитой для решения своих узконациональных задач. ...Как ни стараются современные азербайджанские историки доказать принадлежность населяемой ими территории азербайджанцам, называя себя потомками албанцев, – все это обман, прежде всего, своего собственного народа»⁵⁰.

⁴⁸ Сулейман А., указ. соч., с. 19.

⁴⁹ Эняят Олла Реза, Азарбайджан и Арран (Атурпатакан и Кавказская Албания), М., 2012, сс. 7–8.

⁵⁰ Там же, сс. 135–136, 145–146.

**ՀԱԿԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ
ԵՎ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

ԶԻՆՈՒՐՈՎ Ռ.

Ամփոփում

Ատենախոսության փաստական նյութի քննությունը քաղված է Խիմկիի պետական գրադարանի ատենախոսություններից, ինչպես նաև փաստաթղթերից և գիտական գրականությունից: Հակահայկական հետազոտություններում գերիշում են մեղադրանքներ, համաձայն որոնց, հայերը «բռնազավթել են ադրբեջանական տարածքները» Նման անհիմն մեղադրանքները այս պետության կարևորագույն պատմագիտական ուղղություններից մեկն է: Հոդվածում ներկայացված է հակահայկական դիրքորոշումների ամփոփ նկարագիրը, ընդ որում, հեղինակը հակիրճ վերլուծել է ամենականիսակալ կարծիքները, համեմատելով դրանք այլոց, ինչպես նաև իր կողմից առաջադրված մոտեցումների հետ: Փաստական նյութը մեզ հնարավորություն է ընձեռում եզրակացնելու, որ անհիմն են մեղադրանքները, թե իբր, հայերը «ներգաղթյալներ» են և բռնազավթել են ադրբեջանական տարածքները, ինչից հետևում է սահմանների փոփոխման ադրբեջանական նպատակների հիմնավորումը: Նման անհիմն մեղադրանքները կարող են հանգեցնել Հարավային Կովկասի տարածաշրջանում կայունության խաթարմանը:

MAIN DIRECTIONS OF ANTI-ARMENIAN STUDIES: TENDENCIES AND PECULIARITIES

ZINUROV R.

Summary

Key words: *Fraud, anti-Armenian, Arran, the Safavids, “southern Azerbaijan,” the Armenian highlands and the Southern Caucasus.*

The research of the dissertation data is based on the dissertations of the State library in Khimki. Anti-Armenian studies abound in accusations of “Armenians’ seizure or annexation” of the territories of Azerbaijan. Such allegations make up one of the important directions in the modern historical studies of this Republic. In this regard, it should be mentioned that through the study of large scale data, the article presents an overview of anti-Armenian positions introduced by various authors. The most tendentious viewpoints expressed by some authors were subjected to a brief analysis along with the approaches put forward by other scientists as well as by the author of the given article.

Within the frames of the article, the analyzed data enable us to draw another important conclusion: historically ungrounded, baseless charges, lacking substantial facts allege the “seizure” of Azerbaijani territories by Armenians who “were immigrants” on their own historic territory (from which logically follows a necessity of redistribution of boundaries). Such groundless charges entail the escalation in the stability of states in the Southern Caucasus.

КНАРИК АВАКЯН

Кандидат исторических наук

Институт истории НАН РА

lira777@yahoo.com

ПЕРСПЕКТИВЫ СМЕНЫ ПОКОЛЕНИЙ В ДИАСПОРЕ В КОНТЕКСТЕ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ АРМЕНИИ

***Ключевые слова:** Диаспора, Родина, армянство, Армения, Арцах, Нагорный Карабах, армянская община США.*

Перспективы смены поколений в диаспоре

Армянство, чудом уцелевшее во время геноцида и рассеянное по всему миру (ставшее диаспорой), а впоследствии в силу историко-политических, социально-экономических и иных обстоятельств нашевшее пристанище в разных зарубежных странах, в результате периодической смены поколений (вначале в основном западные армяне, в дальнейшем также восточные армяне), столкнулось с насущной стратегической проблемой – опасностью, грозившей национальному генофонду, обрекаемому на постепенную ассимиляцию и исчезновение.

В истории человечества смена поколений происходит каждые 20–25 лет. Рассматриваемая Армянская диаспора как общность, организованная после геноцида армян, насчитывает уже 4–5 поколений, которые **в странах Запада** в основном вступают в брак с представителями иных наций, и в итоге мы уже имеем дело с постепенно трансформирующейся идентичностью новых поколений, не говорящих на родном языке и являющих собой отчужденную от Родины целостность с символичной национальной принадлежностью (в большинстве случаев, в сугубо алгебраическом восприятии, – это армяне на $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{3}{5}$, $\frac{4}{5}$ и т. д.).

На чужбине **смешанные браки**, увы, неизбежны, и их не могут предотвратить ни всемогущая церковь, ни национальные партии, ни национальные школы, ни средства массовой информации, ни семья. Говоря словами армянского писателя и общественного деятеля Левона Шанта,

«Смешанная семья – это Вавилон»¹. И на сегодняшний день превалирующая часть Армянской диаспоры фактически обрекает себя на этот Вавилон, главным образом не желая осознавать, что постепенно отдаляется от национальных корней, от Родины.

В настоящее время действующие в диаспоре (в глобальной среде) средства массовой информации данный факт обходят молчанием и вместо того, чтобы бить тревогу, оставляют на самотек злободневные вопросы внутриобщинной жизни, предпочитая освещать те или иные процессы, имеющие место в Республике Армения, притом с позиций западных держав, а значит, проявляя субъективный подход. Сказанное, несомненно, преследует цель остудить и притупить патриотические чувства армян зарубежья в отношении Республики Армения и Республики Арцах, идеологически отдалить армян диаспоры от Родины и тем самым предотвратить, а во многих случаях исключить возможную репатриацию армян диаспоры как единственное средство от угрозы ассимиляции.

В итоге армяне, живущие **в странах Ближнего и Среднего Востока** и «благодаря» исключительно мусульманской среде все еще сохраняющие свою национальную идентичность, оказавшись в преимущественно «христианской» и «либеральной» действительности Запада и при этом имея возможность выбора и контакта с национальными структурами (если, разумеется, представители новых поколений все еще идут на контакт, поскольку это зависит от многих факторов (религиозных, социально-культурных, личностных, а также от стремительной и все нивелирующей глобализации и т. д.), на какое-то время сумеют сохранить элементы своей национальной идентичности и национального самосознания. Однако смена поколений и смешанные браки с представителями иного этноса, в большинстве чисто символическое знание родного языка либо абсолютная его потеря трансформируют армян Запада (и эта тенденция будет иметь место и в будущем) в некую, сохраняющую своё национальное происхождение на уровне чувств и ощущений, **«символичную» – эмоциональную**

¹ Հետին Շանթի երկերը, հ. 5, Պէյրոս, 1948, էջ 52:

общность², которая в ближайшем будущем превратится в «ассимилированную» общность.

Причем со временем эти процессы «нивелирования» и «символизации» будут неизбежны и для армян, эмигрировавших из независимой **Республики Армения**, которые еще переживают период «романтизма», т.е. питают надежду, что контактируя с имеющимися национальными структурами либо создавая новые, в частности, восточноармянские, а также придерживаясь исключительно армянского уклада семейной жизни, подготовят почву для сохранения национальной идентичности будущих поколений.

К сожалению, трансформация в «символического» армянина и постепенная утеря национальной идентичности является составной частью неизбежного и проверенного ходом истории непреодолимого процесса ассимиляции Армянской диаспоры, обусловленного лишь временем: сменой поколений и уровнем смешанных браков. А то, что ассимиляция неминуемо грозит всем, это аксиома [см. табл. 1, 2].

**Общая картина смешанных браков
среди последующих – переживших геноцид – поколений армян
(согласно личным наблюдениям)**

Таблица 1

Поколения в армянских общинах <i>стран Запада</i>	Внутринациональные браки	Смешанные браки
1-ое поколение	100%	0%
2-ое поколение	80%	20%
3-ье поколение (иностранное, символизирующее)	50%	50%
4-ое поколение (иностранное, символизирующее)	30%	70%
5-ое поколение (отчужденное, символическое)	15%	85%

² **Bakalian A.** Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian. New Brunswick, London, 1993, pp. 393–396.

Таблица 2

Поколения в армянских общинах стран Востока	Внутринациональные браки	Смешанные браки
1-ое поколение	100%	0%
2-ое поколение	100%	0%
3-ье поколение (с пробуждающимся национальным сознанием – 1960/1970-е гг., ASALA)	95%	5%
4-ое поколение	90%	10%
5-ое поколение	85%	15%

В общей сложности, если среди Армянкой диаспоры, образовавшейся после геноцида преимущественно в странах Запада, процесс трансформации в «символических» армян наблюдался лишь в 3-ем поколении, то среди армян, эмигрировавших из независимой Республики Армении, порог ассимиляции имеет тенденцию к снижению.

Так, в странах Запада процесс «символизации» поколений классической Армянской диаспоры *был замедлен* в силу ряда обстоятельств: во-первых, в силу неискаженного восприятия ими Родины-колыбели, отнятой у них в начале прошлого столетия, и стремления сохранить и передать поколениям память предков; во-вторых, благодаря осознанным и неустанным усилиям 1-го и 2-го поколений армян, направленным на сохранение в новой среде своей национальной самости ценой неприятия местных нравов и активного сопротивления им (однако с течением времени эти поколения постигла печальная участь ассимиляции и отхода от национальных корней). И наконец, благодаря общенациональным судьбоносным событиям, имеющим переломное значение в вопросе консолидации нации вокруг Родины. Упомянутые факторы, а именно: 50-летие геноцида армян (1965 г.), Карабахское движение (1988 г.), Спитакское землетрясение (1988 г.) и т.д. время от времени играли некую «отрезвляющую» роль, становясь дополнительным стимулом для сохранения национальной идентичности и способствуя переоценке феномена самости и неким образом культивированию национальных ценностей.

В то же время формально, с точки зрения количественного и качественного «обновления» диаспоры заметную роль играл и играет процесс периодической эмиграции армян из стран Ближнего и Среднего Востока,

равно как и Арм. ССР и нынешней Республики Армении, что является своеобразным жертвоприношением в «плавильный котёл» ассимиляции.

Процесс относительно быстрой «символизации» поколений армян из Республики Армения, оказавшихся за рубежом, в свою очередь, объясняется следующими факторами. Прежде всего это обусловлено серьезными историко-политическими событиями, произошедшими на территории СССР и в частности Арм. ССР в середине 1980-х годов, что привело к снижению социально-экономического уровня, к радикальным изменениям морально-психологической атмосферы общественной жизни. Таким образом, в результате изменения централизованной государственной системы в стране возникла атмосфера вседозволенности, обусловленная отсутствием власти. В этих условиях в силу неизбежных и часто искусственным образом порождаемых трудностей, связанных с войной, навязанной Азербайджаном, в конце концов в определенной прослойке восточноармянского общества также сформировалась идея эмиграции. Естественно, что в разных слоях армянского общества, эмигрировавших из-за отсутствия элементарных жизненных условий и безнадёжности либо в поисках более благополучной жизни, равно как и среди бежавших на Запад и в иные страны в результате различных авантур, сформировалось искаженное восприятие независимой Армении, чем и было вызвано желание скорейшей интеграции в новую среду и ослабление стремления сохранить свою самость. Наконец, решающую роль играло незнание нравов зарубежных стран и тот факт, что эмигранты не были приобщены к классической Армянской диаспоре, к их языку, ментальности, социально-культурным условиям, традициям, обычаям и т.д.

Следовательно, для армян-эмигрантов из Армении, испытавших культурный шок (culture shock), лишенных надежды и ежедневно сталкивающихся с угрозой ассимиляции, исполненных чувства сожаления о покинутой Родине, осознающих содеянное и еще являющихся носителями национальных, семейных, культурных и др. ценностей, равно как и для эмигрантов-армян из стран Ближнего и Среднего Востока, сохранивших национальную идентичность «благодаря» наличию мусульманской среды, скорейшее возвращение на Родину, в Армению (чему все чаще становим-

ся свидетелями в силу постепенной стабилизации политической и экономической ситуации в стране, а также в силу разрушительных войн в вышеназванном регионе) может стать более реальным и перспективным для сохранения семьи, генофонда, а также с точки зрения социально-экономических и стратегических интересов Армении. В подобной ситуации оказалась большая часть армян, независимо от своей воли, в силу своей исторической судьбы в начале XX в. рассеянных по всему миру. Живя на чужбине и в целом лелея надежду на возвращение, на возможность быть полезным Родине, из-за ряда историко-политических и других обстоятельств они упустили момент и тем самым обрекли на ассимиляцию целые поколения армян – своих потомков.

Наряду с частичным охлаждением отношений Армении-диаспоры, обусловленным постепенным углублением противоречий между СССР и Западом начиная с первой половины XX в., насаждением на протяжении десятилетий идеологии «без родины»³, ослаблением осознания родины как колыбели, имевшим место в силу смены поколений, весь процесс сохранения армянства в диаспоре обретает экспрессивно-символическое значение, становится бесцельным и несущественным, лишая его реального идейного и практического смысла, а именно – патриотической основы: идеи сохранения земли, обустройства родины и патриотизма.

И поскольку **«сохранение национальной идентичности»** в диаспоре в целом не имеет цели (т.е. лишено целевой, реальной, практической, с точки зрения патриотизма, основы) и не направлено на консолидацию на Родине, а наоборот, подразумевает сохранение своей самости **«без родины»**, то многие представители молодого поколения Армянской диаспоры, по настоянию родителей (или родителя) посещающие однодневную или ежедневную армянскую школу и тем самым «ценой огромных жертв» (за счет финансовых расходов, отдыха, досуга) исполняющие «долг» перед нацией, в основном считают себя свободными от обязанностей в отношении своего национального (этнического) происхождения и могут позво-

³ Данное определение было введено в обиход в 1930-ые годы идеологами создания «государства без родины» – представителями АРД, и задействована в США в 1948 г. Американским национальным комитетом помощи лишенным родины армянам – ANCHA [American National Committee to Aid Homeless Armenians].

лить себе распорядиться своей дальнейшей жизнью в соответствии со средой проживания (т.е. получить иностранное образование, работу, заключить брак с представителем иного этноса и т.д.). И это до тех пор, пока (обретшие статус в чужой среде) их дети, либо поколение, рожденное как в смешанных, так и в лучшем случае внутринациональных браках, не убедит их в том, что на самом деле, с точки зрения национальных и самое главное стратегических интересов Армении, им уже «нечего делать». Посещение армянской школы, церкви, клубов, участие в жизни общины является для них лишь утешением и **институциональным сохранением армянской национальной идентичности** на чужбине, т.е. выполнением своего национального долга как обязанности. Следовательно, они не подготовлены к тому, чтобы когда-нибудь репатриировать в Армению (особенно после обретения ею независимости), дабы жить, созидать и защищать родную землю, а это означает, что они не обязаны и не готовы пойти на это. Сказанное подразумевает, что быть гражданами глобализированного мира – самая удобная идеологическая подоплека для этой группы армян, некогда «сохранивших армянскую национальную идентичность», что и они с легкостью выбирают в качестве самости.

Таким образом, постепенно «символизирующиеся» армяне, особенно в странах Запада, с точки зрения стратегических и реальных интересов Армении, связанных с региональными проблемами, на практике превращаются в некую «аморфную», если не сказать «спорную» общность, которая в большинстве своем готова и обязана служить политическим интересам и доктринам страны их проживания, тем самым являя собой определенную опасность для национальной безопасности Армении, в ряде случаев также и для интересов ее стратегического партнера – России. Свидетелями тому неоднократно являлись и являются граждане независимой РА в связи с вовлечением в политическую и иные сферы жизни ряда соотечественников из-за рубежа. Принимая во внимание исключения, следует отметить, что это явление характерно также для подавляющего большинства лиц, пока не вступивших в брак с иностранцем (живущих как в западных, так и в восточных странах) и в большинстве своем контактирующих с национальными структурами, то есть – так называемых «сохранив-

ших национальную идентичность армян» диаспоры либо бывших граждан Армении, поскольку прежде всего и более всего они являются гражданами стран проживания, получившими там образование и работу со всеми вытекающими из этого правами и обязанностями.

Приведем один простейший факт, сам по себе указывающий на неэффективность работы образовавшихся после геноцида политико-общинных структур Армянской диаспоры в отношении общенациональных приоритетов, что обусловлено их идеей «сохранения армянства без родины». По сравнению с Кавказским (1914–1916 гг.) и Киликийским (1916–1918 гг.) добровольческим движением начала XX века в годы Карабахского движения (1988–1994 гг. – в конце того же века) вовлеченность наших соотечественников-добровольцев из-за рубежа в дело освобождения родной земли в численном выражении резко сократилась.

Так, если в начале XX в. для участия в добровольческом движении по освобождению Киликии число армянских добровольцев из США составляло 5.000⁴, то в конце того же столетия, в годы Карабахского движения (1988–1994 гг.) в военных действиях эпизодически принимали участие 11⁵ армян из США, а в рядах длительно воевавших участвовало всего 3⁶ американских армянина.

Не выдерживает сравнения также общая вовлеченность армян диаспоры в добровольческое движение по освобождению Арцаха с числом армян зарубежных стран, участвовавших в Кавказском добровольческом движении в годы Первой мировой войны. Так, если в годы Первой мировой из США, Европы и с разных концов мира (Россия, Болгария, Румыния, Египет, Персия и т. д.) на Кавказ прибыло почти 3.000 армян⁷, то во время Карабахской войны общее число армян-добровольцев из диаспоры, принимавших длительное участие в военных действиях, не превысило

⁴ **Ավագեան Բ.**, Կիլիկիահայությունը ԱՄՆ-ում եւ նրանց նպաստը Բնօրրանին. Ամերիկահայերը եւ «Արեւելեան-Հայկական լեզուներ», Հասկ. Հայագիտական տարեգիրք, Նոր Շրջան, ԺԱ Տարի, 2007-2008, Անթիլիաս-Լիբանան, 2009, էջ 68:

⁵ Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988–1994. Հանրագիտարան, գլխ. խմբ.՝ Այվազյան Հ., Ե., 2004, էջ 536:

⁶ Там же, с. 265–266, 481, 659.

⁷ **Կիրակոսյան Զ.**, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը. 1914–1916 թթ., Ե., 1965, էջ 187:

двух десятков, а число эпизодически участвовавших составило 120 чел. Согласно официальным данным, «Особая Шушинская рота», сформированная 1-го сентября 1992 г. на основе созданных до этого добровольческих отрядов партии АРФД, периодически пополнялась добровольцами из Армянской диаспоры (118 чел.), причем зарубежные армяне составляли 64 чел. (23 – из Ливана, 11 – из США, 9 – из Ирана, 7 – из Канады, 7 – из Франции, 6 – из Сирии, 1 – из Италии), а армяне с территории бывшего Советского Союза – 54 чел. (45 – из Джавахка, 6 – из Грузии, 3 – из России)⁸.

Многие армяне-добровольцы из диаспоры в прошлом являлись членами Армянской секретной армии по освобождению Армении [ASALA – Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia] (1975 р.) либо движимыми чувством мести за поправное национальное достоинство сынами армянского народа, закаленными в войнах 1970-х годов на Ближнем Востоке. В их число входили также армяне из стран Ближнего и Среднего Востока, эмигрировавшие в США, либо их потомки, в сердцах которых еще жива была историческая память о героическом армянском добровольческом движении в годы Первой мировой войны и которые мечтали увидеть Армению освобожденной и единой.

Участие, равно как и содействие армян диаспоры Арцахской освободительной борьбе могло быть более масштабным, если бы помимо отдельных преданных личностей в ней были задействованы также политические структуры диаспоры, которые призваны сплотить армянство вокруг решения глобальных национальных проблем, организовать деятельность своих общин по примеру деятельности участников армянского добровольческого движения начала прошлого века (Кавказский фронт и Киликийский – *Армянский легион*) и все свои ⁹/₁₀ части исторической Родины.

Свое возмущение по этому поводу выразили и наши соотечественники из дальнего зарубежья, в частности, армяне-добровольцы из США, которые в основном являлись представителями третьего поколения западных армян, оказавшихся в диаспоре в результате геноцида и патрицида

⁸ Ղարաբաղյան ազատագրական պայքարով, էջ 536:

армян в Османской империи в 1915-1923 гг. Кстати, третье поколение является пограничным – последним поколением с точки зрения сохранения основных элементов национальной идентичности в условиях глобализующегося Запада [см. табл. 1].

Так, **Монте (Аво) Мелконян** (1957–1993 гг., Висейлия, Калифорния, погиб в НКР, в боях за Агдам) (1957 г., Висейлия, вблизи Фрезно, Калифорния - 1993 г., вблизи Агдама, НКР), являвший собой легендарный образ отважного и самоотверженного командира-добровольца из диаспоры, который с 1990 г. участвовал в освобождении Арцах⁹, освобождение родной земли считал священным долгом каждого армянина: «Это нормальное явление, когда армянин [из диаспоры] готов защитить Родину. Абсолютно нормальное. Это право, а также обязанность каждого. И удивительно, что велико число тех армян, которые не приехали защищать Родину. Меня удивляет лишь это, а не то, что найдется такой, который не сделал бы этого. Словом... Очень хочется, чтобы на защиту Родины встало бы как можно больше армян как из Армении, так и из диаспоры. То есть сегодня все истинные патриоты-армяне должны быть в Арцах»¹⁰, поскольку «если мы потеряем Арцах, то перевернем последнюю страницу истории армянского народа»¹¹.

⁹ В качестве напоминания хотелось бы отметить, что в боях, возглавляемых **Монте (Аво) Мелконяном**, были зафиксированы одни лишь победы и ни одного поражения. В 1991 г. он создал «Патриотический отряд», а уже в 1992 г. ему были даны полномочия начальника штаба Мартунийского района (Арцах), он был командиром оборонительной части, и эта часть при нем стала самой боеспособной. Он принял участие в самооборонительных и освободительных боях за Иджеванский, Чамбаракский (РА) и Шаумянский (Эркедж, Бузлух, Манашид, Карачинар), Мартакертский, Мартунийский районы (НКР). В сентябре 1992 г., марте, мае, июне 1993 г. во главе с М. Мелконяном были освобождены Мартунийский (захваченные села), Карвачарский, Агдамский районы и т. д. За беспримерный героизм, проявленный в боях за освобождение Арцах, ему посмертно было присвоено звание Национального Героя Армении и Арцах, звание подполковника армии РА (1994 г.). Он был также награжден медалями: «Родина» (РА), «Золотой орел» (НКР), «Боевой крест» I-ой степени. «Не поднимайте тосты за меня, а продолжайте мое дело», – говорил Монте [Դաժնաբանական ազատագրական պատերազմ, էջ 481: Monte Melkonian, <http://en.wikipedia.org/wiki/Monte_Melkonian>].

¹⁰ Այսօր Մոնթեի ծննդյան օրն է, 2013, 25 նոյեմբերի, <<http://www.kentron.tv/index.php/am/news/item/2421-news-2511>>:

¹¹ Մոնթե Մելքոնյան (Ավր) (Նոյեմբերի 25, 1957 թ. - Հունիսի 12, 1993 թ.), Թևազյոն խոսքեր, <<http://monte-melkonyan.do.am/index/0-23>>:

Весьма характерно также высказывание бывшего члена партии АРФД, героического командира **Каро Кахкеджяна** (1962 г., Алеппо – 1993 г., Мартакертский район, НКР), руководствовавшегося девизом «Моя партия – моя Родина»¹², обращенное к своей партии, история которой насчитывает более столетия: «Вы нас обучали. Мы – вами подготовленные солдаты. Почему вы не позволяете нам поехать в Карабах? Неужели клятва, которую давали зарубежные дашнаки, отличается от нашей клятвы? Я тоже являюсь дашнакским солдатом – представителем партии АРФД. Вы учили нас дашнакским революционным песням, говорили, что мы должны стать Андраником, Геворгом Чаушем, служить Родине. Час пробил, а сейчас вы нам запрещаете ехать [в Арцах]. Этого я не могу [понять]...»¹³.

Многие добровольцы из диаспоры, прошедшие через горнило Арцахской освободительной борьбы, увидевшие страдания народа и закаленные победой, не захотели вернуться на чужбину и вполне осознанно обосновались на Родине, чтобы служить ей уже в мирных условиях.

Вот что говорит о своем решении остаться на Родине воевавший в Арцахе армянин из Лос-Анджелеса, заместитель командира добровольческого отряда «Крестоносцев» **Шаге Аджемян** (1962 г., Бейрут)¹⁴: «Окончательно я смог обосноваться [в Армении] лишь в 1999 г., когда осознал, что мое сердце осталось в Армении, и мне отныне чужды американская психология и американцы. ...Я больше не представляю себя без Армении,

¹² Героически погибший командир **Каро Кахкеджян** (Белый медведь) из Фрезно (США) в 1991 г. в Ереване создал и возглавил добровольческий отряд «Крестоносцев», который успешно воевал за Арцах: до 1993 г. отряд участвовал в самооборонительных и освободительных боях за Араратский, Тавушский, в НКР – за Аскеранский, Мартакертский, Лачинский, Кельбаджарский, Шаумянский, Шушинский районы и подрайон Бердадзора, отлично выполнял разведздания, осуществлял доставку из-за рубежа в Арцах гуманитарной помощи и медикаментов [Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ, էջ 265–266, 659: **Garo Kahkejian**, <http://en.wikipedia.org/wiki/Garo_Kahkejian>].

¹³ **Պետրոսեան Ա.**, Սփիւռքահայերը մարտադաշտի վրայ. Խաչակիրներ ջոկատը, Ե., 2000, էջ 72–73:

¹⁴ Հարցազրույց «Խաչակիրներ» ջոկատի փոխիրամանատար Շահե Աճեմյանի հետ, <1, «Զինված», <<https://www.youtube.com/watch?v=X4mjxfqxpU>>: Նվիրվում է «Խաչակիրներ» ջոկատի փոխիրամանատար Շահե Աճեմյանի ծննդյան 50-ամյակին, <<https://www.youtube.com/watch?v=Kae4hxzell0>>:

буду жить здесь до последнего вздоха. ...Разочарование меня не постигнет, ничто не заставит меня изменить отношение к Родине”¹⁵.

Сохранение родины-земли в контексте сохранения армянства в диаспоре

Хотя и на сегодняшний день Армянская диаспора насчитывает более 10 млн. человек, и начавшийся с 1985 г. процесс либерализации и демократизации советского общества, а также провозглашение независимой Республики Армения (1991 г.) и освобождение Нагорного Карабаха – Республики Арцах, казалось бы, должны были воодушевить армян диаспоры и в том числе представителей национальных структур за рубежом, на протяжении десятилетий испытывавших весьма не теплые чувства к «Красной Родине»¹⁶, однако в силу *субъективных* обстоятельств всеобщинная систематизированная программа ***репатриации армян диаспоры и обустройства Родины*** так и не была претворена в жизнь.

Ослабление патриотических устремлений Армянской диаспоры обусловлено как объективными, так и субъективными обстоятельствами. Во-первых, в чужой среде в силу естественного процесса смены поколений восприятие Родины как колыбели *объективно* ступеневывается, тем более если взятая на вооружение национальными структурами диаспоры идеологическая база воспитания в национальном духе не имеет под собой реальной основы. В данном случае усилия некоторой части Армянской диаспоры по сохранению армянской национальной идентичности носили эмоциональный характер, являя собой некое символичное понятие, поскольку в силу историко-политических обстоятельств лишенная Родины социальная общность на протяжении десятилетий не имела определенной идеологической основы, нацеленной на сохранение Родины как таковой, в противовес фактическому существованию Советской Армении как Матери-Родины. Напротив, в отдельных случаях исходя из *субъективных* гео-

¹⁵ **Shahe A. Ajemian.** 2014, February 23, <<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=420364954776280&set=a.105411196271659.10922.100004083370590&type=1&theater>>.

Личное интервью с заместителем командира добровольческого отряда «Крестоносцев» Шаге Аджемяном, Е., 2014, 17 июня.

¹⁶ Имеет в виду Советскую Армению (1920–1991 гг.), входившую в состав Союза Советских Социалистических Республик (СССР).

политических причин делались попытки противопоставить идеологии, нацеленной на консолидацию всего армянства в Армении, идею пассивного сохранения нации. Апологеты этой идеологии уже начиная с 1920-х гг. ввели в обиход так называемую теорию «нравственного государства», «государства без родины», «духовной родины». Согласно идеологам этой теории, «не родина должна стать основанием для консолидации некой общности, ее сохранения и правового существования», «роль родины может быть заменена нацией, объединяющей вокруг себя тех, кто ощущает свою принадлежность к этой нации», посему их «...главным образом должен волновать вопрос консолидации всех зарубежных армян в качестве общины как своеобразной национальной единицы, которой, согласно современному государственному праву, следует предоставить необходимые права для организации внутренней национально-культурной жизни»¹⁷. В силу сказанного каждый член армянской общины свои обязанности в отношении приютившей армян страны должен выполнять таким образом, «чтобы предпринимаемые ими те или иные действия не носили национального (армянского) характера, и свою борьбу они не должны связывать с судьбой родины (Армении)»¹⁸.

Вместе с тем действия идеологов концепции «государства без родины», стремившихся отделить от Советской Армении (составляющей 1/10 территории исторической Родины) армян, лишенных родины вследствие геноцида армян и нашедших пристанище в разных странах мира, активизировались в конце Второй мировой войны и в последующие годы на фоне углубления идеолого-стратегической и историко-политической конфронтации между СССР и Западом и последовавшей вслед за этим Холодной войной.

Таким образом, естественно, что в результате западной, т.е. антисоветской, а после распада СССР – антирусской пропаганды возникли благоприятные условия для формирования и укоренения среди доминирующего большинства наших соотечественников из диаспоры расчлененной,

¹⁷ О взглядах редактора издающейся в Каире газеты «Усабер», дашнакского деятеля Ваана Навасардяна см.: **Թութուզյան Հովհ.**, Եզիպտոսի հայկական գաղութի ցիտմություն (1805–1952), Ե., 1978, էջ 250:

¹⁸ Там же, с. 249–250.

местной либо избирательной идентичности, что наносит урон национальным стратегическим интересам Армении.

В итоге добрососедское и реальное в прошлом сотрудничество Армянской диаспоры с Арменией и, разумеется, с Россией переросло в сотрудничество, обусловленное международной политикой. И как следствие осязаемая часть Армянской диаспоры (партийная, церковная, образовательная, журналистская и т.д.) в результате постепенной смены поколений и процессов глобализации во всех слоях (армяне, эмигрировавшие до и после геноцида, эмигранты из бывших репатриантов, эмигранты из независимой Армении) и поколениях (армяне, а также армяне, имеющие армянское происхождение), остается непричастной к усилиям, направленным на сохранение корней, Родины, а в отдельных случаях противостоит интересам Армении, равно как и интересам стран – стратегических партнеров Армении, являясь коллективным исполнителем воли международных надгосударственных структур.

Все это стало возможно после распада СССР в условиях последовательного и целенаправленного проникновения в бывшие советские республики, в том числе и в Армению, причем во все сферы жизни (политическую, экономическую, духовную, научную, образовательную, культурную и т.д.) под видом «демократии», «открытости», «прав человека» замаскированных и открытых ложных альтернативных «западных ценностей».

Все это стало возможным в результате антисоветской (антирусской) пропаганды, десятилетиями проводившейся за рубежом определенными структурами диаспоры под покровительством иностранных организаций (и благодаря их тесному сотрудничеству и конфронтационной деятельности¹⁹, что в отдельных случаях имеет место и сегодня) и направленной на изоляцию диаспоры от Армении.

¹⁹ Имеется в виду организация переезда в США более 4.500 армянских беженцев, чему предшествовали следующие реалии и события: формирование в 1930-х гг. идеологии «государства без родины», начало Холодной войны (1946 г.), а также создание в 1947 г. Американского национального комитета помощи лишенным родины армянам [American National Committee to Aid Homeless Armenians – ANCHA] [Barsumian N., Stowaway to Heaven. Ohio, 1961, p. 151], что было обусловлено и имело место в результате убийства в

Даже в условиях длительной войны в Сирии звучали и звучат²⁰ призывы о восстановлении и воссоздании там национальных структур, при этом «Сирийская Родина», с точки зрения ценностного феномена, нередко ставится выше Родины – Армении.

Несмотря на то, что Кувейтский Исламский комитет милосердия (Committee for Islamic Charity) предоставил нашедшим в Армении пристанище сирийским армянам 100 тыс. долларов²¹, некоторые политические и партийно-идеологические структуры, за отдельными исключениями, увы, и сегодня делают все возможное, дабы Армянская диаспора была бы отчуждена от Армении и не оказала содействие соотечественникам в поддержке армян, репатриировавших из Сирии в Армению, в отдельных случаях отдавая предпочтение тому, чтобы армяне – беженцы обосновались за рубежом²², тем самым обрекая целые поколения армян на создание оче-

1933 г. главы Армянской епархии в США архиепископа Гевонда Туряна и раскола Армянской апостольской церкви в 1956 г. в Антилиасе, а впоследствии – организация переезда 18.500 армян из стран Ближнего и Среднего Востока, а также из Советской Армении в США [Փիրումյան Ռ., Ավագյան Բ., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, Հայ Ափսոսք Հանրագիտարան, Ե., 2003, էջ 37] и т.д.

²⁰ Դէպի Վերականգնում. Արամ Ա.ի Կոչը Հայ Ժողովուրդին՝ Տազնապահար Հալէպէն, 2017, 9 Յունուար, <<http://asbarez.com/arm/272583/>> (на арм. яз.).

²¹ Kuwait to Allocate \$100,000 to Syrian Armenians in Armenia. 2012, November 29, <<http://news.am/eng/news/130510.html>>.

²² Так, когда во время сирийской войны мишенью нападений стали также армяне и армянские общинные организации, ряд американских армянских деятелей обратились в соответствующие структуры США с предложением о пересмотре выделенных армянам квот в проектах для беженцев. 11-го ноября 2012 г. правительство США, откликнувшись на заявление четырех видных армянских юристов США, пересмотрело предыдущее решение Службы гражданства и иммиграции Соединенных Штатов (U.S. Citizenship and Immigration Services – USCIS) и его отделения «Безопасность Родины» (Homeland Security) о предоставлении сирийским армянам всего лишь «Статуса временной защиты» (Temporary Protected Status – TPS) и «Визы праволишенных» – безвизовый режим (Visa Waivers). В упомянутом решении было указано следующее: «В условиях насильственной смены власти и усугубляющейся [в Сирии] ситуации СГИСШ выступила с заявлением о том, что сирийские граждане ... могут обратиться с просьбой о предоставлении в США статуса временной защиты». Апеллируя к факту бомбардировки армянской церкви Св. Геворка в Алеппо, а также похищения семерых армян – пассажиров автобуса, следовавшего из Бейрута в Алеппо, являвшийся когда-то помощником директора проекта Корпуса мира – «Действие» известный юрист Вардгес Егияян и бывший мэр Пасадены Уильям Папарян 12-го октября 2012 г. обратились к госсекретарю США Хиллари Клинтон и секретарю отдела Безопасности Родины Дженнет Наполитано, выразив обеспокоенность судьбой

редной «родины», на «(вос)создание» все новых и новых «Армений» на чужбине (что само по себе бесперспективно и бессмысленно), в то время как Родина – РА и АР – бесспорно, нуждается в бескорыстном содействии и всецелой поддержке своих сыновей.

К сожалению, такая картина наблюдается и в других зарубежных армянских общинах, где даже в случае развития и разворачивания событий по подобному сценарию возвращение в Армению, а также предоставление материальной помощи по обустройству на Родине остается спорным или неприоритетным для армянской Диаспоры вопросом (имеем в виду прецедент армян, эмигрировавших из Ирака, Египта, Сирии). При этом отдается предпочтение зарубежным странам либо свободная, независимая, а с освобождением Арцаха вставшая на путь объединения Армения²³ в отдельных случаях рассматривается в качестве некоего трамплина и страны-транзита.

То есть в силу политических мотивов игнорируется даже тот факт, в результате каких именно историко-политических событий (геноцид, патрицид) оказались на чужбине предки представителей Армянской диаспо-

христианских граждан оккупированной Сирии: «Столкновения [в Сирии] охватили крупные районы страны, в результате чего и без того безнадежное положение христиан стало невыносимым. Исходя из этого, зная законодательство и в то же время будучи осведомленными о факте распространения «Статуса временной защиты» на сирийских граждан, считаем, что этого недостаточно, чтобы выстоять в данной, изо дня в день ухудшающейся гуманитарной ситуации, посему обращаемся к правительству Соединенных Штатов». Вскоре после этого их бесчисленные друзья и родственники из США и других стран выразили правительству США свое желание оказать содействие по облегчению въезда сирийских армян в США. Согласно Уильяму Папаряну, они будут продолжать «оказывать давление на правительство США, чтобы оно незамедлительно приняло меры по облегчению страданий христиан в Сирии», и информировать армянскую общину Сирии, их семьи и родственников о ходе дальнейших действий. [U. S. Government Responds to Prominent Armenian-American Lawyers Call upon U. S. Government to Issue Visa Waivers for Syrian-Armenians. Center for Armenian Remembrance. Press Release, 2012, November 12, <<http://www.centerarnews.com/>>]. Между тем Армянской диаспоре следовало проявить сплоченность, дабы, поддерживая действия властей Республики Армения и Республики Арцах (НКР), материально содействовать переезду сирийских армян не в США, а на Родину – в Армению, а также предоставлению им жилищ и работы.

²³ «Свободная, независимая и объединенная Армения» – политическое кредо АРФД, озвученное в 1919 г. [Անկախ և Միացյալ Հայաստան, <[https://hy.wikipedia.org/wiki/ Անկախ և Միացյալ Հայաստան](https://hy.wikipedia.org/wiki/Անկախ_և_Միացյալ_Հայաստան)>].

ры. Ведь «мы рассеяны по всему миру не для того, чтобы создать Армянскую диаспору, но из-за террора, насилий и гонений», – так писал идеолог репатриации Гарник Свазлян (1904–1948 гг.) из Египта в своей статье «Смысл и цена репатриации»²⁴.

Безусловно, империалистические глобалистские интересы Запада (США, частично – Европы) всегда противостояли и противостоят и ныне стратегическим интересам этого региона (Ближний и Средний Восток, Россия и т.д.), а также Армении (за исключением Турции и Израиля). Следовательно, отношения диаспоры и Армении всегда основывались и ныне основываются на этих политических приоритетах со всеми вытекающими отсюда последствиями. Вот почему смена политического строя в Армении – переход от советского к независимому общественному строю, не привела к существенному изменению отношения Армянской диаспоры к Родине, оно осталось политизированным как прежде. Наоборот, если при советском строе было ясно, какая часть диаспоры ориентирована на Армению (Либерально-демократическая партия Рамкавар – ЛДПР, Социал-демократическая партия Гнчакян – СДПГ, лояльные и т.д), а какая – нет (партия Армянская революционная федерация Дашнакцутюн – АРФД), то в условиях независимой Армении политические силы Армянской диаспоры и действующие под их покровительством общинные структуры (с отдельными исключениями) почти все в целом, если не сказать – коллективно, «ориентированы» на решение проблем Армении, причем их позиция не всегда совпадает с первоочередностью экономических, политических, военно-стратегических интересов Армении и ее региональных стран-партнеров.

В подобных условиях становится бессмысленной периодически озвучиваемая за рубежом точка зрения относительно «сохранения диаспоры», и во имя этой цели муссируется эффективность целевого и практического претворения в жизнь идеи «**сохранения армянства**». Уже продолжающаяся более столетия борьба за решение Армянского вопроса в целом превратилась в бесконечную, связанную с огромными затратами и в итоге являющуюся самоцелью лоббистскую деятельность. В лучшем случае

²⁴ Սվազլյան Գ., Հայրենիքի համար, Ե., 1965, էջ 76:

борьба за признание тем или иным государством факта геноцида армян, а сейчас также – за признание факта независимости Республики Арцах, что по большому счету с политической и правовой точек зрения одно и то же, не приводит и не может привести к желаемым результатам в плане национальных требований, поскольку это зависит от субъективной позиции международных структур, руководствующихся «политической целесообразностью», следовательно, противоречит их всеобщим геополитическим программам²⁵.

Так что, учитывая неизменные геополитические тенденции в вопросе стратегических особенностей региона, равно как и развитие глобальных процессов в международной сфере после Первой и Второй мировых войн и тем более после распада СССР, следует отметить, что фактор России постоянно присутствовал и продолжает оставаться (для ставших гражданами мира наших соотечественников и сотрудничающих с международными структурами ряда национальных организаций) ключевым, в отношениях с Арменией, в качестве принципиального и решающего условия, а российская ориентация Армении является неизменной причиной разногласий, спекуляций и махинаций.

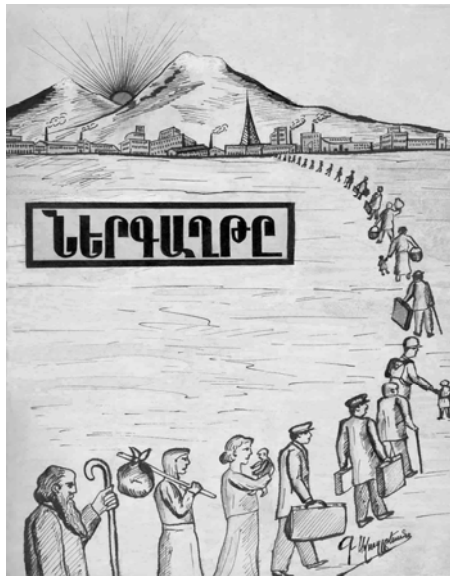
В подобных условиях осязаемая часть диаспоры как важная национальная общность, ратуя за бесцельное и неэффективное «сохранение армянства», в условиях стремительной глобализации и новых геополитических вызовов обречена на ассимиляцию и исчезновение.

Полагаем, единственной реальной целью сохранения **армянской национальной самости** во все времена должно быть следующее: идеологи-

²⁵ Следует отметить, что факт провозглашения независимости Косово албанскими властями 17-го февраля 2008 г. и отделения от Сербии, которому не предшествовал продолжительный лоббинг, сразу же был признан Соединенными Штатами, Великобританией, Францией, Германией, равно как и 64 странами – членами ООН. Между тем постоянные члены Совета безопасности ООН – Россия и Китай, выразили свою солидарность Сербии [Սարգսն Ս., Կոսովոյի խնդրի վերաբերյալ, 24.09.2010, <http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=5041>]. Эта сделка стала возможной в силу того, что вопрос создания и защиты независимой административной единицы албанскими мусульманскими властями в преимущественно христианской Сербии и тем «самым очистки» от христиан стратегически важных для международных структур территорий имеет ключевое значение с точки зрения их программы «геополитической целесообразности».

чески, физически и материально **подготавливать** и **однозначно ориентировать** поколения Армянской диаспоры на массовую **репатриацию, т. е. возвращение** в Республику Армению, а сегодня – и в освобожденную Республику Арцах (Нагорный Карабах).

Одновременно следует приложить усилия и донести до их сознания сложность ситуации, в которой оказался армянский народ, в условиях неоконченной войны [с Азербайджаном] ежедневно преодолевающий неимоверные внешние и внутренние трудности, а посему обратиться к ним с призывом попытаться приспособиться к родной среде и интегрироваться в нее (как это делают армяне за рубежом, интегрируясь в иноязычную, инорелигиозную и даже иноэтническую общность, притом в странах с непривычными нравами, тем более что местные армяне принимают их как родных, во многих случаях создавая для репатриантов льготные условия).

Идея сохранения земли – «Репатриация» (1943 г.)²⁶ в восприятии репатриировавшегося из Египта писателя-публициста, общественного деятеля, художника-карикатуриста Гарника Свазляна (Страж [Отечества])

²⁶ Данный графический рисунок является афишей спектакля по пьесе Гарника Свазляна «Репатриация» (Александрия, 1936 г.), поставленной в разных армянских колониях (Египта, Сирии, Ливана и др.) и в 1940-ых гг. вызвавшей волну репатриации среди армян диаспоры [Թոփուզյան Հովհ., Սվազյան Գառնիկ Մարկոսի, Հայկական Սովետական Հանրապետության, հ. XI, Ե., 1985, էջ 88: Подробнее о нем см.: Ավագյան Բ., Հայրենա-

И поскольку в основе *реального сохранения армянской идентичности должен лежать патриотизм*, то, следовательно, практически необходимо безоговорочно и непоколебимо содействовать своей *единственной* Родине посредством *массовой репатриации* и целевых масштабных *стратегических инвестиций* (в экономику, жилищное строительство и т.д.) во благо развития и прогресса страны.

В противном случае диаспора как важная национальная общность, ратуя за бесцельное и неэффективное «сохранение армянства», в условиях стремительной глобализации и новых геополитических вызовов обречена на ассимиляцию и исчезновение.

Между тем реальное и практическое *сохранение армянства заключается в сохранении Родины как колыбели*, поскольку *сохранение Родины составляет основу сохранения армянского народа как нации*, а *сохранение армянства без Родины – бессмысленно*.

ՍԵՐՆԴԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ՍՓՅՈՒՌՔՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՇԱՀԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ԱՎԱԳՅԱՆ Բ.

Ամփոփում

Բանալի բառեր՝ Սփյուռք, հայապահպանություն, հողապահպանություն, Հայաստան, Արցախ, Լեռնային Ղարաբաղ, ԱՄՆ-ի հայ համայնք:

դարձության կազմակերպման նախապայմանները և գործընթացը Եգիպտոսում (1947–1948 թթ.). Եգիպտոսի Գաղթական Սվազիանի Ներգաղթի գաղափարախոսության դասերը, «1946–1948 թթ. Հայրենադարձությունը և դրա դասերը. Հայրենադարձության հիմնախնդիրներն այսօր», Համահայկական գիտաժողով (12–14 դեկտեմբերի, 2008 թ., Ծաղկաձոր). Ձեկուցումների ժողովածու, Ե., 2009, էջ 120–140]: Начиная с 1994 г. пьеса «Репатриация» неоднократно ставилась в Ереване и разных районах Армении с целью пресечения эмиграции [Դանիելյան Մ., Բռնցքվել Հայրենիքում, «Հայաստանի Հանրապետություն», Ե., 1999, 26 նոյեմբերի, № 231 (2445), էջ 7: Մարտիրոսյան Հր., Ներկայացումը որպես ահազանգ, Նորաթերթ, Ե., 1999, 10 դեկտեմբերի, № 123, էջ 13]. Графика в дальнейшем использовалась многими авторами, в том числе в оформлении книжных обложек [Ստեփանյան Ա., XX դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, Ե., 2010].

Մարդկության պատմության մեջ սերնդափոխությունն առնվազն 20–25 տարին մեկ տեղի ունեցող գործընթաց է։ Արդյունքում առկա է հայ սփյուռքի անխուսափելի ծուլման կտրուկ (Արևմուտքի երկրներ) և աստիճանական (Արևելքի երկրներ) գործընթաց։

Հետևանքներն անդրադառնում են նաև հայրենի երկրի ազատագրության համար մղված կամավորական շարժումներին արտերկրի հայության մասնակցության վրա, որը մեկ դարի ընթացքում՝ Առաջին աշխարհամարտից մինչև Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ, կտրուկ նվազել է։

Ընդհանուր առմամբ, հայապահպանությունը սփյուռքում առանց հողապահպանության դառնում է ինքնանպատակ, անիմաստ գործունեություն, իսկ հայության իրարահաջորդ սերունդները Հայաստանի, նրա ռազմավարական և խնդրահարույց տարածաշրջանից բխող իրական շահերի համար հետզհետե վերափոխվում են գործնականում «ամորֆ», եթե չասենք՝ «վիճարկելի» հավաքականության։

Մինչդեռ, իրական և գործնական հայապահպանությունը հողապահպանությունն է։

THE PERSPECTIVES OF GENERATION CHANGES IN THE DIASPORA IN THE CONTEXT OF THE STRATEGIC INTERESTS OF ARMENIA

AVAGYAN K.

Summary

Key words: *Diaspora, preserving Armenian identity, Homeland preservation, Armenia, Artsakh, Mountainous Karabakh, USA Armenian Community.*

In the history of mankind, the generation change is a process occurring practically once in every 20–25 years. As a result, a drastic (in the Western countries) and gradual (in the Eastern countries) assimilation of the Diaspora Armenians has been taking place over a century.

The consequences have an impact on the voluntary participation of the Diaspora Armenians in the liberation movements. Such liberation movements

Перспективы смены поколений в диаспоре в контексте стратегических...

have faced a steep decline in terms of the Diaspora Armenians' participation, starting from WWI ending with Karabakh liberation war.

Consequently, the preservation of the Armenian identity in the Diaspora without preserving the Homeland is becoming a senseless activity. Moreover, successive generations of Armenians are gradually converting into "amorphous" if not "questionable" entities in terms of pursuing Armenia's strategic interests as well as regionally conditioned troublesome issues. However, the core essence of preserving Armenian identity consists in assuring the safety of the Homeland.

ՈՒՐԱՐՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

URARTOLOGY

RUSLAN TSAKANYAN

*Dr. Phil., Resercher of the Departament
of the Ancient Orient of IOS NAS RA
rooslantsakanyan@yahoo.com*

ON THE TERMINOLOGY OF THE MASS DEPORTATIONS POLICY AND RESETTLEMENTS IN URARTU

Key words: *Urartu, deportation, resettlement, verb phrases, steal, drive, Urartian policy.*

The characteristic phenomena of the state structure of Assyria and Biaynili-Urartu were the policy of mass deportations and resettlements. In both states mass deportations and resettlements became a key feature of their foreign and domestic policy¹.

As has been mentioned in our previous papers, there is a sufficient number of facts proving that the policy of mass deportations and resettlements practised in the period of the joint reign of Ishpuini (3rd quarter of the 9th century, B.C.) and Menua (the last quarter of the 9th century – 791 B.C.) had previously been implemented in Urartu² as a specific component of foreign policy and acquired a large scale under the rule of Argishti I (791–771 B.C.), the son of Menua.

¹ **Տականյան Ռ.**, Հանգվաձային վերաբնակեցումների քաղաքականությունը Ասորեստանում և Վանի թագավորությունում (Ք.ա. VIII–VII դդ.), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, 2014, № XXIX, էջ 49, 53:

² **Tsakanyan R.**, Tiglath-Pileser III (745-727 B.C.): Mass Deportations and Resettlement Policy in Assyria, Բանբեր Հայագիտության, 2018, № 1 (16), p. 117: **Տականյան Ռ.Ա.**, Հանգվաձային տեղահանությունների վերաբնակեցումների քաղաքականության ներքին առանձնահատկություններն Ասորեստանում Թիգլաթպալասար III (մ.թ.ա. 745-727 թթ.), ՎԷՄ, 2018, № 3 (63), էջ 66:

On the Terminology of the Mass Deportations Policy and Resettlements...

In Urartu, this policy reached its peak in the first period of Sarduri II (?) (771–735 B.C.³), the son of Argishti I, whereas after this period these processes began weakening due to the crisis in foreign policy⁴.

While presenting the general characteristics of the policy of mass deportation in Assyria, the Akkadian verbs **abāku**, **ramū**, **nasāhu** (**našāhu**, **iss(š)uh**⁵) are used to denote this policy. In the “Urtian models” the same policy, with some reservations is described by the use of the Urtian verbs **ag(u)**, **nah(u)?**, **par(u)**, **suṭuq(u)**, **tamh(u)?**, **tašm(u)?**, **šat(u)** (*to root out(?)*, *carry away(?)*, *destroy*, *drive (?)*, *reject(?)*, *snatch(?)*) which have almost the same meanings as the Akkadian terms⁶.

As far as the policy of mass resettlements is concerned, the terminological elements **eršid(u)**, **ši(u)** (verbs) and **ešinini duni** (a combination of words)⁷ are used.

³ On the dates of the reign of Argishti I and Sarduri II, see in detail – **Grekyan Y.**, The Regnal Years of the Urtian Kings Argišti Menuahī and Sarduri Argištihi, Aramazd: Armenian Journal of Near Eastern Studies, 2015, № IX/1, pp. 91–105. **Գրեկյան Ե.**, Արգիշտի I արքայի գահակալության տարիների վերաբերադրության հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 2016, № 3, էջ 178–196:

⁴ On the policy of mass deportations and resettlements in the state of Urartu, see in detail – **Յականյան Ռ.**, Էթնոքաղաքական տեղաշարժերը Մերձավոր Արևելքում և Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. VIII–VII դդ., Ե., 2018, էջ 26–38; **Idem.** – Զանգվածային վերաբնակեցումների քաղաքականությունը ..., էջ 40–60: **Գրեկյան Ե.**, Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության կրած մարդկային կորուստները ուրարտական արշավանքների շրջանում, Արևելագիտությունը Հայաստանում, III, 2017, էջ 52–68; **Çifçi A.**, The Socio-Economic Organization of the Urtian Kingdom, Brill, 2017, p. 263ff.; **Zimansky P.E.**, Ecology and Empire: the Structure of the Urtian State, Chicago, 1985, p. 57ff.; **Çilingiroğlu A.**, Mass Deportation in the Urtian Kingdom, Jahrbuch für Kleinasatische Forschung, Band IX, 1983, p. 319ff.; **Меликишвили Г.А.** Некоторые вопросы социально-экономической истории Наири-Урарту (Вестник древней истории, 1951, № 4, с. 22–40); **Idem.** – К вопросу о царских хозяйствах и рабах-пленниках в Урарту (ВДИ, 1953, № 1, с. 22–29); **Idem.** – Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 346–349; **Дьяконов И.М.** К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту (ВДИ, 1952, № 1, с. 90–100).

⁵ **Soden von W.**, Akkadisches Handwörterbuch, III, Wiesbaden, 1972, S. 1286; **The Assyrian Dictionary** of the Oriental Institute of the University of Chicago, **Gelb I.J.**, Oppenheim A. L., et. al. (ed.), Chicago, 1980, Vol. XI, N2, pp. 1–15; **Parpola S.**, Assyrian-English-Assyrian Dictionary, Helsinki, 2007, pp. 74, 175; **Oded B.**, Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire, Wiesbaden, 1979, p. 5ff.; **Tsakanyan R.**, op. cit., p. 123f.

⁶ **Յականյան Ռ.**, Էթնոքաղաքական տեղաշարժերը ..., էջ 27–29:

⁷ **Tsakanyan R.**, op. cit., p. 124.

The Terminology of Mass Deportations

In the sphere of mass deportations the use of the term **ag(u)** is dominant. It is used to mean *to carry off, to dig*. Among different forms of the verbs used we are interested in those cases where the verb is implemented to denote *to take away, to lead away, leave out, carry off*⁸.

Basically, the verb manifests itself (approximately 45 times) in the form of **agubi**⁹, where **ag** is the root (*уводить, угнать*), **u** is the transitivity index¹⁰ and **bi** (sometimes **be**) is the suffix of the 1st person singular personal pronoun, the past perfect tense¹¹.

The verb **nah(u)?** has the same meanings: *to carry off, to deport people, to take away, to expel, drive out, to lead off, to steal* (well-known transitive verb)¹². The verb **nahubi**¹³ in its morphological structure, is the same as **agubi** (*nah* + *u*

⁸ **Salvini M., Wegner I.**, Einführung in die urartäische Sprache, Wiesbaden, 2014, S. 107; **Хачикян М.Л.** Хурритский и урартский языки, Е., 1985, с. 45; **Меликишвили Г.А.** Урартский язык, М., 1964, с. 66; **Арутюнян Н.В.** Корпус урартских клинообразных надписей (further - **КУКН**), Е., 2001, с. 431; **Дьяконов И.М.** Урартские письма и документы (further - **УПД**), М., 1963, с. 87; **Меликишвили Г.А.** Урартские клинообразные надписи (further - **УКН**), М., 1960, с. 386; **König F.W.** Handbuch der chaldischen Inschriften (further - **Hchl**), Graz, 1955, S. 169.

⁹ **Salvini M.**, Corpus dei Testi Urartei, I, Le Iscrizioni su Pietra e Rocca i Testi (further - **CTU I**), Roma, 2008, A5-9: 14-15, 9-10; A5-2E:4; A8-3I:13, 43; A8-3II:20, 21, 47; A8-3III:15, 42; A8-3IV:4, 38, 61, 73; A8-3VI:7, 8; A9-2I:3; A9-3II:15, 43; *in form* - **a-gu-ú-bi** - A5-2A:4; A5-2B:4; A5-2C:4; A5-2D:4; A5-2F:3; A5-9 f.f.:9; A9-3VI:30; *in form* - **a-gu-bi-e** - A8-3I:43; **КУКН**, № 44^{верх.:73-74}; № 52⁴; № 173I¹⁴, 43; № 173II²⁰, 21, 47; № 173III¹⁵, 42; № 173IV⁴, 38, 61, 73; № 173V⁶, 17, 28, 65; № 173VI⁷, 8; № 241C¹⁵, 43; № 241D³⁹; № 241E³⁰; № 244²⁵; № 466³; *in form* - **a-gu-ú-bi** - № 44^{лиц.:9}; № 51⁴; № 241B⁴⁷; № 241F³⁰; *in form* - **a-gu-bi-e** - № 173I⁴³.

¹⁰ **Salvini M., Wegner I.**, op. cit., S. 46; **Hazenbos J.**, Hurritisch und Urartäisch, M.P. Streck (Hrsg.). Sprachen des Alten Orients, Darmstad, 2005, S. 149; **Хачикян М.Л.**, op. cit., p. 92.

¹¹ **Salvini M., Wegner I.**, op. cit., S. 49-50; **Меликишвили Г.А.**, op. cit., p. 45-46.

¹² **Salvini M., Wegner I.**, op. cit., S. 112; **Хачикян М.Л.**, op. cit., p. 47, **Меликишвили Г.А.** Урартский язык, с. 70; **КУКН**, с. 455; **УПД**, с. 90; **УКН**, с. 402; **Hchl**, S. 195-196.

¹³ **CTU I**, A9-1:16, 19; A9-3I:23, 26; A9-3III:27; A9-3VI:29; *in form* - **na-ḥu-ú-bi** - A9-3IV:27; A9-3V:42; **КУКН**, № 173V⁵⁶; № 241A⁹, 23, 26; № 241C¹⁵, 43; № 241B⁴³ (*in form* - **na-ḥu-ú-bi**); № 241C¹²; № 241D³⁵; № 241E^{C27} (*in form* **na-ḥu-ú-bi**); № 241F²⁹; № 242C¹⁶, 29; № 244²⁴.

On the Terminology of the Mass Deportations Policy and Resettlements...

+ *bi*). It seems probable that **na-ḫu-bi** corresponds to the Akkadian verb **nasāḫū**¹⁴.

The next terminological verbs are:

par(u) – *to deport people, to take away, to steal (cattle), to lead away (captives)*¹⁵ – **pa-ru-bi**¹⁶.

suṭuq(u) – *tear away, root out, uproot, tear off, remove, expel*¹⁷ – **su-ṭu-qu-bi**¹⁸.

tamḫ(u)? – *tear off, remove, expel, to captivate*¹⁹ – **ta-am-ḫu-bi**²⁰.

tašm(u)? – *to captivate, resettle*²¹ – **ta-áš-mu-bi**²².

Interestingly, the word ^{LÚ}**tašmuše**²³, where the determinative ^{LÚ} (acting as a heterogram²⁴) means “*person*”²⁵, indicates that the word ^{LÚ}**tašmuše** refers to a

¹⁴ Salvini M., Wegner I., op. cit., S. 109; Хачикян М.Л., op. cit., p. 46, Меликишвили Г.А. Урартский язык, с. 68; КУКН, с. 446, 455; УПД, с. 88; ср. УКН, с. 402) Lehmann-Haupt K.F., op. cit., Sp. 146.

¹⁵ Hchl, S. 197; УКН, с. 403; УПД, с. 90; Меликишвили Г.А. Урартский язык, с. 70; КУКН, с. 457; Salvini M., Wegner I., op. cit., S. 112.

¹⁶ CTU I, A8-1Vo:13; A8-2Ro:33; A8-3I:15, 22; A8-3II:31; A8-3V:7, 26, 29, 40, 67, 80; A8-12:7; A9-1:17, 24; A9-3I:9, 10, 19, 21, 26-28; A9-3II:4, 10, 15, 34, 43; A9-3III:15, 25, 34, 38; A9-3IV:22; A9-3VI:19, 29; A9-5:8; A9-6:6; A10-2:14; A12-4II:7; *in form* – **pa-ru-ú-bi** – A8-2Ro:30 (КУКН, № 174B230); A8-3III:59 (КУКН, № 173III59); A8-3IV:59 (КУКН, № 173IV59); A9-3I:21, 23, 27 (КУКН, № 241A21, 23, 27); A9-3II:13 (КУКН, № 241C13); A9-3IV:28, 32, 33, 59; A12-1VI: 10; *in form* – **pa-a-ru-ú-bi** – A8-1:15 (КУКН, № 174A415); КУКН, № 173I15, 22, 26, 30; № 173II1, 31, 48; № 173IV62; № 173V7, 26, 29, 40, 67, 81; № 174A213; № 174B233; № 2407; № 241A9, 10, 19, 21, 26-28; № 241B19; № 241C4, 10, 15, 34, 43; № 241D17, 27, 36, 40; № 241E22; № 241F19, 29; № 242B16; № 242C17, 24; № 2488; № 38914.

¹⁷ Hchl, S. 200; УКН, с. 405; УПД, с. 90; Меликишвили Г.А. Урартский язык, с. 71; КУКН, с. 461.

¹⁸ CTU I, A5-3:24 (*in form* – **su-ṭu-qu-ú-bi**), 28; A5-6:10; A5-6Ro(b):2; A8-2Vo:8; A9-4:27 (*in form* – **su-ṭu-qu-ú-bi**); КУКН, № 5324 (*in form* – **su-ṭu-qu-ú-bi**)²⁸; № 57^{лиц}.A10; № 57^{лиц}.C2; № 174B18; № 24427.

¹⁹ Hchl, S. 203; УКН, с. 408; УПД, с. 91; Меликишвили Г.А. Урартский язык, с. 71; КУКН, с. 466.

²⁰ CTU, I, A5-10:3; КУКН, № 3883; УКН, № 265:3.

²¹ Hchl, S. 204; УКН, с. 409; УПД, с. 91; Меликишвили Г.А. Урартский язык, с. 71; КУКН, с. 467.

²² CTU, I, A8-3III:35; A9-3II:4, 31(*in form* – **ta-áš-mu-ú-bi**); КУКН, № 173III35; № 241C4, 31(*in form* – **ta-áš-mu-ú-bi**).

²³ CTU, I, A5-3:17; КУКН, № 5317.

²⁴ КУКН, с. 409.

person or a group of people. Thus, the word ^{LÚ}**tašmuše** can be defined as denoting *a deported and resettled person (deportee, migrant, settler)*²⁶. As a parallel of the verb ^{LÚ}**tašmuše**, the synonymous word ^{LÚ}**ta(u)tuhi**²⁷ (*live prey*) can also be mentioned²⁸.

Of certain interest is the use of the verb **šat(u)** (*to take, to grab, to grasp, to settle, populate*)²⁹ with the verb **eršidu**:

- «1. [**e-er**]-**ši-du-ú-bi** iš-ti-ni
2. URU[^{ME}]^š iš-ti-ni **šá-tú-ú-li**»
- «1. (I) resettled here,
2. cities resettled here»³⁰.

Terminology of Mass Resettlement

As already noted, for the “Urartian model” of the policy of mass resettlements, we can use the verb **eršid(u)**, **eršidu[bi]** (*resettled*)³¹. It is well known that for the construction of the city of Erebuni, Argishti I (791–771 B.C.) resettled 6.600 soldiers:

- «21. [VI LIM VI ME ^{LÚ}MEŠ *gu-nu-ši-ni-i e-er-ši-du-bi*
22. *iš-ti-i-ni* ^{KUR}*Ḫa-a-te-e* ^{KUR}*Ṣu-ú-pa-a-ni*» -
- «6600 warriors **resettled** here from the countries of Ḫatti and Ṣupa(ni)»³².

Interesting are the uses of the verbs **ta-áš-mu-ú-bi** and **pa-ru-bi** in combination with the verb **eršidubi**:

- «3. ... ^{LÚ}UN^{MEŠ}-*ra-[ni]*
4. [*e*]-*di-ni ta-áš-mu-ú-bi pa-ru-bi e-er-ši-du-[bi]*
5. ^{KUR}*e-ba-ni-ú-ki-e ...*» -

²⁵ The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Gelb I.J., Oppenheim A.L., et. al. (ed.), Chicago, 1968, Vol. II, amīlu, p. 48; Borger R., Mesopotamisches Zeichenliste, Münster, 2004, 514, S. 142, 357, 469, 546; Borger R., Assyrisch-babylonische Zeichenliste, Neukirchen-Vluyn, 1978, 330, S. 137.

²⁶ Ср. УКН, с. 409; УПД, с. 91; Меликишвили Г.А. Урартский язык, с. 71; КУКН, с. 467.

²⁷ СТУ, I, A9-3III:34; and in form - ^{LÚ}**ta-ú-tú-ḫi** - A9-3V:40; КУКН, № 241D₃₄; and in form- ^{LÚ}**ta-ú-tú-ḫi** - КУКН, № 241B₄₀.

²⁸ УКН, с. 409; УПД, с. 91; КУКН, с. 467.

²⁹ Hchl, S. 201; УКН, с. 406; УПД, с. 91; Меликишвили Г.А. Урартский язык, с. 71; КУКН, с. 462.

³⁰ СТУ, I, A11-2Vo; КУКН, № 406_{обр}.

³¹ Hchl, S. 182; УКН, с. 394; УПД, с. 88; Меликишвили Г.А. Урартский язык, с. 68; КУКН, с. 443.

³² СТУ, I, A8-1Vo; A8-3II:36; КУКН, № 174A2; № 173II₃₆.

On the Terminology of the Mass Deportations Policy and Resettlements...

«3. ... (his) people from there I **took** them and **resettled** into my country»³³.

The next verb is **ši(u)** (to *take away, to bring*)³⁴, “... niribi 'aše ^{SAL}lutu ištini(ni) **šiu(bi)**” – “... beasts, men and women **taken away** from there”³⁵.

The next term is the terminological combination **ešinini duni**, and in this regard, there is the interesting inscription of King Menua (Tsolakert - Taşburun):

- «1. [dHal]-r di¹-ni-niuš-ma-ši-n[i]
2. [i]ú mMi-nu-a-še mEr-ku-a-ḫ[i]
3. [KUR-n]i i-ú ^{URU}Lu-ḫi-ú-ni-ni KUR-ni
4. **[i-š]e-er-ḫi-ni** i-ni e-s[i]
5. [mM]i-nu-a-še **e-ši-ni-ni du-ni** »
- «1. Thanks to the greatness of *Ḫaldi*,
2. when Menua Land (tribe) *Erkuah¹i*,
3. when Land (cities) *Luḫiuni*
4. At that time (in the same year)³⁶,
5. Menua settled (made populated³⁷)»³⁸.

Thus, for the policy of mass migration to Urartu the word-combination «**ešinini duni**» is used as a term,. However, it should be noted that the Urartian kings in their inscriptions mainly make use of the verbs «**ag(u)**»³⁹ and «**par(u)**»⁴⁰. Very often these elements are mentioned in one and the same inscription:

- «...29. ^{KUR}e-ba-ni a-ma- áš-tú-bi ^{URU}MEŠ ḫar-ḫa-ar-šú-bi
30. 'a-še ^{LÚ}ú-e-di-a-ni iš-ti-ni-ni **pa-ru-ú-bi**
31. VII LIM VIII ME LXXIII ^{LÚ}ta-ar-šú-ú-a-ni šá-a-li-e
32. a-li-ki za-áš-gu-bi a-li-ki še-ḫi-ri **a-gu-bi**

³³ **СТУ**, I, A9-3II; **КУКН**, № 241C, and etc.

³⁴ **УКН**, с. 407; **Меликишвили Г.А.** Урартский язык, с. 71; **КУКН**, с. 464–465.

³⁵ **СТУ**, I, A9-4:20-21; **КУКН**, № 24420-21, and etc.

³⁶ **Հարությունյան Ն.Վ.**, Նոր ընթերցումներ ու մեկնաբանություններ Այանիսի նորահայտ ուրարտական սեպագրում, ՄՄԱԵԺ, 2002, XXI, էջ 219–220:

³⁷ Ibid., p. 221f.

³⁸ **СТУ**, I, A5-27, 218–219; **КУКН**, № 4873-74.

³⁹ **СТУ**, I, A5-9: 14-15, 9-10; A5-2E: 4; A8-3: 13, 43; **КУКН**, № 44¹⁴⁻¹⁵ и 9-10; № 524; № 173^{13, 43}.

⁴⁰ **СТУ**, I, A8-3 I: 13-15, 30; **КУКН**, № 173, I¹³⁻¹⁵, 30.

33. II ME LXXX ANŠU.KUR.RA^{MEŠ} **pa-ru-bi** ...»⁴¹.

In the Urartian kingdom, the phenomenon existed until the 1st half of the 7th century B.C. The last known inscription containing the fact of resettlement belongs to Rusa III (685?–660 (?) B.C.)⁴².

ՈՒՐԱՐՏՈՒՌԻ ՉԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

ՑԱԿԱՆՅԱՆ Ռ.

Ամփոփում

Քանալի բառեր՝ Ուրարտու, տեղահանություն, վերաբնակեցում, բայ, բառակապակցություն, քշել տանել, տանել:

Սույն հոդվածում քննարկվում է Ուրարտում զանգվածային տեղահանության և վերաբնակեցման քաղաքականության կիրառման տերմինաբանությունը:

Հեղինակն առաջարկում է աքքադական «**abāku, ramū, nasāhu** (**našāhu, iss(š)uḥ**)» – «արմատախիլ անել, քշել տանել» բայերի զուգահեռներն ուրարտերենում՝

ag(u),
nah(u)?,
par(u),
suṭuq(u),
tamh(u)?,

⁴¹ CTU, I, A8-2 Ro: 29-33; **KYKH**, № 174 B2₂₉₋₃₃.

⁴² CTU, I, A 12-4; A 12-4II; A 12-1, VI/10-11; **idem** – Reconstruction of the Susi Temple at Adiljevan on Lake Van, in A. Sagona (ed.), A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney, Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, Peeters, 2004, p. 259, ll. 23–25; **Çilingiroğlu A., Salvini M.**, The Historical Background of Ayanis, Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusaḫinili Eiduru-kai 1989–1998, Ed. by Çilingiroğlu A. and Salvini M., Roma, 2001, p. 19f.; **Çilingiroğlu A.**, The Reign of Rusa II: Towards the End of the Urartian Kingdom, Festschrift für Manfred Korfmann, Mauerschau, Band 1, 2002, pp. 483–489; **KYKH**, № 414.

tašm(u)?

šat(u) – որպես զանգվածային տեղահանության քաղաքականության տերմինաբանություն:

Իսկ զանգվածային վերաբնակեցման քաղաքականության համար կարելի է առաջարկել ուրարտական

«eršid(u), eršidu[bi]»

šī(u) – «բնակելի դարձնել» և **«ešinini duni»** – «բնակեցնել» (վերջինս ըստ Ն.Վ. Հարությունյանի) բառակապակցությունները:

К ТЕРМИНОЛОГИИ ПОЛИТИКИ МАССОВОЙ ДЕПОРТАЦИИ И ПЕРЕСЕЛЕНИЯ В УРАТУ

ЦАКАНЯН Р.

Резюме

Ключевые слова: Урарту, депортация, переселение, глагол, словосочетание, уводить, угнать.

В данной статье рассматривается терминология политики массовых депортаций и переселений в Урарту. Автор предлагает параллели академических глаголов «abāku, gamū, našāḫu (našāḫu, iss(š)uḫ)» – «искоренить, уничтожить, погонять» в урартском языке:

ag(u),

naḫ(u)?,

par(u),

suṭuq(u),

tamḫ(u)?,

tašm(u)?

šat(u) – в качестве терминологии для политики массовых депортаций.

А для политики массового переселения в Урарту можно предложить урартские глаголы:

«eršid(u), eršidu[bi]»

šī(u) – «сделал поселенным» и **«ešinini duni»** – «поселять» (последний по Н.В. Арутюняну).

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ARCHAEOLOGY

ՕՆԻԿ ԽՆԿԻԿՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
nkhnkikyan@yahoo.com

ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Մ.Թ.Ա. VII-VI ԴԱՐԵՐՈՒՄ (ԸՍՏ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ)

Քանալի բառեր՝ հյուսիս-արևելյան Հայաստան, ներօջախային խմբեր, երկաթ III դարաշրջան, ամրոցներ-դամբանադաշտեր, Ուրարտու-Հայաստան

Հայոց պատմության «Ուրարտու» և «Երվանդյան Հայաստան» ականա տարանջատվող պատմաշրջանների կապը հստակեցնելու ուղղությամբ տարվող աշխատանքները աղբյուրների սակավության պատճառով հակասական տեսակետների են հանգեցրել: Սրույթամբ է զգացվում կազմավորվող պետության ծայրամասերի թույլ ուսումնասիրված լինելը, ինչի հետևանքով այդ տարածքների պատմական իրավիճակը, որի նշանակալիությունը ընդհանուր պատկերի պարզաբանման համար նվազ կարևոր չէ, քան կենտրոնականին, մշուշոտ է ուրվագծվում: Ներկա հոդվածի նպատակը՝ հարցի կարևորությունը մատնանշված¹, հյուսիս-արևելյան Հայաստանի հնագիտական հետազոտությունների արդյունքների և դրանք գրավոր աղբյուրների կցկտուր տվյալների հետ համադրելու միջոցով, պատմական իրավիճակի, բայց առաջին հերթին՝ հայկական հողերի միավորման ուղղությամբ առկա գիտելիքները

¹ Տիրացյան Գ., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ.թ.ա. VI դ. – մ.թ.ա. III դ. վերջ), Երվանդունիների առաջին թագավորության ժամանակաշրջանը (մ.թ.ա. VI դ. առաջին կես) («Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1980, № 4, էջ 84-95):

հնարավորության սահմաններում հարստացնելուն միտված փորձ է:

Տարածքը, ինչպես հայտնի է, առաջին անգամ հիշատակում է Արգիշտի I-ը, որը ներկայացնելով տարածաշրջան կատարած իր երկու արշավանքները, հայտնում է, թե առաջինի ժամանակ նվաճելով Էթիունին, հասել է Ուդուրի-Էթիուխի (ըստ Ն.Վ. Հարությունյանի՝ Ուդուրի ցեղի Էթիուխի երկիրը), իսկ երկրորդ անգամ, հաղթելով լճամերձ Կիեխունի քաղաքի երկիրը, հասել է Իշտիկունիվ և ապա Ալիշտու քաղաք²: Ենթադրվում է, որ Ալիշտուն գտնվել է – Դիլիջան-Իջևան հատվածում: Մեկ այլ կարծիքի համաձայն, այն կարող է համադրվել Ղազախի Սարը-թեփե բնակավայրի հետ³: Միասնական կարծիք չկա և Ռուսա I-ի (մ.թ.ա. 735–713 թթ.)՝ Ծովինարի արձանագրությունում թվարկած, լճի այն կողմում գտնվող 19 երկրների տեղայնացման վերաբերյալ հետազոտողները (Ի.Ի. Մեշանինով, Գ.Ա. Մելիքիշվիլի, Բ.Բ. Պիոտրովսկի, Ն.Վ. Հարությունյան, Ս.Ա. Եսայան) դրանք ընդհանուր կերպով տեղադրում են Կրասնոսելսկի, Իջևանի, Շամշադինի, Դաշքեսանի, Փոքր Կովկասի լեռնաշրջաններում⁴:

Գրավոր աղբյուրների կցկտուր տեղեկություններն ու պեղումների արդյունքները չեն մերժում Արգիշտի I-ի՝ Վանաձորով Սևան շարժվելու երթուղին:

² Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи (УКН), М., 1960, с. 212, 216, 237, 248, 249, 261; Арутюнян Н.В. Корпус урартских клинообразных надписей (КУКН), Е., 2001, с. 156–162(ըստ հեղինակի, Իշտիկունիվ քաղաք-պետությունը Սևանի արևմտյան մասում է, ավելի ստույգ՝ Հրազդանի շրջանում):

³ Իջևանի Թևրաքար վայրի փոքր բնակավայրը, որի մոտ կան մ.թ.ա. IX–VIII դդ. դամբարաններ, թվագրված է մ.թ.ա. VII–V դդ. (Դովլաթբեկյան Ս., Հմայակյան Ս., Սիմոնյան Հ., Իջևան քաղաքի մինչքրիստոնեական հուշարձանները, Ե., 2009, էջ 74–75): Խրտանոցի ամրոցը ուսումնասիրված չէ (տե՛ս Мартиросян А.А. Раскопки в Головино, Е., 1954, с. 45): Մ.Վ. Նիկոլսկու կարծիքով, «Գեղարքունի» նախնական անվանումը կապվում է Կիեխունիի հետ (Никольский М.В. Клинообразные надписи Закавказья (Материалы по археологии Кавказа (МАК), вып. V, М., 1910, с. 106–110). ըստ շրջանառվող տեսակետի, Գեղարքունին ծագում է *Uelikuni* (*Ulikuhi*) երկրանունից (Գավառի շրջան), տես՝ Капанцян Гр. Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, Е., 1940, с. 22: Զահուկյան Գ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գրքի անձնանունների լեզվական աղբյուրները (ՊԲՀ, 1981, № 3, էջ 48–63): Ս. Երեմյանի կարծիքով Աղստև անվանումը Ալիշտուից է առաջացել (Երեմյան Ս., Էրեբունի-Երևանը միջազգային առևտրի մայրուղիների վրա («Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 1969, № 12, էջ 19): Սարը-թեփեի մասին՝ Խանզադյան Է., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է., Մեծամոր, Ե., 1973, էջ 58:

⁴ УКН, с. 329. Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту, Е., 1985, с. 67.

Խնկիկյան Օ.

դրա վկայություն կարող են հանդիսանալ Մայիսյանի, Վանաձորի, Մակարաշենի ու Խրտանոցի դամբարաններից, ուրարտական և տեղական մշակույթներին պատկանող նյութերի համատեղ հայտնաբերումը⁵: Վերջիններիս շարքում են և գնդաձև իրանի վերին հատվածում կամարաձև զարդ ու կանթի կենտրոնի սեպաձև ելուստին հասնող ընդերկայնական ճեղք ունեցող սափորներ (նկ. 1), որոնք բնորոշ են հիմնականում Աշոցք-Տավուշ տարածքին: Սևանից Գյումրի ու Փամբակի լեռնաշղթայից հարավ գտնվող հուշարձաններում այդպիսիները հազվադեպ են հանդիպում (Քուչակի դամբարանները, իսկ Թեյշեբանիի քաղաքային թաղամասերից և միջնաբերդից հայտնաբերվածները, հավանաբար, հյուսիսից վերաբնակեցվածներն են բերել մ.թ.ա. VII դարի կեսերին՝ քաղաքը կառուցելու ժամանակ)⁶: Թերևս խեցանոթների այս մանրամասները կարող են որպես էթնոնիի հյուսիսային հատվածը հանդիսացող տեղական օջախին բնորոշ հատկանիշ դիտվել: Սովորական են և կանթերի վրա շարված վերադիր «կոճակները»: Նման զարդերով բեկորներ, այլ տեսակների հետ, որոնց շարքում են և փիալաձև թասերը, հայտնաբերված են և Վանաձորի Քոսի-ճոթեր ու Թագավորանիստ բնակավայրերից⁷: Ցավոք, տարածքի ամրոցների, բնակավայրերի անբավարար հետազոտված լինելը թույլ չի տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել Փամբակի դաշտի բնակավայրերի վերաբերյալ. դա կհարստացներ Տավուշի ամրոցների քննությամբ ստացված գիտելիքները: Իրոք, հիմնականում Ս.Ա. Եսայանի և Ս.Ս. Չիլինգարյանի աշխատանքները որոշակի պատկերացում են տալիս արքաների կողմից ամրություններ, ամրոցներ ու քաղաքներ անվանված կա-

⁵ **Мартirosян А.А.** Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Е., 1964, с. 202–223, рис. 79–80, 84, 85, табл. XXI–XXII. **Նույնի՝** Раскопки в Головино, Е., 1954, հմմտ. աղ. IV, XIII: Մայիսյանի դամբարանի անտիպ նյութերին ծանոթացնելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Լ.Ա. Պետրոսյանին:

⁶ **Мартirosян А.А.** Город Тейшебаини, Е., 1961, с. 101–102, р. 41. **Պետրոսյան Լ.**, Քուչակ-1 դամբարանադաշտի մշակույթը (մ.թ.ա. IX–VI դդ.) (ԼՀԳ. № 3, 2016):

⁷ **Խանգադյան Է.**, Հետախուզական պեղումներ Կիրովականի մերձակայքում (Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների (ՏՀԳ), № 10, 1962, էջ 75–78): **Փալանջյան Ռ.**, Թագավորանիստի մ.թ.ա. VII–V դդ. խեցեղենի շուրջ (Հին Հայաստանի մշակույթը (ՀՀՄ), հ. XIV, Ե., 2008, էջ 175–178): Մակարաշեն-Վանաձոր ճամփեզրին պահպանված են ևս 2 ամրոցի ավերակներ. տես՝ **Мартirosян А.А.** Армения в эпоху..., էջ 202:

ռույցների վերաբերյալ⁸. դրանք որոշակիորեն առանձնացող խմբեր են ձևավորում⁹: Ս.Ա. Եսայանը իր չափագրած, հետազոտած և քարտեզագրած 56 ամրոցներից 19-ում հետախուզական պեղումներ կատարելով պարզել է, որ 6-ը գործել են երկաթի դարաշրջանում, իսկ 13-ը՝ մ.թ.ա. VII/VI–V դդ.: Մնացած 37 ամրոցների մի մասի թվագրությունը տրված է վերգետնյա նյութի հիման վրա. 6-ը վերագրված են երկաթի (I հազ. սկիզբ), իսկ 10-ը, որոնցից երկուսը հիմնադրվել են I հազ. սկզբում, գործել են և մ.թ.ա. VI–V դդ.: Կառույցներից 21-ի թվագրությունը պարզ չէ. դրանց շարքում են և ժամանակավոր բնույթի անասանոց-փարախներն ու դիտակետ ամրությունները:

Կառույցների տեղադրմամբ ստացված խմբերը պայմանականորեն առանձնացնում ենք՝ I – «Այրում-Նոյեմբերյանի» (Դեբեդի հովտում), II – «Շավարշավանի» (Ջողազի գետահովտում), III – «Ենոքավանի» (Աղստում), IV – «Ծաղկավանի» (Հախումի գետահովտում), V – «Բերդ-Նորաշենի» (Տավուշի գետահովտում), VI – «Ղրղի-Այգեծորի» անվանումներով¹⁰ (տես՝ քարտեզը): Նկատելի է, որ այս կամ այն չափով առանձնացող խմբերում ներառված կառույցները քանակապես տարբեր լինելով, երկու խոշոր խումբ են ձևավորում. 29-ը տեղակայված են Դեբեդ-Աղստևի հովիտներում (I–III խմբեր), իսկ 24-ը՝ Հախում-Ասրիկ տարածքում (IV–VI խմբեր. 56-ի շարքից Սևանի արևելյան

⁸ Քաղաքների և բնակավայրերի պարբերացման, առանձնահատկությունների և գործառույթների քննությունը տես՝ **Բոբոխյան Ա.**, Քաղաքագոյացման գործընթացները նախաուրարտական Հայաստանում (պարբերացման փորձ), «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն», պրակ. I, Ե., 2014, էջ 40–75:

⁹ Տես՝ **Եսայան Ս.Ա.** Древняя культура племен северо-восточной Армении, Е., 1976, с. 32–98; **Чилингарян С.С.** Первобытные памятники Ноемберянского района, автореф. канд. дисс., Е., 1971; **Զիլինգարյան Ս.**, Նոյեմբերյանի շրջանի կիկլոպյան կառույցները (ՊԲՀ № 1, 1968, էջ 221–231): **Զիլինգարյան Ս.**, Վաղ հայկական հուշարձաններ Ջուջևանի դամբարանադաշտում (ԼՀԳ, № 2, 1971, էջ 69–72):

¹⁰ Առկա գիտելիքներն ու պատկերացումները ամբողջական կլինեին պատմական Ուտիք երկրամասի՝ Երասխից արևմուտք, Արցախի և Կուրի միջև գտնվող տարածքի (**Շիրակացի Ա.**, Մատենագրություն, Ե., 1979, էջ 296; **Սվազյան Հ.**, Աղվանից աշխարհի պատմության ուսումնասիրության հիմունքները (ՊԲՀ, № 3, 2015, էջ 219–220) հուշարձանների ուսումնասիրված լինելու դեպքում: Ըստ առկա տվյալների, տարածքում եղել են թե՛ ամրացված (կիկլոպյան), թե՛ չպաշտպանված բնակատեղիներ: Վերջիններիս շարքում են և Աղստև-Տավուշ-Կուր տարածքը զբաղեցնող խումբը կազմող բնակատեղիները. տես՝ Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии (Археология СССР (AC), М., 1985, с. 43–44).

Խնկիկյան Օ.

մասի 3 ամրոցները շրջանցված են):

Առաջին հայացքից թվում է, թե արևմտյան և արևելյան հատվածներում այդ կառույցները գրեթե հավասար են տեղաբաշխված (տարբերությունը՝ 5 կառույց), սակայն դա իրականությանը չի համապատասխանում: Համոզվելու համար բավական է հետևել կառույցների ժամանակագրական տեղաբաշխվածությանը: Վաղ շրջանի (հիմնականում մ.թ.ա. I հազ. I քառ.) ամրոցներից 7/8 (Պոպլոզ-գաշ, Բարձրաբերդ, Աստղի-բլուր, (Խրտանո՛ց), Արճիս, Բերդաթաղ, Պատաշար, Արամի-բլուր) Դեբեդ-Աղստև տարածքում են, իսկ երեքը՝ (Տանձուտ, Մասմալար, Սեպրիկ) Հախում-Ասրիկի, ինչը և 32 կառույցի ($53-21=32$) տոկոսային հարաբերությամբ կազմում է 25% և $\approx 9\%$: Այս տվյալները ցույց են տալիս, որ արևելյան հատվածը թույլ է բնակեցված եղել: Նույնը դիտվում է նաև մ.թ.ա. I հազ. II քառորդում. արևմտյան հատվածում այդ ժամանակին են պատկանում 7 ամրոց (Սբ. Նահատակ, Աստղի-բլուր, Բերդատեղ, (Իջևա՛ն), Թղկուտ ձոր, Կոթաքար, Արմունկ-աղբյուր), իսկ Հախում-Ասրիկում՝ ընդամենը 2-ը (Տանձուտ, Ազատավան). ընդհանուր հարաբերակցությունը կազմում է 14/15:5 կամ $\approx 44\%$ և 15,6% ($3:1$ տարբերությամբ): Պատկերը կտրուկ փոխվում է մ.թ.ա. VI-V դդ.. Դեբեդ-Աղստև տարածքում: Այդ ժամանակին են պատկանում Պոպլոզ-գաշը, Թմբադիրը, II-IV Շահլամաները (15,6%): Արևելյան հատվածում՝ 15-ը (Նորաշեն, Պիլուր-պատ, Կալքար, Սև-սև քարերի բլուր, Սև-սև քարերի թախտ, Բախրի խաչ, Բերդաքար, Սալքար, Տավրի-պաշ, Սրտներ, Դաշտի, Կեռ-քար, Բերդ, Կարմիր Արեգունի, Ձորաբերդ. $\approx 47\%$): Տվյալները ցույց են տալիս, որ վաղ փուլում արևելյան հատվածում համեմատաբար «խիտ են բնակեցված եղել Նավուրի և Ղրդիի շրջակա տարածքները, իսկ մ.թ.ա. VI-V դդ. նախորդի համեմատությամբ դիտվող ամրոցների աննախադեպ աճը ($\approx 47\%$) այլ բացատրություն չի գտնում, քան բնակչության ներհոսք: Դժվար է ժողովրդագրական նման պայթյունը բացատրել սոսկ բնակչության բնական աճով, ինչը սպասելի կլիներ նաև արևմտյան հատվածում (աճը մ.թ.ա. VI-V դդ. $\approx 15,6\%$ է), որտեղ, սակայն այն չի դիտվում: Հասկանալի է, որ ընդհանուր պատկեր ուրվագծող այս տվյալները վերջնական չեն, բայց եթե ընդունենք նույնիսկ, որ դրանք ամբողջական չեն և մոտավոր պատկեր են ներկայացնում, այնուամենայնիվ, հարկ կլինի համաձայնվել, որ դրանք միանգամայն բավարար են արևմտյան և արևելյան հատվածներում տարբեր

Ժամանակներում բնակչության անհամաչափ տեղաբաշխվածության մասին եզրակացության հանգելու համար, քանի որ հետագա աշխատանքները հազիվ թե փոխեն այն: Այնուամենայնիվ, այնքանով, որքանով այս տվյալները կապվում են այս կամ այն ժամանակահատվածի պատմական իրավիճակի հետ, դրանք լրացուցիչ հիմնավորումների անհրաժեշտություն են առաջացնում: Ժամանակագրական առումով հարցի լուսաբանմանը կարող էին օգնել դամբարանադաշտերի (չի անտեսվում անասնապահության դերը և հոտերը հեռավոր արոտավայրեր տանելու հանգամանքը) քանակական փոփոխությունները:

Տարածաշրջանի հուշարձանների այս տեսակի անհամաչափ հետազոտված լինելը թույլ չի տալիս բացարձակեցնել առկա թվական տվյալները, ինչը չի նշանակում, թե կարելի է ընդհանրապես անտեսել եղած արդյունքները. առանձին, լավ հետազոտված տարածքներ բացատրություն պահանջող որոշակի պատկեր են ներկայացնում: Առաջին հերթին ուշադրություն է գրավում Դիլիջանի շրջակա տարածքներում գտնվող դամբարանադաշտերի խտությունը մ.թ.ա. I հազ. I քառորդում (Ռեդկին լագեր, Ջարխեչ, Գոլովինո, Պապանինո, Խրտանոց): Համոզիչ է Ս.Ա. Եսայանի այն կարծիքը, որ համեմատաբար փոքր տարածքում նույն ժամանակին (մ.թ.ա. I հազ. I քառ. – Օ.Խ.) պատկանող հուշարձանների նման առատությունը խոսում է ոչ միայն մշակույթի տեղական տարբերակի մասին, այլև ցույց է տալիս դրանց պատկանելի Աղստևի հովիտը զբաղեցրած ցեղերի կամ ցեղամիության բնակիչներին¹¹: Ուշադրություն է գրավում ևս մեկ հանգամանք. նշված դամբարանադաշտերում մ.թ.ա. I հազ. I քառ. թվագրվող դամբարանադաշտերը մ.թ.ա. VIII–VII դդ. նվազում են, ինչը ենթադրել է տալիս, թե ժամանակագրական հիմք ունեցող այդ տատանումների պատճառը, ըստ երևույթին, ուրարտական զինուժի կրկնվող արշավանքներն են եղել: Դրանց երթուղիներից մեկը Բազում-Փամբակ լեռնաշղթաների միջև ձգվող տարածքով (Մայիսյան, Վանաձոր, Մակարաշեն, Խրտանոց) անցել է Դիլիջանի արգելոց-Աղստև հատվածով: Դիլիջանի արգելոցի մերձակա ամառային արոտավայրերը, ուր գտնվում էին և անասունների հոտերը արոտավայր բերած բնակիչների դամբարանները (արևմտյան հատված), ուրարտացիների տեսադաշտում են եղել, և արքաների հաշ-

¹¹ Есаян С.А., նշվ. աշխ., էջ 131:

Խնկիկյան Օ.

վետությունները, որոնք հաշվապահական ճշտությամբ են ներկայացնում տարված անասունների գլխաքանակը, այդ են վկայում: Պերճախոս են նաև բնակչության գերեվարումները մատնանշող թվերը: Այդ վերաբնակեցումները հանգեցնում էին բնակչության նվազմանը: Չի բացառվում, որ ուրարտական զինուժի երթուղուն հարող տարածքների բնակչությունը, արդեն իսկ հպատակեցված լինելով, պարտավորված լինեի հարկ վճարել: Բնական է, որ նման իրավիճակում անասունների հոտերը կտարվեին նոր՝ բնակավայրերին մոտ գտնվող արոտավայրեր, ինչը և կարծես ցույց է տալիս, թե որն է եղել Աղստևի հովտի դամբարանադաշտերի նվազման պատճառը:

Հարցի պատասխանի հստակեցմանը կարող էին օգնել և Ժ. Դը Մորգանի կողմից Այրումի (Շեյթան-դաղ), Ալավերդու և Ախթալայի (Մուսիերի) մերձակայքում պեղած, շուրջ 900 դամբարաններից¹² հայտնաբերված նյութերը, եթե դրանք համաչափ հրատարակված լինեին: Դա խոչընդոտում է տարբեր փուլերի պատկանող դամբարանների քանակական փոփոխությունների վերհանմանը: Դրանք կարող էին հարստացվել Ա.Դ. Երիցյանի (23 դամբարան), Ն.Յա. Մառի, Ե.Ս. Թաքայշվիլու Ակներում (40 դամբարան) և այլ հետազոտողների կողմից տարածաշրջանի (Դեբեդի հովիտ և Լավար) մի շարք դամբարանադաշտերում կատարած աշխատանքների արդյունքներով: Այդուհանդերձ, որքան էլ սակավ և անհամաչափ, առկա նյութը ենթադրել է տալիս, որ կյանքը արևմտյան հատվածում էական ցնցումներ չի կրել: Այն մ.թ.ա. I հազ. I կեսում անընդմեջ զարգացում է ցույց տալիս, բայց ոչ դանդաղում, ինչպես Աղստև-Դիլիջան տարածքի դամբարանադաշտերում: Կյանքի անընդմեջ զարգացում են ցույց տալիս և Իջևանից հյուսիս-արևմուտք գտնվող Ենոքավան գյուղի մերձակայքի Աստղի-բլուրի դամբարանադաշտում պեղված դամբարաններից գտնված նյութերը, իսկ Ջարխեչից հայտնաբերվածները մ.թ.ա. VIII–VII դդ. են թվագրվում¹³:

Դատելով դամբարանադաշտերի տեղադրությունից, Իջևանի շրջանի արոտավայրերը մ.թ.ա. I հազ. I քառ. լավագույնս են օգտագործվել: Այդ ժա-

¹² J-de Morgan, Mission scientifique au Caucase, vol. I, Paris, 1889, նույնի՝ La prehistoie Orientale, vol. III, Paris, 1927, նկ. 301–303, հմմտ. 278–285, 305–306: Գրականության վերաբերյալ տես՝ Мартыросян А.А. Раскопки в Головино, с. 10–19:

¹³ Խնկիկյան Օ., Դամբարանների պեղումներ Կույբիշև գյուղում (ԼՀԳ, № 5, 1987, էջ 79–87):

Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը մ.թ.ա. VII–VI դարերում...

մանակին պատկանող դամբարաններ են պեղված նաև Իջևանում ու շրջանի Լուսաձոր գյուղի մոտ գտնվող Պակեր հուշարձանում: Ցավոք, դամբարանադաշտերի քննությունից ստացված տվյալների անբավարարությունը թույլ չի տալիս որոշակի պատկերացում կազմել Աղստև-Ասրիկ միջնատարածքի մասին: Առկա տվյալներով նշված տարածքում ժամանակաշրջանին պատկանող դամբարաններ հայտնի են Քարի գլուխ ամրոցի մոտ (Նավուր), Ներքիշենում (Չորաթան): Պատկերը փոխվում է Ղրղիի մերձակա տարածքներում, որտեղ մ.թ.ա. I հազ. I քառ. դամբարանադաշտերի որոշ կուտակում է դիտվում (Բուղաքար, Եղենկալաձոր, Քարի ձոր, Այդրանի թալան, Քոլագիր-Ղրղիի միջև, Ազատավանի ամրոցի «Կռապաշտի յալ» մեծ դամբարանադաշտը Ղըրղիից մոտ 15 կմ հեռավորության վրա): Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում այդ դամբարանադաշտերում (ըստ առկա տվյալների) մ.թ.ա. VIII–VII դդ. դամբարանների սակավությունը, ինչը թերևս պայմանավորված լինի ամրոցների քմամբ (Ղրղի-Մասմալարի մոտ գտնվող Սեպրիկը լքվել է մ.թ.ա. VIII–VII դդ., Ազատավանը՝ մ.թ.ա. VI–V դդ., իսկ Դարանջի դամբարանադաշտում մ.թ.ա. VII–VI դդ. մի քանի քարարկղ են պեղվել): Չանտեսելով տարածքի դամբարանադաշտերի անբավարար հետազոտված լինելն ու պատահականության հանգամանքը, սխալ կլինի բացառել և ուրարտական զինուժի հնարավոր արշավանքների հետևանքներից խուսափելու և սեփական անվտանգության գործոնի դերը: Նման ենթադրությունը, եթե չանտեսվի Արգիշտի I գործունեությունը, լճի արևելակողմի 19 երկրների դաշնության դեմ տարած Ռուսա I-ի հաղթանակը, անհիմն չի թվում: Այս տեսակետից առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Ղազախ քաղաքի ծայրամասում գտնվող Սարը-Թեփե (Դեղին բլուր) կոչված բլրի գագաթամասում տեղակայված և ենթադրաբար Ալիշտուին նույնացվող բնակավայրի պեղումներից ստացված արդյունքները: Հայտնաբերված նյութերի շարքում առկա է նաև օձագլուխ ծայրով բրոնզե ապարանջանի մաս (նկ. 2ա), որի ուրարտական մշակույթի նմուշ հանդիսանալը կասկած չի հարուցում¹⁴: Վերջինիս զուգահեռները հայտնի են Մենուախինիլիից (Մալաքլու), Էրեբունիից և մ.թ.ա. VIII դ. թվագրվող

¹⁴ **Нариманов И.Г.** Некоторые данные о древнем поселении в окрестностях Казеха (Аз. ССР), КСИИМК, вып. 70, 1957, с. 138–142, рис. 55.

Խնկիկյան Օ.

այլ հուշարձաններից¹⁵: Հետազոտողը ուրարտական ազդեցությանն է վերագրում և Այսրկովկասում մ.թ.ա. I հազ. I կեսում քառաճաղ անիվի երևան գալը (չնայած նշում է ուրարտականի 6–8 ճաղանի լինելը), որը պատկերված է խեցանոթներից մեկի վրա (նկ. 2բ): Չձանրանալով հարցի վրա, նշենք միայն, որ քառաճաղ անիվները Սիրիայում տարածված էին մ.թ.ա. II հազ.¹⁶:

Հուշարձանի պեղումների արդյունքները ցույց են տալիս, որ ստորին շերտի նախաուրարտական շրջանի բնակավայրը հրդեհվել է, իսկ բնակիչները վերցնելով անհրաժեշտ իրերը՝ հեռացել են¹⁷: Այդ է վկայում ստորին շերտում բացված 2 կառույցների (մեկը հասարակական նշանակություն ունեցած շտեմարան, մյուսը՝ երկթեք կտուրով տաճար) հատակի ողջ մակերեսով տարածված, ածխացած հենասյուներից, մոխրից և ածխից կազմված շերտը: Կառույցներից հայտնաբերված նյութերը, որոնք հետազոտողը նախնականորեն թվագրում է մ.թ.ա. I հազ. սկզբով, ներկայացված են ուսերին պարանազարդ ելունդագոտիներ ունեցող կարասներով, ծիսական անոթով, եռագագաթ բռնակներ ունեցող կճուճով, խազված զարդերը սպիտակ նյութով ընդելուզված ամանի բեկորով և այլն: Թվագրության տեսակետից առավել կարևոր են մ.թ.ա. IX–VIII դդ. բնորոշ երկգագաթ ու եռագագաթ ոճավորված կանթերը, բայց հատկապես եռանկյունաձև ուլունքները, որոնք մ.թ.ա. VIII–VII դդ. են թվագրվում (նկ. 2ա): Հրդեհված ու հետո հարթեցված ստորինի վրա տարածվող երկրորդ շերտում բացվել է հետուրարտական շրջանի պալատական խոշոր համալիր, որը հեղինակը համադրելով Շոշի, Պերսեպոլիսի և Համադանի համանման կառույցների ու դրանց սյունասրահների հետ, նախնական կերպով թվագրում է մ.թ.ա. V–IV դդ. (հետագայում I հազ. կեսեր)¹⁸. Համալիրը կազմված է եղել իրար մեջ ներառված երկու՝ մեծ և փոքր ուղղանկյուն կա-

¹⁵ **Куфтин Б.А.** Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата (Вестник Гос. музея Грузии, т. XIII 6, Тбилиси, 1944, рис. 28). **Ջուգաշենների վերաբերյալ մանրամասները տես՝** **Мартirosян А.А.** Армения в эпоху..., табл. 24; **Есаян С.А., Амаякян С.Г., Канемян А.Г., Биягов Л.Н.** Биайнская гробница в Ереване, Е., 1991, с. 14, **Деведжян С.Г.** Лори-Берд 1, Е., 1981, рис. 29, с. 69 и др.

¹⁶ **Горелин М.В.** Боевые колесницы Переднего Востока III–II тыс. до н.э. (Древняя Анатолия, М., 1985, с. 183–202, табл. 2–3).

¹⁷ **Халилов Дж.А.** Поселение на холме Сары-тепе (Советская археология (СА), 1960, № 4, с. 68–75).

¹⁸ **Нариманов И.Г.** Находки баз колонн V–IV вв. до н.э. в Азербайджане (СА, 1960, № 4, с. 162–164), տես՝ Древнейшие государства..., АС, т. VIII, М., 1985, с. 44.

ռույցներից, որոնց պատերի լայնքով ու երկայնքով միջնապատերով բաժանված սենյակներ են պատրաստված: Ներքին կառույցի սենյակները բաց դահլիճանման (300 մ²) տարածք են ձևավորում, ուր և իրարից 2,5 մ հեռավորության վրա «զանգակաձև» երկու խարիսխ է բացվել. դրանց ստորին մասը, ըստ նկարի, զարդարված է ուղղահայաց, իրար զուգահեռ տարված ակոսներով: Այստեղ բացված 12 սենյակների պատերը աղյուսաշար են (36x36x12 սմ), իսկ 2 խարիսխների վրա կանգնեցվել են առաստաղը պահող սյուները: Արտաքին՝ 9 քառանկյուն աշտարակով կառույցի սենյակների մուտքը, ներքին շինության ընդհանուր պատից հեռու լինելով, միջանցքաձև տարածք կամ բակ է ձևավորում: Այստեղ բացվել է 23 սենյակ: Այս կառույցի մանրամասները ուրարտա-ասորեստանյան ճարտարապետությանն են մերձենում. մ.թ.ա. VI դ. մշակույթին են կապվում և հայտնաբերված խեցանոթների ձևերը, որոնց վերաբերյալ տե՛ս ստորև: Նշենք միայն, որ դրանք սակավ են, իսկ համալիրի բոլոր սենյակներում այրված գերանների մնացորդներ՝ կան պալատը ճարակած հրդեհի ապացույցներ:

Սարը-թեփեի ստորին շերտի նյութերը կրկնված են Աղստաֆայի մոտ գտնվող Յասթը-թեփե կոչված հուշարձանից հայտնաբերվածները, որոնք պեղող հնագետները Սարը-թեփեի օրինակով բրոնզից երկաթին անցնելու ժամանակաշրջանին են վերագրել¹⁹: Հայտնաբերված նյութերի առանձնահատկությունները (ձևավոր կանթերին եռանկյունաձև հանվածքներ, վերադիր կոճակներ, կանթի հիմքում անկյունաձև հատվածքներ, փոսիկներ), որոնք վերաբերում են և Սարը-թեփեին, ընդունելի են դարձնում է. Խանգաղյանի ենթադրությունը՝ բնակավայրը (Սարը-թեփե) մ.թ.ա. VIII դ. ուրարտական զինուժի կողմից ավերված լինելու մասին: Առաջարկվող թվագրության օգտին են խոսում ոչ միայն Սարը-թեփեի տվյալները, (հատկապես օձագլուխ ապարանջանը), այլև այդ նյութերի զուգահեռները, որոնք հարևան Տավուշում և համաժամանակյա այլ հուշարձաններում սովորական են: Էական է և Սարը-թեփեի ստորին շերտի հրդեհման և Յասթը-թեփեում կյանքը կանգ առնելու ժամանակի համընկնումը Տավուշի համաժամանակյա հուշարձանների (արևելյան հատված) նվազման հետ. դա հավանական է դարձնում ուրարտա-

¹⁹ **Мурадова Ф.М., Нариманов И.Г.** О древнем поселении Ясты-тепе (Материальная культура Азербайджана (МКА), т. VII, Баку, 1973, с. 46–55).

Խնկիկյան Օ.

կան զինուժի, կարճ ժամանակով տարածքում հայտնվելը:

Արտահայտված ենթադրությանը չի հակասում Աղստև-Հախում երթուղով Սարը-թեփե/Ալիշտու հասնելը, որը կարող էր վերջնական լուծում ստանալ Խաչակ (ներկայիս Ղուշչին) գյուղում գտնված, ենթադրաբար սեպագիր հանդիսացած սալաքարի լուսանկարված կամ գրչանկարված լինելու դեպքում²⁰: Դա կարող էր զգալիորեն հստակվել և դամբարաններից հայտնաբերված նյութերի քննությամբ. վերջիններիս շարքում ուրարտական նյութեր չկան: Անմիջապես գյուղի մերձակայքում և դեպի Ձվասար տարածքում (այլ վայրերում ևս), տարբեր տեսակի դամբարաններ պեղած Յա.Ի. Հումմելը և այլ հետազոտողներ, հայտնաբերել են երկաթեդարյան նյութեր²¹: Ուշադրություն են գրավում փոքր-ինչ հյուսիս-արևելք (Գետաբեկ, Խանլար ևն) տեղական մշակույթին բնորոշ սև մակերեսով խեցեղենին զուգահեռ հաճախ հանդիպող նույնիսկ գերակշռող, ձեռքով պատրաստված կոպիտ, դեղնակարմրավուն և մուգ գորշավուն, երբեմն՝ սև մակերեսներին խազմամբ ստացված զարդերը (մեանդրներ, երկրաչափական բնույթի և մարդկանց ու կենդանիների նկարներ) սպիտակ նյութով ընդելուզված պարզունակ խեցեղենի նյութերը (ըստ Յա. Հումմելի՝ «սպիտակ նյութով ընդելուզված խեցեղենի մշակույթ»): Նման խեցեղեն պարունակող դամբարաններում հաճախ են արձանագրված մեջքի վրա, ձգված վերջույթներով թաղումներ: Բնորոշ չլինելով տարածքի և ընդհանրապես Այսրկովկասի կծկած վերջույթներով, կողքի պառկեցված թաղումներին՝ դա հատկանշական է սկյութներին և հյուսիսային շրջանների մի շարք ցեղերի: Դատելով հնագիտական նյութից, վերջիններիս վաղ խմբերը երևալով Շակաշենում մ.թ.ա. II հազ. վերջում, հետագայում միախառնվել են բնիկներին և տարածաշրջան մուտք գործած սկյութներին: Այս տվյալները հաստատելու է գալիս Մ.Ն. Պոգրեբովայի այն կարծիքը, որ պեղված դամբարանները (խոսքը վերաբերում է Ա.Ա. Իվանովսկու պեղումներին) ժամանակագրո-

²⁰ «Սեպագրի» իսկությունը ստուգելու համար շրջան գործուղված Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը նշում է, որ այդ սալաքարը ծածկել է բրոնզե իրեր պարունակող մի սալարկղ. **Тер-Аветисян С.В.** Памятники древности Карабаха и скифская проблема, տես՝ **Տեր-Ավետիսյան Ս.**, Հայագիտական հետազոտություններ, Ե., 2010, էջ 178, 182: **Есаян С.А.**, նշվ. աշխ., էջ 215:

²¹ **Гуммель Я.И.** Археологические очерки, Баку, 1940; **Пассек Т. и Латынин Б.** Очерк до-истории Северного Азербайджана, Баку, 1926, с. 121–150. **Гуммель Я.И.** Курган №2 близ Ханлара, КСИИМК, XXIV, М.-Л., 1949, с. 55–58, рис. 13₂.

րեն երկու խումբ են ներկայացնում: Դրանցից վաղը, պայմանականորեն «Գետաբեկյան» (մ.թ.ա. IX դարի վերջ – VIII դար) անվանվածը (ուշն առանձնացվում է «Կալաքենդյան» անվամբ),²² ցույց է տալիս, որ Կուրի աջափնյա տարածքների արևելյան և հյուսիսկովկասյան արևմտյան շրջանների միջև որոշակի կապեր են եղել. դրանք հյուսիսկովկասյան ցեղերի «նախասկյութական» շրջանի տեղաշարժերի արդյունք են հանդիսանում²³: Պատահական չէ, որ «Սակասենե» անվան առաջացման ժամանակի վերաբերյալ, որը հետազոտողների մի մասը կապում է Ստրաբոնի՝ սկյութների վերաբերող վկայության հետ, դեռևս միասնական կարծիք չկա²⁴: Չճանրանալով հարցի վրա, նշենք միայն, որ այդ ցեղերի վաղ տեղաշարժերի առումով կարևորվում են նաև Արևելյան Վրաստանի հուշարձանների պեղումների արդյունքները: Համաձայն մինչև 1979 թ. կատարված աշխատանքների, սպիտակ նյութով ընդելուզված (երկրաչափական բնույթի նույն զարդերը, մարդկանց ու կենդանիների նկարները), ինչպես և վերադիր կոճակներով զարդարված բեկորներ հայտնի են Քվեմո-Քեդիից, Մելիգելե I սրբարանից, Չեմո-Բոդբեից և այլ՝ ուշ թվագրություն ունեցող հուշարձաններից: Դրանցից գտնվել են և «սկյութական» նետեր (Մոչրիլի գորա B շերտ, Մելաանիի սրբարան, Իկալտո, Արուշենդա), որոնք դրվել են մեջքին պառկեցվածների հետ: Վերջիններիս վաղագույն նմուշները Սամտավրոյի երեք դամբարանում են և Կասպիում, իսկ Իորիի ավազանում կյանքը շարունակվել է մինչև մ.թ.ա. VII–VI դդ. (Յիսինվալիում այն ավելի շուտ է դադարել): Դրա վկայությունն են հրդեհներն ու ավերումները (Մոչրիլի-գորա B շերտ, Մելիգելե II սրբարան, Արուշենդա ևն), «սկյութական» նետերով խոց-

²² Թյուրիմացությունների տեղիք չտալու նպատակով նշենք, որ խոսքը վերաբերում է ձիու հետ կատարված թաղումներին, բայց ոչ բոլոր դամբարաններին, որոնց շարքում «սպիտակ ընդելուզված» խեցանոթներ պարունակողների մեջ կան և ավելի վաղ թվագրություն ունեցողներ (օր.՝ №№ 14, 23, 26, 49 ևն պարունակում են մ.թ.ա. II/I հազ. նյութեր): Համաձայն Ա.Ա. Իվանովսկու, պեղած դամբարաններում սովորական են եղել և նստած վիճակով թաղումները, երբ ոսկորները փոքր տարածքում են կենտրոնացած:

²³ **Погребова М.Н.** Особенности конских захоронений и конского убора в памятниках VIII – первой половины VII в. до н.э. правобережья Куры (Археология, этнология, фольклористика Кавказа (АЭФК), Тбилиси 2011, с. 208–210).

²⁴ **Ստրաբոն**, Աշխարհագրություն Հայաստանի ու հայերի մասին, Ե., 2011, էջ 40: **Խնկիկյան Օ.**, Սյունիքը ուրարտական ժամանակաշրջանում (ըստ հնագիտական տվյալների) (ՊԲՀ, № 3, 2016, էջ 162, 172–176):

Խնկիկյան Օ.

ված կմախքները (Իկալտո, Խաշուրի)²⁵: Դատելով հնագիտական տվյալներից, Տավուշը զերծ է մնացել այդ տեղաշարժերից. այստեղ նման պատկերներով (կենդանի) զարդարված, բայց չընդելուզված, մեկ խեցանոթ է հայտնաբերված (Աստղի բլուր, № 14 դամբարան), որը տեղացի բրուտագործի արտադրանք է (նկ. 3ա): Այս տվյալները հիմք են տալիս ասելու, որ մ.թ.ա. II հազ. վերջ – I հազ. սկզբում հյուսիսից Ուտիքի տափաստան մուտք գործած և այդտեղ հաստատված ցեղերը (սակե՛ր), շարունակելով առավել պահպանողական հանդիսացող թաղման ավանդույթները (մեջքի վրա, ձգված վերջույթներով), սկզբնապես նաև՝ պարզունակ խեցանոթների գործածումն ու շարժունակ կենսակերպը, աստիճանաբար ձուլվել են բնիկների հետ՝ ամուսնական կապերի միջոցով: Դրա ապացույց կարող են լինել ոչ միայն տարբեր մշակույթների պատկանող խեցանոթների համատեղ հայտնաբերումը, այլև նույն դամբարանում տարբեր ծեսերով կատարված թաղումները (օր.՝ ըստ 3ա. Հումմելի, Խանլարի № 18 դամբանաթմբում կնոջ կմախքը կողքի է պառկեցված, իսկ մոտինը՝ մեջքի վրա, ձգված վերջույթներով. ավելացնենք «տոհմական» և «ընտանեկան» անվանված դամբանաթմբերը՝ նույն նյութերի խառը տեսակներով, թաղման ձևերով և այլն):

Ամենաընդհանուր գծերով ներկայացված տվյալները ենթադրել են տալիս, որ ուրարտական զինուժը չի խորացել տափաստանում, որի պատճառը հավանաբար անասնապահների շարժունակությունն էր, ցանկացած պահի դժվարամատչելի վայրերին ապավինելը և հարվածներ հասցնելը: Ուշագրավ է, որ Ա.Ա. Իվանովսկին սպիտակ ընդելուզված խեցեղեն պարունակող դամբարանների մեծ մասում «սևանյան» տեսակի դաշույններ է հայտնաբերել: Հավանական է, որ տարածքի բնակեցվածությունն ու բնաաշխարհագրական պայմանները ևս դեր են ունեցել ուրարտական զինուժի՝ Տավուշի լեռներում և անտառներում հազվադեպ երևալուն: Նրանց համար գերադասելի են եղել համեմատաբար ստվարաբնակ շրջանները: Ռուսա I-ից կրած պարտությունից հետո, որն ավարտվեց 19-ի դաշնության բնակչության գերեվարմամբ, արևելյան հատվածը Ռուսա II-ի համար դժվար թե մեծ կարևորություն ներկայացներ: Բնակչության սակավության վկայություն են նաև մ.թ.ա. VIII–VII

²⁵ **Пицхелаури К.Н.** Основные проблемы истории племен Восточной Грузии (XV–VII вв.), автореф. докт. дисс., Тбилиси, 1972, с. 21–25, 38, 44–48, 54–55, 70–75: **Նույնի՝** համանուն աշխատանքը վրացերենով, Тбилиси, 1973, աղ. V, XVIII, XXVIII, XXIX, XXXVI.

դդ. ամրոցների IV–VI խմբերի նվազումը: Իրավիճակի փոփոխումը մ.թ.ա. VI–V դդ. և այդ ժամանակում IV–VI խմբերի ամրոցների աճը խոսում է բնակչության ներհուսքի մասին:

Հարց է առաջանում. ովքե՞ր էին եկողները, ի՞նչ նպատակով էին եկել և ինչպիսի՞ն են եղել նրանց փոխհարաբերությունները բնիկների հետ: Արդյո՞ք դրանք սկյութներն էին, որոնք ըստ շրջանառվող տեսակետի, մարերի հետ Ուրարտուն կործանած որոշիչ ուժ են դիտվում: Շարունակելով անասնապահների վերաբերյալ ներկայացված պատկերի մանրամասնումը, բայց միաժամանակ և սկյութական գործոնի քննությունը, նշենք միայն, որ «սկյութական» նետասլաքներ պարունակող Աստղի-բլուր, Նորաշեն, Թմբադիր և Բերդաքար ամրոցներում ավերածության կամ հրդեհի հետքեր չեն արձանագրված, իսկ հայտնաբերված նյութերի տեսականու գերակշռող մեծամասնությունը տեղական մշակույթի խեցանոթների բեկորներ են (ընդերկայնական ճեղքվածքով կանթեր, աստիճանաձև հանվածքներ, կոճակաձև զարդեր, անկյունաձև միացող թեք գծազարդեր ևն): Ուշադրություն է գրավում ուրարտական նմուշները հիշեցնող օյնոխոյաձև շուրթի բեկորը (Բերդաքար, նկ. 6ա), որը կապվելով ուրարտական հուշարձաններում (Արգիշտիխինիլի, Թելշեբաինի, Օշական, Արագած, Արտաշավան, Շամիրամ, ևն)²⁶, սովորական հանդիսացող, Նորաշենից (նկ. 4) գտնված տերևաձև սլաքի հիմքում «խնձորակ» ունեցող երկաթե նետասլաքների, ինչպես նաև Նորաշենից և Բերդից գտնված ուրարտական դիտվող կեռշեղք դանակների հետ (նկ. 8) կարող է, եթե ոչ ուրարտացիների, ապա նրանց միջավայրում ապրած և սերտ շփման մեջ գտնված տարրի առկայություն ցույց տալ: Թերևս հրդեհի պատրանք կարող էր ստեղծել լիցք հողից կազմված արհեստական բլրի վրա կառուցված Աչաջուր գյուղի Թմբադիր ամրոցի²⁷ հնագիտական իրավիճակը: Պեղված 5 կացարաններից N° 1-ում բացված հորում գտնված սկյութական նետասլաքը համադրվելով N° 4 սենյակի այրված աղյուսների փաստին, կարող էր նման տպավորություն թող-

²⁶ **Мартиросян А.А.** Аргистихинили, Е., 1974: **Ավետիսյան Հ., Ավետիսյան Պ.** Արարատյան դաշտի մշակույթը մ.թ.ա. XI–VI դարերում, Ե., 2006, աղ. 73, 76, 79, 82:

²⁷ Լիցք հողից կազմված արհեստական բլուրների վրա են կառուցված նաև Չորաթանի, Ներքիշենի (Տավրի պաշ), Մոսեսի (Քրեղանց բլուր), Նորաշենի Պիլոր պատ ամրոցները. վերջինիս անհրաժեշտ է եղել 270 հազ. մ³, իսկ Թմբադիրին՝ 72 հազ. մ³ հող: Նման թվերը խոսում են մեծաքանակ և կազմակերպված աշխատուժի համաժամանակյա գործունեության մասին:

Խնկիկյան Օ.

նել, եթե № 5 սենյակում վկայված չլինեին մետաղագործական աշխատանքները: Այդ է ապացուցում և կաղապարի մասը (նկ. 5ա) և հարևանությամբ բացված հնոցը: Թերևս, կասկածների տեղիք տար ընդհանուր կտորով ծածկված 5 սենյակների և ամրոցի պարսպապատի միջև գտնվող «միջանցքում» առկա մոխրի և ածխի շերտը, որում կան կենդանիների ոսկորներ և այլ թափոններ հանդիսացող նյութեր:

Համալիրների նյութերից նկատելի է, որ սկյութական զինուժին որոշիչ դեր հատկացնելը չափազանցված է: Նման կարծիքը չի մերժում և Բերդաքարից գտնված միասայր կացինը, որը համադրվում է Հյուսիսային Կովկասից և Կենտրոնական Վրաստանից հայտնաբերված մ.թ.ա. VII–VI դդ. օրինակների հետ (նկ. 6)²⁸: Այնուամենայնիվ, եթե ընդունենք նույնիսկ, որ այն նման դերակատարություն է ունեցել, ապա անհասկանալի կմնա սոսկ 4 ամրոցում սկյութական նյութի առկայությունը: Ինչո՞ւ ավերածության հետքեր չկան մյուս ամրոցներում, այն դեպքում, երբ դրանք ակնհայտ են սկյութական նյութ չպարունակող հուշարձաններում: Օրինակի համար կարելի է նշել Ծաղկավանից 6 կմ հարավ գտնվող և խմբում կենտրոնական նշանակություն ունեցող, լավ ամրացված Կալ-քար ամրոցը, որտեղ առկա են հրդեհի հետքեր, այրված հողի և ածխացած փայտի կտորներ: Ամբողջությամբ տեղական մշակույթի արտադրանք պարունակող այս հուշարձանի համար պահակային նշանակություն են ունեցել Սև-սև քարերի բլուր, Սև-սև քարերի թախտ, Բախրի-խաչ ամրությունները, որոնցից միայն տեղական նյութեր են հայտնաբերված: Դրանցից չեն տարբերվում և Ենոքավանից 8 կմ հեռավորության վրա գտնվող Բերդատեղ ամրոցի № 2 և № 3 կացարաններից գտնվածները. այդ սենյակներում այրված հող, ածխացած գերանների կտորներ և ավերված պատերից թափված քարեր են: Հետաքրքիր է, որ պատերի թույլ շարվածք ունեցող տաճարը, որի առջևում ընդարձակ հրապարակն է (600 մ²), ավերված չէ, ինչը թերևս հուշի տեղացիների և նրանց բնակարանները հրդեհողների հավատակից լինելը: Հրդեհից և ավերումից առաջացած նույն պատկերն է դիտված և IV Շահլամա («Հաղթանակ» ավան) կոչվող, 4,5 հա տարածք զբաղեցնող խոշոր ամրոցում, որը նույնպես լավ է ամրացված: Առկա տվյալներից նկատելի

²⁸ **Мартиросян А.А.** Город Тейшебаини, с. 284, 290; **Погребова М.Н.** Железные топоры скифского типа (СА, 1969, № 2, с. 179 и др.); **Есаян С.А.**, նշվ. աշխ., էջ 93:

Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը մ.թ.ա. VII–VI դարերում...

է, որ հարձակման թիրախ են եղել արևմտյան հատվածի խոշոր, լավ ամրացված կենտրոնական ամրոցները, որոնք հնարավոր է, դիմադրություն են ցույց տվել: Այդ ամրոցներում, սակայն, սկյութական սլաքներ չեն գտնված, ինչը կասկած է առաջացնում սկյութական վարկածի իրավացիության հանդեպ. այն չեն հաստատում Ժ. դը Մորգանի Մուսիերիում (մ.թ.ա. VII դ. վերջ – VI դ.), Ն.Յա. Մադի Ակներում (մ.թ.ա. V–IV դդ.) և Հ.Հ. Մնացականյանի կողմից Ղաչաղանում՝ վաղ և ուշ շրջանի սկյութական նետերի հայտնաբերման փաստերը: Այդ նյութերը կարող են սոսկ վկայել եկվորների շարքերում սկյութական առանձին խմբերի առկայությունը, որոնք օժանդակ նշանակություն են ունեցել:

Կասկած է հարուցում նաև մարական զինուժի՝ Ուրարտուն «կործանելու» գործում անմիջական և որոշիչ դերակատարություն ունենալու տեսակետի իրավացիությունը թեկուզ այն պատճառով, որ անհասկանալի է մնում, թե ինչո՞ւ Ուրարտուն «կործանած» պետությունը պետք է նվաճած տարածքները «նվիրեր» հարավից կամ արևմուտքից «տեղաշարժված» ու «սփռված» հայերին: Դժվարություն է առաջացնում և այդ տեսակետը հնագիտական նյութով հիմնավորելու փորձը: Իրոք, եթե անտեսենք նույնիսկ ուրարտական մշակութային ազդեցությունը, որը հաստատվում է նորանոր տվյալներով²⁹ և ենթադրենք, թե հայտնաբերված նյութերից փիալաձև թասերը մարական մշակութային բնորոշ նմուշներ հանդիսանալով՝ բերվել են մարական զինուժի կողմից, ապա անհասկանալի կմնա, թե ինչո՞ւ Իրանին հատկանշական «դասական եռանկյունաձև գունազարդով» խեցեղենը բացակայում է տարածաշրջանում: Հակառակ դրա, այստեղ տեսնում ենք փիալաձև խեցանոթների բեկորներ, որոնք նախաձև հանդիսանալով փիալաների համար, երևան են բերում որոշ առանձնահատկություններ, որ տարաբնույթ ազդեցությունների արդյունք կարող են լինել: Իբրև ապացույց կարելի է նշել ոչ միայն Վանաձորի Թագավո-

²⁹ Մանրամասները տես՝ **Тирацян Г.А.** Урарту и Армения (к вопросу о преемственности материальной культуры) (ԼՀԳ, 1968, № 2, էջ 18–19): **Նույնի՝** Опыт периодизации истории материальной культуры древней Армении (ՏՀԳ), 1957, № 2, էջ 79: **Նույնի՝** Культура древней Армении, VI в. до н.э. – III в. н.э., Е., 1988.

Խնկիկյան Օ.

րանիստ բնակավայրից³⁰, այլև՝ Տանձուտից (մ.թ.ա. VII–VI դդ.) հայտնաբերվածները (նկ. 7): Դրանք վերին մասում գոգավոր և շեշտված անցումով, ստորին հատվածին անցնող կողեր ունեն, որոնք ավարտվում են թեթևակի դուրս թեքվող շրթով. դրանցից մեկը բարակ է, մյուսը՝ լայն, հարթ կտրած և ցած թեքվող տեսք ունեն: Օրինակներից մեկի շուրթը կտրվածքում սուրանկյան ձև ունի և նմանվում է նույն հուշարձանից գտնված, կոտրատվող անցումներով, ձևավոր կողեր ունեցող խեցեքեկորին: Ինչ վերաբերում է փիալաձև բեկորներին, ապա դրանք մի դեպքում գոգավորվող և ստորին հատվածին ընդգծված անցումով միացող ձևավոր կող, մյուսում՝ ստորին մասում թեթևակի կլորացող տեսք ունեն և ավարտվում են փոքր-ինչ դուրս թեքված կամ փռված ձև ունեցող շրթով: Նորաշենից (նկ. 4), Պիլոր-պատից, Ջուջևանից, Բերդից (նկ. 8) հայտնաբերված այս թասերի հատակները մի դեպքում հարթ, մյուսում՝ գոգավոր են: Առանձին նմուշների վրա առկա են հորիզոնական, թեթևակի վեր թեքված բռնակներ, որոնք Ս.Ա. Եսայանի կարծիքով կարող են տեղական օջախի հատկանիշ դիտվել: Այս թասերը, ինչպես և նշվել է գրականության էջերում³¹, իրենց ձևերով նման են Հասանլու III B, Ջիվիյե, Սիակ B «եռանկյունաձև գունազարդով» ամաններին, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. VII դ. վերջ – VI դ. սկզբով: Ներկայացված նյութերի մ.թ.ա. VI դ. թվագրության օգտին են վկայում և Հասանլու III A փուլին պատկանող շերտից հայտնաբերված փիալաձև թասերը, որոնք ավելի կատարյալ և նոր ձևերով ներկայացված լինելով, հուշում են իրենց երիտասարդ տարիքը. III A, իբրև «նախաաքեմենյան» առանձնացված շերտի ստորին սահմանը մ.թ.ա. 508 թ. է³²: Հայտնաբերված նյութերի վաղ թվագրությունն են հուշում և կեռշեղք դանակներն ու հիմքում խնձորակ ունեցող նետերը. դրանք ցույց են տալիս ոչ միայն քննված համալիրների, անմիջապես հետադարձական շրջանին պատկանելը, այլև հարստացնում են ժամանակաշրջանի պատմական իրավիճակի վերաբերյալ առկա պատկերացումները: Նյութերի քննությունը ենթադրել է տալիս, որ Թեյշե-

³⁰ **Փալանջյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 175–178: Շնորհակալություն ենք հայտնում Ռ. Բադալյանին Թագավորանիստի C₁₄ տվյալներին (մ.թ.ա. VII դ. I կես – կեսեր) ծանոթացնելու համար:

³¹ **Мартиросян А.А.** Аргистихинили, Е., 1974, с. 53.

³² **Dyson R.**, The Achaemenid Painted Pottery of Hasanlu III A, *Anatolian Studies*, Vol. 49, 1999, p. 101.

բախին շրջապատած Երվանդը զինուժի մի մասով շարունակել է միջնաբերդի ու քաղաքի կենտրոնական շրջանների պաշարումը, մյուսը՝ հյուսիս է շարժել. չի բացառվում, որ վերջիններիս շարքերում լինեին և Թեյշեբախին կառուցելու ժամանակ հյուսիսից բերված բնակիչների սերունդները՝ սկյութական առանձին ջոկատների և մերձուրմյան տարածքների փոքր խմբերի հետ: Տարբեր մշակույթների պատկանող հնագիտական նյութը այդ զինուժի խայտաբղետությունն է մատնանշում, որի մեջ հիմնականը տեղականն է³³: Տարածքի արևելյան հատվածի կազմակերպված, մեծաքանակ աշխատուժի արդյունք հանդիսացող ամրոցների ու արհեստական բլուրների կառուցումը, ըստ իս, ռազմական այս ստորաբաժանումների ձեռքի գործն է: Տարածքը արագ բնակեցնելով՝ Երվանդը նպատակ ուներ հնարավորինս շուտ ամրապնդել նորաստեղծ պետության հյուսիս-արևելյան շրջանները, իրեն ենթարկելով և հսկողություն սահմանելով տոհմացեղային տարանջատվածության ավանդույթներին կառչած կենտրոնախույս առաջնորդներին: Կազմավորվող պետության գերակա շահերը, որոնք կյանքի են կոչվել բռնությամբ (առանձին կենտրոնական ամրոցների ավերում), տեղական ազդեցիկ անձանց սիրաշահմամբ ու մերձեցման, բարեկամական և տարաբնույթ այլ կապեր հաստատելու միջոցով, այդ էին պահանջում: Անհնար է անտեսել և ոչ միայն ժողովրդի եկվորության տեսակետը մերժող տեղական մշակույթի ակնհայտ ժառանգականության փաստը (բազմաթիվ օրինակներից նշվի թեկուզ նկ. 3ա, 3բ), այլև՝ Ուտիքի Տուհ գավառի իշխանի Վարդգես անունը: Եթե ասվածին ավելացվի և Գր. Ղափանցյանի կարծիքը *eti(u)* արմատի էթնիկ ծագում ունենալու վերաբերյալ,³⁴ ապա Երվանդի արագ առաջխաղացման և տարածքների միավորման գործընթացը, որը դժվարությամբ էր տրվում նման հենարանից զուրկ ուրարտական արքաներին, տարակուսելի չի թվա:

Հարց է առաջանում. արդյո՞ք նման իրողությունը չի հակասում Ստրաբո-

³³ Տեղական զինուժը կարող էր օգտագործել և ուրարտական նետեր: Այս տեսակետից կարևոր է Թեյշեբախի միջնաբերդում մետաղագործի արհեստանոցի բացակայությունը, բայց և վերածովման ենթակա իրերի ու կիսապատրաստուկների առկայությունը, որոնք վերջնական արտադրանքի էին փոխարկվում քաղաքի արհեստավորների կողմից. տես՝ **Мартиросян А.А.** Город Тейшебаини, с. 99.

³⁴ **Капанцян Гр.** Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении, Е., 1940, с. 9–20. Հմմտ. **Дьяконов И.М.** Предыстория армянского народа, Е., 1968, с. 17 и след.

Խնկիկյան Օ.

նի՝ Հայաստանի բնակչության միալեզու դառնալու վկայությանը և երկրորդ՝ ինչո՞ւ XVIII սատրապության կազմում ընդգրկված ժողովուրդների ցանկում բացակայում են հայ կամ արմեն անվանումները: Ստրաբոնի վկայության դեպքում, համոզիչ է, որ խոսքը վերաբերում է ոչ թե ժողովրդի եկվորությանը, այլ՝ շարունակական բնույթ կրող վերաբնակեցումների հետևանքով ստեղծված տարեթնիկ կղզյակներին: Օրինակներից մեկը կարող է հանդիսանալ թեկուզ մեծաքանակ մարերի վերաբնակեցման դրվագը: Այս տեսակետից ուշադրություն է գրավում Շամքորի շրջանի Բարսում գյուղից (Տիգրանակերտ) հայտնաբերված, մ.թ.ա. VI–V դդ. թվագրվող նյութերի նույնությունը Մեդրի-Կապանի համալիրներից գտնվածների հետ³⁵: Հետևաբար սպասելի է, որ նման նյութեր կհայտնաբերվեն և Նախիջևանում: Տարակուսանք չի կարող առաջացնել և ուշ կազմավորված XVIII սատրապության հարցը, որը հանգամանորեն լուսաբանված է³⁶: Խուսափելով կրկնություններից՝ նշենք միայն, որ սկզբնապես Հայաստանը մեկ ամբողջություն է կազմել, չնայած որ Աստիագի ժամանակ արդեն Մարական թագավորությունն ընդգրկում էր XIII և XVIII սատրապությունների տարածքը, բայց Հայաստանը, ենթակա կարգավիճակ ունենալով հանդերձ, ինքնուրույն պետություն էր, որը որոշակի հարկ և զինուժ էր տալիս: Ըստ իս, Սարը-թեփեի մ.թ.ա. I հազ. կեսերով թվագրվող հրդեհված պալատական համալիրը, որն ամենայն հավանականությամբ Աստիագի տեղակալի կամ փոխարքայի նստավայրն էր, կողոպտվել և հրդեհվել է հիմնականում Տիգրանի զինուժի կողմից³⁷: Այդ են հուշում ոչ միայն պատմական աղբյուրների տվյալները, այլև թերի հրապարակված սակավաթիվ այլ նյութերի (կարմիր մակերեսով կարասի և գոգավոր հատակով փիալաների) բեկորներ, որոնցից սոսկ մեկ փիալա է ներկայացված (նկ. 2դ): Վերջինս ձևով կրկնելով Բերդից և Նավուրից հայտնաբերվածներին, ստորին մասում առկա վարդակների տեսքով կրկնում է Շեյթան-դաղից, Խրտանոցից և Կարմիրբլուրից գտնված մ.թ.ա. VI–V դդ. թվագրվող զարդերը: Սարը-թեփեի համալի-

³⁵ Այդ նյութերի մասին տես՝ **Խնկիկյան Օ.Ս.**, Սյունիքը ուրարտական ժամանակաշրջանում, էջ 171, ծանոթ. № 27:

³⁶ **Дьяконов И.М.** История Мидии, М.-Л., 1956, с. 341–350.

³⁷ Դժվար է ենթադրել, որ ընդարձակվող կայսրության տարալեզու բնակչությանը հոժարակամ հնազանդության մեջ պահելու համար «հայր Կյուրոսը», որը լավ էր հասկանում ամրոցների անհրաժեշտությունը, հոժարակամ մասնակցեր Սարը-թեփեի համալիրի ավերմանը:

րի վաղ թվագրության մասին են խոսում և Շամքորի շրջանի Քարաջամիրլի հնավայրի, Պերսեպոլիսի՝ Քսերքսեսի (մ.թ.ա. 486–465 թթ.) պալատի մանրամասները կրկնող համալիրի պեղումների արդյունքները (աղյուսների չափերը 32x32 սմ, սյունազարդ դահլիճը, նուրբ աշխատանքի արդյունք՝ գեղեցիկ զարդարված «զանգակաձև» խարիսխները և այլն)³⁸:

Հոդվածի շրջանակներից դուրս գտնվող այս հարցերը այլ հետազոտության նյութ են: Ամփոփելով առաջադրված հարցերի վերջնական պատասխանի չհավակնող ներկա քննության արդյունքները, տեսնում ենք, որ ուշադրությամբ հետևելով նույն՝ ծավալապաշտական քաղաքականությամբ առաջնորդվող Աստիագի ու Կյուրոսի քայլերին և լավ հասկանալով նրանց հեռահար նպատակները, Երվանդն ու Տիգրանը աշխատելով հնարավորինս արագ իրագործել նորակազմ պետության սահմաններում գտնվող տարածքների միավորումն ու ամրապնդումը, առաջնային ուշադրություն են դարձրել հյուսիս-արևելյան և արևելյան սահմաններին, որտեղից նրանք անմիջական վտանգ էին տեսնում³⁹:

СЕВЕРО-ВОСТОЧНАЯ АРМЕНИЯ В VII-VI ВВ. ДО Н.Э. (По археологическим данным)

ХНКИКЯН О.

Резюме

Ключевые слова: Северо-восточная Армения, сепаратные группы, III период железа, фортификация, некрополи, Урарту, Армения.

Анализ материала показывает, что из числа циклопических сооружений

³⁸ Gagoshidze A.I., South Caucasus and Achaemenids, տես՝ «Արագածի թիկունքում, Հնագիտական հետազոտություններ նվիրված S.U. Խաչատրյանի հիշատակին», Ե., 2018, էջ 225–230:

³⁹ Ասվածից չի հետևում, թե Երվանդ-Տիգրանը բավարարվել են սոսկ հյուսիս-արևելյան տարածքները ամրապնդելով (Տիգրանակերտի կառուցումն ու Տիգրանուհուն այնտեղ բնակեցնելը). թագավորական իշխանությունը նորաստեղծ միասնական պետության ողջ տարածքում ամրապնդելուն էր ուղղված և Վարդգեսավանի կառուցումը:

области 29 сконцентрированы в долинах рр. Агстев и Дебед (западная часть), а 24 – в бассейне рр. Ахум и Асрик (восточная часть, IV–VI группы). На раннем этапе (до VII в. до н.э.) плотность застройки крепостей на западе (I–III группы) составляет 25%, а на востоке – 9%. Их соотношение меняется в VI–V вв., в восточной части составляя 47%, а в западной – 15,6%, что явствует о притоке населения. Строительные работы на восточном участке связаны с деятельностью Ерванда Кратковечного, который, подчинив себе центробежные силы, попытался не только объединить территории государства, но и укрепить его восточные границы.

NORTH-EAST ARMENIA DURING VII–VI CC. B.C. (On archaeological data)

KHNKIKYAN O.

Summary

Key words: north-eastern Armenia, separate groups, iron age III, fortification, necropolis, Urartu, Armenia.

The subject matter points out that in district 29 cyclopean structures are located in the Debet-Aghstev (western part) and 24 – Hakhum-Asrik's (IV–VI groups) stream valley. In the period (till VII B.C.) the concentration of the fortresses in the western part (I–III groups) compose nearly 25%, whereas in the eastern 9%. The correlation changes in the course of time. The Eastern part increases by 47%, while the western – by 15,6%, which is testified by the local materials and the dense population. The building activities on the eastern part are connected with the activities of Yervand Sakavakyats who, having subjugated the centrifugal forces made an attempt to consolidate the territories of the New State and strengthen its eastern borders.

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ART

ANNA ASATRYAN

*Doctor of Arts, Professor, RA Honored Worker of Arts,
Deputy Director of NAS RA Institute of Arts,
Head of the Music Department,
Founder-President of the Dikran Tchouhadjian Foundation
instart@sci.am*

KOMITAS AND THE WAYS OF DEVELOPMENT OF ARMENIAN MUSIC (TO THE 150TH ANNIVERSARY OF KOMITAS)

“Armenian music is not only far from being wretched and sorrowful – it is power and vitality by itself, capable of nourishing the philosophy, the soul of the people, because music is the most pristine mirror of the nation, its most expressive and alive reflection: alive – as long as that nation is alive, strong – as strong is the nation that gave birth to it.”¹

Komitas

Key words: *the founder of Armenian national classical music school, the advocate of Armenian music, the researcher, the teacher, the singer, the choirmaster, the ways of development of Armenian music.*

September 26, 2019 marks the 150th anniversary of the birth of Komitas – the Catholicos of the Armenian song and the highly acclaimed son of the Armenian people. ...And exactly 84 years ago, on October 21, 1935, at 6 am, far from his Homeland, his sensitive heart stopped beating. It happened in the faraway country

¹ Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչին, Մոնթրեալ, 1994, էջ 69:

Komitas and the Ways of Development of Armenian Music

of France, which had witnessed his academic and concert triumphs, and where he had spent the last decades of his life. At the funeral rite on October 27, orations were delivered by Professor Kurt Zaks – on behalf of the International Music Association, Amedee Gastou – on behalf of the French Music Association, Ara Partevyan – on behalf of Armenian musicologists and composers, Hayk Semerjyan – on behalf of Komitas's students...

At the close of the ceremony, the coffin with the remains of Komitas Vardapet was lowered into the small chapel in the basement of the Armenian Church in Paris to be moved to Armenia as soon as circumstances allowed. It was accomplished in May 1936². Under the aegis of the Commission, headed by President of the Composers Union of Armenia Mushegh Aghayan, after the heartfelt speeches of Komitas' close friend Panos Terlemezyan, musicologist Ruben Terlemezyan, to the tune of Komitas's "Chinar es", sung by Haykanush Danielyan³, the composer's remains were interred at the Yerevan Pantheon, next to the tomb of Romanos Melikyan. Years later, the Pantheon and the surrounding Park were to be named after Komitas.

* * *

Komitas was a highly acknowledged epoch-making phenomenon in the Armenian music culture, about whom unprecedented numbers of research papers, monographs⁴, dissertations, collections⁵, articles, memoirs, and literary works have been and are being written. The multitude of these works has paved the way for the initiation of Komitas studies⁶, a significant contribution to which has been made by NAS RA Institute of Arts⁷.

² Ibid, p. 33.

³ Հայաստանի կոչնակ, Նիւ Յորք, յունիս 13, 1936, էջ 569:

⁴ Cf. **Բրուտյան Յ.**, Կոմիտաս, Ե., 1969: **Գասպարյան Ա.**, Կոմիտաս, Ե., 1947: **Գյոհակյան Գ.** Կոմիտաս, Ե., 2000: **Թահմիզյան Ն.**, Կոմիտասը և հայ ժողովրդի երաժշտական ժառանգությունը, Փասատենա, 1994: **Թերլեմեզյան Ռ.**, Կոմիտաս, Ե., 1992: **Յոլյան Ի.**, Կոմիտաս, Ե., 1969: **Շախկույան Տ.**, Կոմիտասի ստեղծագործության վաղ շրջանը, Ե., 2014: **Սաֆարյան Խ.**, Կոմիտաս սքանչելագործ, Ե., 1999: **Геодакян Г.** Комитас, Е., 1969: **Шавердян А.** Комитас (ред. Р. Атаян, Н. Тагмизян), 1989: **Gyodakyan G.**, Komitas, Yerevan, 2014, etc.

⁵ Cf. Կոմիտասական, հ. 1, Ե., 1969, Կոմիտասական, հ. 2, Ե., 1981.

⁶ Cf. **Սահակյան Լ.**, Կոմիտասագիտությունը հայ երաժշտագիտության մեջ, Ե., 2010.

⁷ Cf. **Ասատրյան Ա.**, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտը և Կոմիտասի ստեղծագործական ժառանգության ուսումնասիրությունը, Կոմիտասը և միջնադարյան երաժշտական

During his short creative life, Komitas carried out efficient activities in many fields of music, having largely preconceived the further paths of evolution of Armenian music.

A. Komitas – the founder of Armenian national classical music school.

Basing on the achievements of his predecessors and the vast international experience, he created the national style of Armenian music, anchored in the Armenian folk song. In January, 1897, Komitas wrote from Berlin to Gevorgyan Theological Seminary inspector Karapet Kostanyan, “My teacher keeps saying, ‘Your people has created its own noble musical style, which, like a common thread, runs through all your writings and compositions. I call that style Armenian’, he said, ‘because it is a novelty in the music world known to us’⁸. Along with the solo and choral music, his oeuvre included compositions like “Sipana qajer” and piano dances, as well as scenes from “Anush” – the opera, which, unfortunately, remained unfinished. The finished pieces are: the song of fairies “Yekeq, quyrer” and “Vush-vush, Anush” choruses, Saro’s declaration of love “Axji anastvatz” (based on the tune of “Lur-da-lur”, the Kurdish shepherd pipe song, played on the violin for Komitas by the distinguished writer and public figure Vrtanes Papazyan in Etchmiadzin, and promptly notated by Komitas⁹), Anush’s “Asum en urin”, Saro’s “Ah, Anush, Anush” recitative, Anush’s monologue with the center part “Asum en mi or”, the “Axjik bakhtavor” song with the “Hambarcum yayla” refrain, Saro’s third song “Barcr sarer”, the “reaper’s”¹⁰ song “Sirun axjik”, etc. R. Atayan remarks that “these pieces do not make a complete opera but just melodic themes, contours of the song part of the opera. Even so, they are of great artistic value”¹¹.

The reasons for leaving the opera incomplete were many, the main of them was Komitas’ over-busy schedule, which included, on the one hand giving classes at the Seminary, conducting the choral group of Mother See, doing research work for the compendium of the International Music Association, preparing textbooks,

մշակույթը, գիտական հոդվածներ, Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի տարեգիրք, Ե., 2016, էջ 197–210: **Asatryan A.**, NAS RA Institute of Arts and the Study of Komitas’ Creative Legacy, International review of Armenian Studies, Yerevan, 2018, # 1 (16), pp. 162–171.

⁸ **Կոմիտաս**, Նամակներ, Ե., 2000, էջ 85:

⁹ **Աթայան Ռ.**, Կոմիտասի «Անուշ» անավարտ օպերայի ուրվագրերը, Կոմիտասական, հ. 2, Ե., 1981, էջ 59:

¹⁰ The “brother passer-by” was changed for a “reaper” by Komitas.

¹¹ **Աթայան Ռ.**, op. cit., p. 56.

Komitas and the Ways of Development of Armenian Music

co-editing with Mher Abeghyan the lyrics of folk songs and on the other hand the lack of musical instruments. “In my cell, I have a very small (4 octaves) organ. Well, it is what it is; for a pauper his shack is a castle”, he wrote to M. Tumanyan¹².

No less important was that Komitas did not have a professionally written libretto at hand, and he had but little experience in writing symphonic music.

B. Komitas saved the Armenian peasant song from oblivion. His efforts in this field are comparable with the deed of Mesrop Mashtots. Here is the Catholicos of All Armenians Vazgen I's apt remark, “Just as Saint Mesrop uncovered from chaos and crystallized the sounds of the Armenian language, presented the gem of his native tongue to his nation and the world, so did Komitas Vardapet – he excavated, purified and brought into the world the pristine spring of the Armenian song. Incessantly and tirelessly, with ever renovating vigor and passion, he shared the light of the Armenian song with his people”¹³.

Through all his life, Komitas had been collecting and notating Armenian, Kurdish and Turkish folk music. Regrettably, he had not seen his work published¹⁴.

Komitas was convinced that “those who want to compose culturally valid Armenian music, should base their work on Armenian folk songs, be guided by the stylistic principles of these songs, otherwise, the music they write will not be Armenian music”¹⁵.

C. Komitas polyphonized Armenian folk songs and sacred melodies, and thereby created national polyphony. Music teacher at the University of Vienna, Professor Viles Eton wrote, “I am surprised at Komitas' extraordinary capacities. He perceives the folk song perfectly, then makes an arrangement of exquisite taste and precision. All those songs that I heard personally from Komitas and studied, prove that Komitas is phenomenal both as an arranger and polyphonist”¹⁶. The renowned German conductor and music critic Alois Melichar

¹² Կոմիտաս, Նամակներ, էջ 50:

¹³ Գյողակյան Գ., op. cit., p. 79.

¹⁴ Through the efforts of the musicologists of NAS RA Institute of Arts, Komitas' ethnographic legacy has been published in the 9th–14th volumes of the academic edition of the collection of Komitas' oeuvre.

¹⁵ Տեր-Առաքելյան Վ., Նյութերի ժողովածու, Ե., 1998, էջ 107:

¹⁶ Զուպանյան Ա., Երկեր, Ե., 1988, էջ 477:

remarked in his letter to Margarit Babayan, "...Komitas is a matchless master: his harmony is incredibly complicated and bright, his solo and choral compositions are hard to be excelled"¹⁷.

D. Komitas – the advocate of Armenian music, the apostle of Armenian song both among the foreigners and us, Armenians. The ultimate goal of his life was to show the world that Armenians do have authentic music of their own¹⁸. In his quest for truth, Komitas was steadfast: he even endangered his relationships with his dear teacher Makar Yekmalyan, who regarded Armenian music as a branch of Persian-Arabian music, thus denying its uniqueness. The *G* and *D* issues of 1898 of the "Ararat" journal came out with Komitas's review of the "Chants of the Divine Liturgy of the Armenian Apostolic Church. Transcribed and arranged by M. Yekmalyan. Published by P.G. Meghuinyan. Leipzig, Breitkopf and Härtel; Vienna, the Mkhitarist Congregation Press, 1896". Komitas highly praised Yekmalyan's newly published "Liturgy". He wrote, "Esteemed Mr. Yekmalyan has planted the first flourishing grove in the barren field of our chants. We heartily rejoice that we, Armenians, can now pride ourselves on keeping abreast with advanced art and music"¹⁹. Thereafter, he continued, "Our music in its spirit and style is as oriental, as Persian-Arabian music. Meanwhile, neither Persian-Arabian music is ours, nor ours is part of that music, although influenced by the latter. The same as our language: it is a branch of the Indo-European family of languages – like Persian, Kurdish, German and many others, but Armenian is neither German, nor Kurdish, nor Persian"²⁰.

Komitas arrived at the conclusion that Armenian folk and sacred music builds upon conjunct tetrachords, and thereby it differs from the European major and minor scales. He said, "The melodies of both our folk and church music, which are like brother and sister, use the same four-note system. The ones made differently are alien. Hence, the secret of our melodies is known, and it would be

¹⁷ Ibid.

¹⁸ **Կոմիտաս**, Հայն ունի ինքնուրոյն երաժշտութիւն, Ազատամարտ, Կ. Պոլիս, 1913, N 1316.

¹⁹ Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչէն, էջ 110:

²⁰ Ibid, p. 100.

Komitas and the Ways of Development of Armenian Music

wasted efforts to look for passages, corresponding to European Major, Minor, or Dur, Moll modes in our music. We won't find such, because they do not exist"²¹.

Yekmalyan's response to show how upset he was appeared in a later issue of the "Ararat".

Despite the high esteem and gratitude toward Yekmalyan, Komitas – a dedicated scholar and musician – could not compromise on the truth in order to maintain good relations with his teacher – a quality that does not happen very often today. M. Yekmalyan never forgave Komitas. On March 6, 1905, he passed away in Tiflis, in his 49 years of age with deep resentment against Komitas in his heart...

On March 20, the choral group of the Gevorgyan Seminary under Komitas sang at the funeral dirge for M. Yekmalyan in Ejmiadzin Cathedral²².

In April 1899, on Professor Oscar Fleisher's initiative, the Berlin branch of the International Music Association was established. Komitas was elected Association member to present Armenian music. At May 10 session of the Association, Komitas gave a presentation "Armenian Church and Secular Music" in German. O. Fleisher's reaction followed, "...Komitas's speech on Armenian sacred and folk music will remain unforgettable. It was the first presentation of its type, made in Berlin, and I surmise that up until now; there hasn't been anything like that even at the Paris World Fair"²³.

O. Fleisher scheduled a second presentation by Komitas on Armenian folk and sacred music and a concert for June 14. Komitas began with explanations regarding the difference between the structures of Armenian folk and sacred melodies, then performed Kurdish, Persian and Turkish songs, expanded on the distinction between these and Armenian melodies²⁴. A month later, on July 16, President of the International Music Association O. Fleisher wrote, "Your insightful presentation highlighted the depths of the music which had hitherto

²¹ Կոմիտաս Վարդապետ, Ուսումնասիրություններ եւ յօդուածներ, Գիրք Ա, Ե., 2005, էջ 92:

²² Cf. Մազմանյան Մ., Հայ երաժշտական կյանքի տարեգրություն. 1901–1910, Ե., 2006, էջ 97:

²³ Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչին, էջ 14–15:

²⁴ Ibid., p. 15.

been closed for us, which has a lot to teach us – Western people. ...It would be priceless if you decided to publish Your studies”²⁵.

On April 1–3, 1905, concerts in the hall of the Artistic Association in Tiflis featured a four-part choir of 60, conducted by Komitas Vardapet, and on April 6 Komitas delivered a speech on church and folk music in the hall of the Hovnanyan Women’s Gymnasium; he sang a few passages to demonstrate his statements.

On December 1, 1906, in the grand hall of the “Salle des Agriculteurs”, the “Armenian Union of Paris” and Arshak Chopanyan organized a concert of Armenian music, featuring Shushanik and Margarit Babayan sisters, students of the Paris Conservatory Armenak Shahmuradyan and P. Mughunyan, a choral group of 30 singers, directed by Komitas. The program included Komitas’s solo and choral works²⁶, arranged and polyphonized by him, as well as piano dances. The concert got warm coverage in the press. Lois Laloy wrote in *Le Mercure musical*, “It would never occur to any of us, except, perhaps, a few very competent individuals, that there is art as beautiful as that, which is neither European, nor Oriental – the world’s only art on its own, with incredible euphony, deep genuine feelings and noble senses. Gentle, slightly winding melodies, versatile and vivacious rhythms – music that stems from one’s heart and flows on like cool, fresh and clean water. There is sun in these songs – not the scorching sun of the Arabian and Persian deserts, but some gilded ray of earthly light, whose warmth is tenderly touching the mountains’ whites, the forests’ greens, and sparkles in the rippling brooks. Those who locate paradise of Eden in Armenia, at the foot of Mount Ararat are not mistaken. Because that land with so sad a history is a truly select land, whose nature lavishly and generously shares its gifts with humans”²⁷.

In *Le Monde musical* we read, “Here is a novelty, a revelation that takes us far away and makes us live the life of a forgotten nation. Do people still not see the profile of that tall black apparition, whose shadow gets longer for the towering head cover? Do people still not feel the mystery in those songs, their sweet melancholy, their resonant luxury, which glorify the Almighty, or sing praises of nature’s beauty, like the much loved “Hov [Breeze]”, “Khunki tzar [Incense tree],

²⁵ Ibid.

²⁶ Cf. Մազմանյան Մ., op. cit., p. 117–118.

²⁷ Չոպանյան Ա., op. cit., p. 474.

Komitas and the Ways of Development of Armenian Music

“Barerar andzrev [Wholesome rain]”, “Sireli yez [Best-loved ox]”, or else, the irresistible vigor of their dances?..”²⁸.

On June 1, 1907, in the Grand Hall of the Geneva Conservatory, Komitas conducted a concert featuring a choir, set up of Armenian and Russian students. The proceeds of two thousand franks went to aid the hungry in Van. Then he lectured in Geneva, Lozanne and Berlin. In July, Komitas and A. Chopanyan headed for Venice to carry out research work at the manuscript library of the Mkhitarist Congregation. At Murad-Rafaelyan school of Venice Komitas lectured on Armenian folk and church music. He wrote to K. Kostanyan from Lozanne, “Italy is very beautiful, but our woeful land is so much more beautiful”²⁹.

On April 1, 1908, at the Baptist Church in Baku, the choir under Komitas performed 24 songs and tunes from his own works. Prior to the concert, Komitas spoke about Armenian music.

On May 20, 1910, Komitas stopped in Batumi on his way to Kutahya to give lectures and concerts. Two concerts were given in Kutahya: on July 25 – for a male, and on July 26 – for a female audience. Komitas conducted a four-part choir, assembled of the local school students, himself acting as a soloist³⁰. Then trips to the cities of Afyonkarahisar, Eskisehir, Bursa followed. On September 12, a choir of 90 performers gave a concert under Komitas’s direction. On September 25, Komitas arrived in Constantinople and set about creating a new choir. On November 21, in the Winter Theater in Petit Champs, Komitas gave the first concert of the mixed choir of 300 choristers, thereby ruining the troublemakers’ and the Patriarchate’s plots and hindrances.

On April 6, 1911, Komitas left Izmir heading for Egypt to give concerts and lectures in Alexandria and Cairo in the months of April and May. The author Tigran Kamsarakan commented on June 16 concert, “...Last night ... we saw you singing and talking, joking and charming us. It was like we went on a pilgrimage to Armenia, or, to put it even better, you brought a piece of Armenia to us, Armenians of Egypt. We thought, an Armenian clergy could only bring some myrrh from Etchmiadzin; you – for a split second – moved Masis and Aragatz here... Who says mountains don’t walk×!..”³¹ Komitas headed for Paris, thence

²⁸ Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչին, էջ 54:

²⁹ Կոմիտաս, Նամակներ, էջ 96:

³⁰ Cf. Մազմանյան Մ., op. cit., p. 183.

³¹ Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչին, էջ 26:

for Berlin, Dresden... In June, 1912, he was back to Paris, then held lectures in England, came back to Berlin, Leipzig, and in late July returned to Constantinople. On 1-15 June, 1914, Komitas took part in the conference of the International Music Association. The participants, in addition to the planned presentations “On Armenian ‘Khaz’ Studies” and “On Armenian Rural Music”, requested for a third one that would shed light on bar, tempo, accentuation and rhythm in Armenian music.

Komitas’ adoration of Armenian folk song inspired the people around him. A. Chopanyan recalled, “One day I invited for breakfast him and some Armenian and European friends, the talented Italian sculptor Andreotti and our Tiran Aleksanyan among them. Komitas sang to perfection “Ari, ari qe matagh”, “Kali yerg”. Andreotti was beside himself with sentiments, ‘You, Armenians, have such music and do not travel from city to city to show it across the globe!’, he burst out. Komitas said, ‘I have polyphonized it; had you heard a choir’s performance, you would be much deeper impressed’. Andreotti objected, ‘No, there is no need of any arrangement or choir. You come onstage just by yourself and sing these magnificent songs in the magnificent way you have just done’”³².

Komitas disseminated Armenian song among Armenians, too – he “urged” us to love it. He brought Armenian song back to his own people. Before, the Armenian folk song was little known beyond Armenia, even in such centers of Armenian intellectual life as Constantinople, Tiflis, Venice, Moscow, Baku. The “national” songs with patriotic content were usually sung to European tunes – borrowed either from operas or popular songs (“Ari im sokhak”, “Mer hayreniq”, etc.).

The younger generation was unaware of authentic Armenian music. Komitas with his inherent charisma began spreading the knowledge through his publications, his lectures and concerts here and there with his on-the-spot assembled choral groups, and was able to overcome the indifference and ignorance of the Armenian people toward their own song.

E. Komitas – the researcher. He is the founder of new Armenian musicology³³. With his studies, Komitas laid the groundwork for musical

³² Cf. **Չոպանյան Ա.**, op. cit., p. 473.

³³ Cf. **Կոմիտաս**, Հոդվածներ և ուսումնասիրություններ (հավաքեց՝ Ռ. Թերլեմեզյան), Ե., 1941: **Կոմիտաս Վարդապետ**, Ուսումնասիրություններ եւ յօդուածներ, Երկու գրքով, Գիրք Ա., Ե., 2005, Գիրք Բ., Ե., 2007:

Komitas and the Ways of Development of Armenian Music

folkloristics and musical investigations of the Middle Ages. Issues E and H of the journal “Ararat” published Komitas’ (then Sghomon Sghomonyan) article “Armenian Church Melodies”³⁴.

In the article “Armenian Church and Folk Music”, which came out in German in Berlin, Komitas wrote, “Armenian church and folk music is based not on the European octave, but on a tetrachord system: the last sound of the previous tetrachord is the first sound of the following. In Armenian music, dominating is the major tetrachord, whose outer notes remain fixed, while the inner pitches change... All Armenian melodies are made up of various combinations of these six tetrachords”³⁵.

This invention of Komitas was further elaborated by Christopher Kushnaryan, based on whose work Edward Pashinyan evolved his theory of universal super-modal tonal system.

Of particular importance were Komitas’s efforts toward decipherment of khazes, the Armenian music notation system. The research work of around 20 years – from 1893 through the end of his creative life – brought significant results. In his letter to Garegin Khachatryan, dated March 15, 1910, he wrote, “Indeed, I found the key to Armenian khazes. I can even read some simple writings, yet I am far from finishing. In order to penetrate into the mystery of every single khaz, I need to dig deep in dozens of manuscripts; sometimes it takes months. Meanwhile, right now, I have 198 khazes at hand – those with names, not to mention the multitudes of nameless ones”³⁶.

F. Komitas – the teacher. Having succeeded Kara-Murza at Gevorgyan Seminary, Komitas promptly introduced the European style of notation to facilitate the students’ familiarization with the world music. Komitas’ most cherished aspiration was to give Armenian children the opportunity to receive music education, to found institutions preparing national music professionals, ideally – to have national conservatory. He managed to overcome all the arising challenges. The proceeds from the many concerts of the Gusan Choir, as well as from the

³⁴ Cf. also **Կոմիտաս**, Հայոց եկեղեցական եղանակները, Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչին, Մոնթրեալ, 1994, էջ 71–86: **Կոմիտաս**, Հայոց եկեղեցական եղանակները, Կոմիտաս Վարդապետ, Ուսումնասիրություններ եւ յօդուածներ, Գիրք Ա., էջ 55–75:

³⁵ Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչին, էջ 115:

³⁶ **Կոմիտաս**, Նամակներ, էջ 72:

lectures he had given in 1910, in Constantinople, were carefully put aside for the conservatory-to-be. On June 12, 1911, Komitas wrote to Margarit Babayan from Cairo, “I hope to open a music school in Constantinople, yet for the time being it is all words; we’ll see the result when these fellows here get down to work”³⁷. In a later letter to her, dated March 28, 1912, we read, “Now I have doubled all my efforts to make this venture of mine reality – to found a music school. I am working on getting a permanent building for it – to be sure it’ll last. It takes a while. Never mind, I don’t give up. Some day I will take you here to show my brainchild”³⁸.

The media warmly welcomed Komitas’s idea to found a conservatory. To raise funds, a concert of the Gusan Choir was organized on April 1, 1912 at the Winter Theater in Petit Champs. The Choir gave concerts during the months of April and May, and all the proceeds went toward the future conservatory.

Komitas created an accomplished pedagogic system, in which the teacher’s role in educating the younger generation was given top priority. In mid-September 1912, Komitas lectured on “Child and Dance” to hundreds of music teachers and professionals of Constantinople. In particular, he said, “If a child does not understand what you teach, it is your fault, because you failed to understand the child’s soul. You need to get into their state of mind and grow up with them. It is only due to the wrong upbringing that geniuses-to-be grow into thieves...”³⁹. Then he continued, “Dear teachers, sisters and brothers, please, be careful and cautious in doing your job of an educator. Yours is an extremely delicate profession. You are called to teach the young – our nation’s future. The wrong path taken ultimately ruins the nation...”⁴⁰

One of Komitas’ cherished wishes was to publish music textbooks in the Armenian language. He set to this task actively and authored several textbooks, such as: “Music History”, “Elementary Music: a Course on Theory and Practice”, “Harmony”, etc...

Komitas’ thoughtfulness for his students never faded. Thus, he sent a message to Erzurum, worrying about the career of his favorite student Armenak Shahmuradyan, “Tell Armenak that he should not get stuck in Erzurum, he ought

³⁷ Ibid, pp. 25–26.

³⁸ Ibid, p. 25.

³⁹ Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչին, էջ 213:

⁴⁰ Ibid, p. 214.

Komitas and the Ways of Development of Armenian Music

to go to Italy to perfect his vocal skills”⁴¹. At the concert on November 3, 1913 in Constantinople, A. Shahmuradyan performed superbly. Komitas came on the stage arm in arm with his student and, to the accompaniment of thunderous applause, presented him with an exquisite gold token. “On that day, one could witness an emotional scene going on backstage after the concert: Komitas gave an emotional hug to Armenak Shahmuradyan, his once seminary student, while the Gusan choristers and musicians were clapping and showering them with fresh flowers... Komitas – the great teacher – got very emotional. He kissed the hero of the day on the forehead and said, ‘My only dream is to hear you in our own operas...’”⁴².

Among Komitas’s students were also Vahan Ter-Arakelyan, Barsegh Kanachyan, Mihran Tumatjan, Vagharshak Srvandztyan, Vardan Sargsyan – these are the names of those who continued the cause of their Teacher and contributed immensely to the progress of Armenian music.

H. Komitas – the outstanding singer. The talent of singing he inherited from his parents. “The kinfolk on both my father’s and mother’s side were loud-voiced”, Komitas wrote in 1908 in his autobiography. ‘My father and uncle, Harutyun Soghomonyan, were citywide known psalm-readers at St. Theodoros Church. The songs originated by my Dad and Mom in the Turkish language and tunes (some of them I notated in 1893 in my Homeland), are still sung with great delight by the elders in our town”⁴³.

It was due to his wonderful voice that Soghomon succeeded to turn the wheel of fortune.

On March 15, 1870, still at about six months of age, Soghomon lost his mother. His Grandma Mariam took the further care of him. When in January, 1880, Soghomon finished the national school in Kutahya, his father sent him to Bursa to continue his schooling. Unfortunately, his father passed away in a few months, on May 17, so he had to quit and return to Kutahya. There he sang psalms at St. Theodoros Church. It is hard to guess what turn the life of the poor orphan would take, but... “In 1881, our parish priest Archimandrite Gevorg Derdzakyan was to go to St. Etchmiadzin to be consecrated as a bishop’, Komitas recalled later. ‘The Catholicos of All-Armenians Gevorg IV, the founder of

⁴¹ Շահմուրադյան Ա., Տարոնի Սոխակը, Ե., 1998, էջ 8:

⁴² Ibid, pp. 12–13.

⁴³ Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչին, էջ 3:

Gevorgyan Seminary in St. Etchmiadzin, had ordered that the parish priest took an orphan with him to study at the Seminary. Among the twenty orphans, the lot fell on me, and the priest took me to St. Etchmiadzin”⁴⁴. Thus, on October 1, Archimandrite Gevorg Derdzakyan and Soghomon appeared before the Catholicos. “The Patriarch was seated in the throne, such a stately old man... Began asking me questions. I was struck dumb, stood stiff and understood nothing of what he said, because he spoke Armenian, while my fellow townspeople and I⁴⁵ spoke only Turkish. All the subjects at school were taught in the Turkish language, so even though I could write and read Armenian, I understood none of what I read. The Patriarch, seeing I didn’t speak Armenian, said in Turkish, ‘You came here in vain, in our Seminary the subjects are taught in Armenian’. What I did was – without a hint of shyness, with childish naivety and all unexpected bravery – I told him, ‘I came here to learn Armenian’.

‘Oh, well, do you have voice? Can you sing?’

‘Yes, I have and I can’.

‘What kind of songs do you know?’

‘Any kind – Armenian, Turkish, church songs, secular songs’.

‘Very well. Do you know ‘Luis Zvart’?’

‘I do.’

While I was singing ‘Luis Zvart’, I saw tears rolling down on the Patriarch’s gown.

‘Take him to the Seminary’, he ordered Bishop Vahram Mankuni, his chancellor”⁴⁶.

As a student in Berlin, Komitas was auditioned (in April 1899) by Richard Schimdt. The characteristic given was as follows: “The voice includes the entire range from high tenor to low baritone, 2 and $\frac{3}{4}$ octaves, 20 notes... the flexibility of a tenor and the softness of a baritone blend in that voice”⁴⁷. Years later, Tiran

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ They say that decades prior to that, it was prohibited to speak Armenian in Kutahya. The tongues of those who spoke were cut off. So the Armenians in Kutahya feared to speak their mother tongue.

⁴⁶ Գրական նշխարք Կոմիտաս վարդապետի բեղուն գրչին, էջ 8:

⁴⁷ Ibid., p. 14.

Komitas and the Ways of Development of Armenian Music

Aleksanyan remarked, “He is number one in the world; I have never heard a singer like him. He is a living musical instrument”⁴⁸.

H. Komitas – the incredible choirmaster. “Those who happened to study under the supervision of Komitas or sing in the bigger or smaller choirs assembled by him’, Mihran Tumatjan remembered, ‘can evidence how, with a single word, or a casual remark, or an unexpected facial expression he managed to unite us, to make us focus on the Armenian song sung in the Armenian language, with heartfelt emotions and the most refined taste. Likewise, as a choirmaster, during the general rehearsals of the choir, or at the culminating moments at the concert, Komitas’s prolific and multifaceted talent burst out of his bodily structure, like an invisible soul soaring in the infiniteness”⁴⁹.

* * *

Thus, the further progress of Armenian music proceeded along the pathway envisaged by Komitas, while the prerequisites, necessary for its implementation, only appeared in Soviet Armenia.

1. The State conservatory was founded in Yerevan, intended to actively erect the building of Armenian professional music; by the December 1946 Decision of the Council of Ministers of Armenia, the Conservatory was justly named after Komitas.

2. The Composers Union of Armenia united professionals into a powerful composition school, which spread Armenian music across the globe. On the one hand, original works were composed and, on the other, arrangements of folk songs became indivisible parts of the Armenian composers’ creations – not only vocal or choral, but also all kinds of musical ensembles.

3. A globally known school of vocalists, instrumentalists and conductors has been established.

4. By May 13, 1932 Decision of the Council of People’s Commissars, the Opera Theater was founded in Yerevan (presently, the Al. Spendiaryan National Theater of Opera and Ballet), which made its official debut on January 20, 1933 with Al. Spendiaryan’s *Almast*; productions of operas and ballets by Armenian composers succeeded one another.

⁴⁸ Ջուպանյան Ա., op. cit., p. 473.

⁴⁹ Կոմիտաս սքանչելագործ, էջ 29:

5. In April 1937, the first professional choir appeared in Armenia – the State Choir of Armenia, made up of 25–30 singers (presently, the world-renowned National Academic Choir of Armenia, whose long-time leader is National Hero of Armenia Hovhannes Tchekidjian).

6. Music schools for children were opening in Yerevan and elsewhere in Armenia.

7. Textbooks on nearly all the subjects of music theory in the Armenian language were prepared and published: “Harmony”, “Polyphony”, “Analysis of Musical Compositions”, “History of Armenian Music”, “Armenian Folk Music”, as well as music textbooks for secondary schools.

8. Armenian musicology made significant progress and acquired better characteristics. One of the departments of the newly founded (1958) Institute of Arts of the Academy of Sciences of the Arm. SSR was the department of music; in 1965, the section of folk music opened. In keeping with Komitas’ precept, NAS RA Institute of Arts continues collecting, systematizing, deciphering and studying Armenian folk dances and songs.

9. Owing to the efforts of several generations of musicologists of NAS RA Institute of Art, the 14 volume collection of Komitas’ works has been published.

On September 26, 1949, on Komitas’ birthday, the Council of Ministers of the Arm. SSR passed a resolution on the academic edition of Komitas’ complete works; the implementation was placed on the Arm. SSR Academy of Sciences. The editorial board included Robert Atayan, Mushegh Aghayan, Samson Gasparyan, Christopher Kushnaryan, Matevos Muradyan; the initial volume of Komitas’ works came out in 1960 with Martiros Saryan’s fly-leaf, and the concluding one (vol. 14) – in 2006.

Publication of the academic edition of Komitas’ works was a truly momentous phenomenon in the music life of the Armenian people, and an event of strategic importance for our nation.

As a matter of fact, Komitas’ influential personality all by himself, all alone, deprived of any support, in the absence of Armenian statehood, had predetermined the further paths of development of Armenian music art.

... Komitas loved flowers very much. They say, fresh flowers – his favorite roses and carnations – were everywhere in his home, filling the space with their sweet fragrance. Once, in a talk with P. Terlemezyan, Komitas said, “Dear Panos,

I have a feeling that my death will be a happy one: my favorite flowers will be always there on my tomb”⁵⁰.

Indeed, there are always fresh flowers at Komitas’ monument (erected in 1955, sculptor Ara Harutyunyan) in the Komitas Park and Pantheon in Yerevan. They symbolize the love and respect of the grateful Armenian people for their distinguished son, memories of whom will never fade.

ԿՈՄԻՏԱՍԸ ԵՎ ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ (ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ)

ԱՍԱՏՐՅԱՆ Ա.

Ամփոփում

Քանալի բառեր՝ հայ ազգային դասական երաժշտական դպրոցի հիմնադիր, հայ երաժշտության պրոպագանդիստ, գիտնական հետազոտող, մանկավարժ, երգիչ, խմբավար, հայ երաժշտության զարգացման ուղիները:

Կոմիտասը դարակազմիկ երևույթ է, հայ երաժշտական մշակույթի այն բացառիկ երախտավորը, որի մասին գրվել են և շարունակվում են գրվել աննախադեպ թվով հետազոտություններ, մենագրություններ, ատենախոսություններ, ժողովածուներ, հոդվածներ, հուշագրություններ և գեղարվեստական ստեղծագործություններ:

Կոմիտասն իր ստեղծագործական ոչ երկարատև կյանքի ընթացքում ծավալեց բազմակողմանի ու արդյունաշատ գործունեություն՝ մեծապես կանխորոշելով հայ երաժշտական արվեստի զարգացման հետագա ուղիները:

Կոմիտասը հայ ազգային դասական երաժշտական դպրոցի հիմնադիրն է. իր նախորդների նվաճումների և համաշխարհային հարուստ փորձի օգտագործման ճանապարհով նա ստեղծեց հայ ժողովրդական երգի վրա խարսխված հայ երաժշտության ազգային ոճը: Կոմիտասը մոռացությունից փրկեց հայ գեղջուկի երգը, բազմաձայնեց հայ ժողովրդական երգն ու հոգևոր եղանակները՝ ստեղծելով ազգային բազմաձայնությունը (պոլիֆոնիան):

⁵⁰ Ibid., p. 154.

Կոմիտասը հայ երաժշտության քարոզիչ էր՝ հայ երգի առաքյալն՝ ինչպես օտարների, այնպես էլ հենց հայերի համար: Նրա կյանքի նպատակներից էր համոզել աշխարհին, որ հայն ունի իր ինքնուրույն երաժշտությունը: Կոմիտասը գիտնական հետազոտող էր՝ հայ նոր երաժշտագիտության հիմնադիրը: Իր ուսումնասիրություններով նա սկզբնավորեց երաժշտական բանագիտությունը ու երաժշտական միջնադարագիտությունը:

КОМИТАС И ПУТИ РАЗВИТИЯ АРМЯНСКОЙ МУЗЫКИ (К 150-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ КОМИТАСА)

АСАТРЯН А.

Резюме

Ключевые слова: основатель армянской национальной школы классической музыки, пропагандист армянской музыки, ученый-исследователь, педагог, певец, хормейстер, пути развития армянской музыки.

Творчество Комитаса во многом предопределило дальнейшие пути развития армянского музыкального искусства.

Комитас – основатель армянской национальной школы классической музыки; опираясь на достижения своих предшественников и богатый мировой опыт, он создал национальный стиль армянской музыки, основанный на армянской народной песне. Комитас спас от забвения песню армянского крестьянина, сделал многоголосной армянскую народную песню и духовные мелодии, тем самым создав национальную полифонию.

Он был пропагандистом армянской музыки, миссионером армянской песни как среди чужих, так и среди самих армян. Став основателем нового армянского музыковедения, он своими исследованиями положил начало музыкальному фольклороведению и музыкальной медиевистике.

VLADIMIR KHACHATURYAN (HACHATOOR)

PhD (candidate of philological sciences)

Text Editor at the Scholarly Journal “Բանբեր Հայագիտության”

(Review of Armenian Studies),

hachatoor@gmail.com

THE BEHAVIOR OF THE NOMINAL STRUCTURE OF THE VERB IN TRANSLATION

Key words: *nominal structure, verb, subject, structure, language, source language, target language.*

This text is related to a domain of knowledge that is relatively new. It traces the terms and linguistic structures undergoing changes and transformations during translation from one language into another. Words and other linguistic units that are roughly felt to mean the same things behave in very different ways, and those ways have to be studied and applied in actual practice. The speakers of languages and translators know how to deal with those structures and very often do very good job of it, producing good translations. However, this work has to be done in a complete and systematic way, in order to make it a field of knowledge that can be studied and reproduced by specially trained people.

An attempt has been made herein to present and interpret some linguistic structures occurring in the process of translation and to describe those phenomena in a way recognized by the prospective users.

SECTION 1. THE LINGUISTIC POSITIONS

Here is the definition of a linguist's objectives as given by Ch. Fries:

The Behavior of the Nominal Structure of the Verb in Translation

“Being a scholar, the linguist seeks for pure knowledge. His purpose is to know the facts and to understand the processes taking place in the language. The issues of practical use of the knowledge that he has procured have to be resolved by others”¹.

In any case, a linguist cannot embrace all problems of language, its theory and practice. According to Bloomfield, “The situations prompting people to talk embrace all objects and events of their world. In order to produce an exact definition of the meaning of each linguistic form, we have to possess a scientifically precise knowledge of all that makes part of the speaker’s world”².

Further in Bloomfield we read: “An operating system of signals, like a language, can have only a small number of signaling units, while the things denoted by the signals, in this case the whole content of the physical world, can be indefinitely variable. Thus, the signals (linguistic forms, the smallest signals whereof, the morphemes, are made up of various combinations of signaling units (phonemes), each of those combinations being arbitrarily assigned to some phenomenon of the physical world (a sememe). One can analyze the signals, rather than the things eliciting the signals. That is a corroboration of the principle that a linguistic research should always begin with a phonetical form, rather than with a meaning. The Phonetical forms, e.g., the complete stock of morphemes in a language, can be described in terms of phonemes and their sequences, which is the basis whereon they can be classified and arranged conveniently, say, alphabetically; analysis and systematic recording of the meanings – in our case of the language SEMEMES – could have been done by some Omnipotent Observer”³. As further on noted by L. Bloomfield: “...the meaning of a complete sentence is a somewhat “complete and new utterance”, i.e., the speaker suggests that his utterance is an event or an indication that this utterance is in some way modifying the situation of the listener. The more measured is the flow of speech, the more probable it is for the sentence to be complete. The nature of the episememe of complete sentences has long been a subject of philosophical discussion: to precisely define this (or any other) meaning, one should go outside linguistics”.

What we see here is a definition of the sentence as a grammatical unit of speech, rather than as a semantic unit. L. Bloomfield writes: “Efforts to make use

¹ **Charles Fries**, *The Structure of English*, New York, 1952, p. 4.

² **Bloomfield L.**, *Language*, New York, 1933, p. 139.

³ *Ibid.*

of this meaning (or any meaning), rather than the formal attributes, as a starting point for any linguistic discussion, is a serious mistake”.

An interpretation of this statement will show that it is not the meaning itself that has to be ignored, but rather the initial system has to be constructed without reverting to meaning (as a starting point for any linguistic discussion). As also noted by L. Bloomfield in the preceding text: “The nature of the episememe of complete sentences has long been a subject of philosophical discussion: to precisely define this (or any other) meaning, one should go outside linguistics”⁴.

The thesis that can be perceived here is not the one that “the meaning has no meaning”, but that the meaning is produced by a given linguistic material and does not comprise the work of a linguist. The attempts to define the sentence with regard to the meaning are classified as “philosophical dispute” by L. Bloomfield. This type of DISPUTE has nothing to do with the linguistic work in principle.

That will yield the provisionally adopted methodological concept on the relations between language and mind.

The linguist works with the data afforded to him by the language. Everything which lies beyond the direct data of linguistic material does not concern the linguist and is beyond the sphere of his interests. This issue has been very precisely commented upon by Charles Bally:

“To vividly capture the actual relations between thought and speech, converting them into expressive colorations of phenomena, one has to possess a special feeling. That may involve a useful knowledge of the principles of psychology, very much like studying the social aspects of speech will include the concepts of basic rules, governing the society. However, the study of auxiliary subjects should be done carefully lest they should be brought to the foreground, having a secondary significance, for our research does not concern either psychology of speech, or, even less so, sociology . We should focus our efforts upon the exterior, rather than the interior of the speech acts, speech being for us the target, rather than the means”.

The linguist’s objectives are defined by A . Martine in a similar way:

“The linguist’s objective is started at the moment when of all physical and psychological data we select the ones directly taking part in establishing communication. The selected elements are the elements that could not have

⁴ Ibid, p. 172.

The Behavior of the Nominal Structure of the Verb in Translation

appeared arbitrarily in their relevant context, i.e. the ones used by the speaker INTENTIONALLY, and reacted to by the listener identifying them as a communicative effort on the part of his party in conversation. In other words, only those elements are relevant which are information carriers. If the initial analysis of the utterance PRENDS LE LIVRE shows three units, that means he can see three options in this utterance: PRENDS instead of DONNE, JETTE, POSE etc., LE instead of UN; LIVRE instead of CAHIER, CANIF, VERRE.”⁵

Thus, a study of language is starting wherever there is a choice among the substituting elements. Hawckett, a US linguist, has given the following definition of the phonological system of the language: “not so much a set of sounds, but rather a network of differences among the sounds”⁶. By Bloomfield, “the speaker is trained to react to units conveying the differences among linguistic elements while ignoring the total acoustic mass reaching his ears..”⁷ The problem per se on the relationships between language and thought⁸ may be very interesting, however the language matter displays no data to resolve it. Therefore, this problem has nothing to do with linguistic work. This calls for another quotation, the definition of language by Bloomfield: “In human speech different sounds have different meanings. To study a language is to study the coordination of certain sounds with certain meanings.”⁹

An accurate interpretation of this definition regards language as coordination of certain sounds with certain meanings. To study language is not to study sounds or meanings. To study language is to study COORDINATION between sounds and meanings. In other words, studied in a language is not the signs or what they signify, but rather the mechanism of operation of the signs.

The statement “man thinks using the language” contains very little scientific information. In a similar way one can say: “man can see using the electromagnetic waves”. A native speaker exerts no great efforts to meditate over the grammatical model of utterances, although he may occasionally think with regard to their

⁵ **Martinet A.**, Elements of General Linguistics, London, 1964, p. 41.

⁶ **Eugene I. Briere**, An investigation of Phonological Interference, Language, Vol. 42, No. 4, Dec. 1961, p. 768.

⁷ **Bloomfield L.**, op. cit., p. 79.

⁸ Cf. **Bally Charles**, The Style of French. Moscow, 1961, p. 194, **Martinet A.**, Elements of General Linguistics, London, p. 18, **Saussure F.**, A Course in General Linguistics, Moscow, 1933, p. 113.

⁹ **Bloomfield L.**, op. cit., p. 27.

contents. It is thus easy to imagine that the grammatical model is an automatically operating mechanism given once and for all. Meanwhile, the contents are prompted by the situation and cannot be placed in a specified model (as viewed by the linguist). When effecting an act of speech, the contents seep through an automatic grammatical model assuming a form of data expressing knowledge. It is to be acknowledged that an assumption of this type is very distant from reality and can be adopted as a scholarly abstraction.

The contents can be imagined to have existed in an abstract sense prior to passing through the grammatical model in the form of language elements – words and root terms. Almost all these words have a wide-ranging ambiguity assuming a specific semantic indication when relevantly selected and correlated with the current situation. Thus, for purposes of scholarly analysis it can be assumed that a specific meaning and a grammatical model are two individual mechanisms existing autonomously. These two mechanisms are interconnected in the way that they operate simultaneously.

Although the question on the unity of language and thought is not the subject of this presentation, it will be interesting to note the following. The thesis that the translator has to have some knowledge of the subject of translation is in contradiction with the thesis on the unity between language and mind . Given that language and mind are united, and language provides a precise expression of thought, THERE IS NO THOUGHT BEYOND WHAT IS EXPRESSED BY LANGUAGE. The requirement to know the subject refers us to extralinguistic factors. If it is proven that the author of a text writes what he thinks, then the translation should restrict itself to translating what is written.

Meanwhile, to remain within the boundaries of the original text, ambiguity would be translated by ambiguity, polysemantics by polysemantics, indeterminacy by indeterminacy, etc. Good results could be obtained by a possible amplification of ambiguity or indeterminacy in the target text as compared with the same phenomena in the source text. This type of operation can produce less reduction of meaning than the operation of reducing the ambiguity or indeterminacy.

Maintaining the indeterminacy of a text is a difficult task when translating from an abstract-type language, like French, into a concrete-type language, like

The Behavior of the Nominal Structure of the Verb in Translation

German¹⁰. It is only natural that inversely, when translating into an abstract-type language, this difficulty becomes an advantage.

In the next example, the verb when translating from English into Russian having no unambiguous counterpart, is to be particularized using an adverb, while the direct object of the verb is translated, using a comparative phrase:

Diamond belt backings consistently	Основа алмазных лент всегда
OUTLAST the abrasive coatings. (Tooling,	СЛУЖИТ ДОЛЬШЕ, чем абразивные
USA, May 1967, p . 54.)	покрытия.

A rational translation does not consist in narrowing the content of the text, but rather expanding it or attempting to leave it within the limits of the original, e.g.:

Abgesehen von den Fallen, bei	Кроме случаев, когда высокие
dennenn man auf Grund von Gegenfel-	коэрцитивные силы этого материала
dern die hohe Koerzitivfeldstarke dieses	используются по принципу встречных
Werkstoffes ausnutzen kann, wird man	полей, материал используется также
ihn FUR MAGNETE verwenden können,	ДЛЯ МАГНИТОВ, размеры которых
deren Abmessungen so gewalt sind, dass	подобраны таким образом, что рабочая
die Arbeitspunkte unterhalb des optima-	точка лежит ниже оптимальной рабочей
len Arbeitspunktes liegen. ("Zeitschrift	точки.
fur angewandte Physik", DDR, Marz	
1963, S. 264).	

The Russian translation here could have read ... МАТЕРИАЛ ИСПОЛЬЗУЕТСЯ ТАКЖЕ ДЛЯ ИЗГОТОВЛЕНИЯ МАГНИТОВ, however the word ИЗГОТОВЛЕНИЯ is not present in the German text. By introducing the new concept we reduce the text semantically, whereas to retain the original meaning, it will be safer to leave the meaning unmodified or even to expand it. Therefore FUR MAGNETE is translated as ДЛЯ МАГНИТОВ, although stylistically this translation is hardly the best one.

The latest argument is of a character which is purely theoretical or fundamental. Reality does not leave any doubt that a good translation mostly results from the knowledge of the two languages plus the subject of the discourse. However, the operation of a live translator is not analyzable within a single

¹⁰ См. **Ульман Ст.** Дескриптивная семантика и лингвистическая типология (Новое в лингвистике, М., 1968, с. 27–28).

discipline. Therefore, the purpose of the linguistic theory of translation is to provide an analysis of translator's activities within the framework and terminology of linguistics. This type of analysis may seem formal and dehumanized, however, it can provide a basis for building a theoretical system with elements generated by one another with no controversy.

The idea that a linguistic text should be studied based solely upon itself, is supported by the concise and elegant discourse from L. Bloomfield:

"Grammatical forms are not an exclusion from the necessary principle, strictly speaking, it is an assumption, that language can convey only the meanings attached to some formal characteristics: speakers can signal only using signals"¹¹.

A very dissimilar view on methods of linguistic studies is expressed by G.V. Kolshansky:

"...a distinguishing feature of natural language connected organically with its function, is its indissoluble association with reasoning, with the content-related part, the association ruling out the possibility of a realistic employment of language in only one section of the language, be it formal or content-related"¹².

And a little further on:

"A formal model of a living language is its more or less successful snapshot, not the whole language, but only one of its aspects. A complete formalization of language is associated with a host of limiting conditions that are unfeasible, and would require the inclusion of semantic features like meaning or content, which are beyond the language per se, those conditions would require that the meaning of utterances be correlated with the existing objects, which is the domain of public practice. Linguistic operations therefore should be rather aimed at constructing the models approaching the functioning of the living language, rather than the formal (semiotic) systems"¹³.

The idea to regard language from this viewpoint of public practice is very attractive, however it is not within the realm of the current presentation.

Assuming that language is a complex system consisting of several simpler systems, it fits the following feature of a complex system: "No complex system of a higher level is reducible to simpler ones, since it is a regularized interaction of those simpler systems. Answering the question of what is a given complex system

¹¹ Bloomfield L., op. cit., p. 168.

¹² Колшанский Г.В. Логика и структура языка, М., 1965, с. 52.

¹³ Ibid, p. 66.

The Behavior of the Nominal Structure of the Verb in Translation

would mean to uncover the laws and properties of this interaction, rather than the laws and properties of the simpler systems participating in the interaction”¹⁴.

The first to have posed an issue of the primacy of Syntax in linguistic analysis was F. Saussure: “... it would have been a great misjudgment to regard a linguistic element just as a combination of a certain sound with a certain concept. To determine it so would be to isolate it from the system wherein it is contained; that would yield a false idea as if it were possible to start building a system from the sum of linguistic units, while in actual fact it is needed to depart from a total entirety in order to reach the therein enclosed elements through analysis”¹⁵.

Resume: Having studied the grammatical model of language, we once and for all acquire an automatic mechanism for fixing and transmitting any type of semantic information. The knowledge of word forms facilitates the construction of the grammatical model, but is not related to it in principle and makes no part in the model. For comprehending the mechanism of language operation, of greatest interest is the grammatical model of the language.

THE UNIT OF TRANSLATION IS THE SENTENCE

The language definition produced by L. L. Bloomfield clearly has an indirect character: “... to study language is to study coordination between certain sounds and certain meanings”. We look here at what it means to study language, rather than what language is per se. This modest definition is quite natural: a scholar cannot take the liberty of defining what he knows deficiently.

Neither does Charles Fries take the risk of giving a definition of language in his book “The Structure of English”. L. Tesnière, too, regards language as a directly given object of study. Having taken for granted the sentence as the unit of language, he states it in the following definition: “A phrase is an organized ensemble with words as the constituent elements”¹⁶.

For the theory of translation the problem of defining the language and the sentence is of even less interest than for linguistics. Translation is a transfer of some meaning expressed in terms of one linguistic system, to terms of another linguistic system. This general definition contains no limitation of the amount of

¹⁴ **Ительсон Л.** Дискуссия о мышлении (Техника – молодежи, 1967, №2 с. 24).

¹⁵ **Соссюр Ф.** Курс общей лингвистики, М., 1933, с. 113; **Балли Ш.** Французская стилистика, с. 295.

¹⁶ **Tesnière L.,** Elements de syntaxe structurale, Paris, 1966, p. 11.

meaning, nor any hint at individual units. In translation, what is being translated into another sign system is just the currently available amount of meaning, so that the modern practice of translation being done in consecutive fragments or “sentences” may come to be quite accidental. In real situations it oftentimes occurs that the actual sign systems resemble one another, and the written text is commonly translated sentence by sentence. Admitting this assumption opens the way to one of the many definitions of the sentence matching this occasion very precisely: “Sentence is a word or a group of words placed between the initial capital letter and the final punctuation sign or between the two terminal punctuation signs”¹⁷. This definition leaves underivable the concepts of WORD, CAPITAL LETTER and TERMINAL PUNCTUATION SIGN. Fortunately, these concepts are common for the available sign systems and as such can be taken for granted. Thus, it shall be adopted as a working statement that sentence is a text between two full stops, and since any practicing translator will attest to the translation being done sentence by sentence, it can be assumed that the unit of translation is one sentence. This assumption is done to delimit the theory. The contravening cases can be considered within another theory.

ON DEVELOPING THE GRAMMATICAL NOTIONS COMMON FOR THE LANGUAGES UNDER COMPARISON

The domain of the “Theory of Translation” is aimed at sorting out and listing the systemic phenomena occurring in translation and concerned with the two languages involved.

Even more significant theoretically are phenomena which are common for more than two languages. The theory of translation also takes interest in phenomena characteristic for one language only, but needing to be explained and classified for translation. E.g., in Russian and in Armenian subordination of adverb to noun is possible:

только он знает об этом

միայն նա գիտէ այդ մասին

The fact per se of adverb being subordinated to noun can be regarded as a certain violation of rules, for an adverb is known to modify a verb. For the theory of translation it is important to understand the true grammatical nature of the phenomenon of subordinating an adverb to a noun.

¹⁷ **Fries Ch.**, The Structure of English, N.-Y., 1952, p. 9.

The Behavior of the Nominal Structure of the Verb in Translation

In the sentence ТОЛЬКО ОН ЗНАЕТ ОБ ЭТОМ the nature of the adverb ТОЛЬКО can be clarified by translation:

Lui seul sait cela

He alone knows that

It is seen that in the English and French texts the structure NOUN – ADJECTIVE is formed with greater ease than NOUN – ADVERB. In the Russian text the adverbial form in this case can be treated as a morphological accident. This form can be regarded as a result of transformation “adverb – adjective”, i.e., in the text ТОЛЬКО ОН ЗНАЕТ ОБ ЭТОМ the word ТОЛЬКО may be regarded as an adjective, an attribute of the noun ОН.

All that also concerns the adverbial groups modifying the noun. Those adverbial groups can be regarded as a result of an adverb transformed into an adjective and are to be translated as adjectives, e.g.:

УСТРОЙСТВО ДЛЯ УСТРАНЕНИЯ ДЕБАЛАНСА

The adverbial group ДЛЯ УСТРАНЕНИЯ ДЕБАЛАНСА is an adjective to the noun УСТРОЙСТВО, This sentence can be presented in translation as БАЛАНСИРОВОЧНОЕ УСТРОЙСТВО and translated into another language either by retaining the adverbial group, or using a pure adjective:

Vorrichtung zur	Fuswuchtvorrichtung	Balancing device	հավասարակշռության
Beseitigung der			հարմարանք
Unwucht			

It is a frequent occurrence in translation that individual units of the source text and target text belong to different grammatical categories.

While analyzing the substitutions occurring between the grammatical categories when representing the same semantic units, it can be noticed that the substitutions are being done within a single grammatical node, but a larger one and more generalized than the scrutinized categories being substituted.

Thus, when substituting a noun for an adjective in

La grandeur du danger ne	Die	grosse	Gefahr	Большая опасность не
le décourageait pas		entmutigte ihn nicht		пугала его ¹⁸

the individual categories like noun and adjective are subject to substitutions, however, a wider category, viz., a substantive node along with the attribute: LA GRANDEUR DU DANGER – DIE GROSSE GEFAHR, does not show whatever

¹⁸ Tesniere L., op. cit., p. 300.

substitution, so that the units of both source and target have an unambiguous categorial content.

The same phenomenon takes place in substituting a modifier for a predication within a single verbal node:

SINCE THIS EFFECT IS COMPUTED ТАК КАК ПРИ ВЫЧИСЛЕНИИ
WITH G... REPLACING G(K)... ЭТОГО ЭФФЕКТА ВЫРАЖЕНИЕ g(K)...
(Information and Control, Vol. 7, No. 3, БЫЛО ЗАМЕНЕНО ВЫРАЖЕНИЕМ G...
Sept. 1964, p. 379)

Here, as in the previous case, there is a change of places between a category and its attribute, not between a noun and an adjective, but rather between a predicate and a modifier, viz.:

PREDICATION	MODIFIER
...this effect is computed	...при вычислении этого эффекта
with G replacing G(k)	выражение G(k) было заменено выражением G

If in the indicated generalized categories one of the terms is distributed in source and target in the same function, but under differing morphological settings, then this term belongs to one and the same grammatical category, like the quoted case with an adjectival usage of the adverb ТОЛЬКО.

If analysis shows the replacements of sentence terms and other syntactic phenomena to be the manifestation of lexical or semantic compatibility, it does not contradict the principle of scrutinizing the translation for replacements and substitutions.

This principle deals with observation and statement of the facts, however, in recording the facts, their origins may remain unexplained. The origins may, or may not come to light through classification of facts, at best.

What is important in scholarly research is detecting and recording a fact, stating a certain development or occurrence. As to the cause-and-effect relations, they may come to be beyond the competence of the researcher. The truth of an interpretation cannot always be certain, while the truth of a fact is apparent.

In the present discourse, theoretical regulations are not invented, but rather derived from the available textual evidence, making use of the translation results which are correct beyond doubt. Thus, the truth or falsity of whatever sample of

The Behavior of the Nominal Structure of the Verb in Translation

translation is not the subject of the theory. The theory of translation is in principle constructed only upon positive materials, upon correct versions.

Quoted herein are cases of translation which is deliberately simplified and adjusted to the original. That has been done to demonstrate with clarity the nominal structure of the verb which in case of a heavily edited translation can undergo many modifications and will be not readily comparable with the original.

When scrutinizing certain phenomena of translation, those phenomena are distinguished from a group of other phenomena so that it is sometimes needed to ignore the surrounding phenomena for a more distinct identification of the phenomenon in question. E.g., when considering the sentence:

Changes in wheel hardness and	Изменение твердости и формы
configuration AFFECT STOCK-REMOVAL	ролика СНИЖАЮТ РЕЖУЩЕЕ
CAPABILITY AND BELT LIFE. (Журнал	ДЕЙСТВИЕ И СРОК СЛУЖБЫ ЛЕНТЫ.

“Tool and Manufacturing Engineer, USA,
March 1965, p. 112).

In this English sentence we are interested in the operation of the verb AFFECT and its second valency, i.e. in what way the verb AFFECT governs its object.

The word AFFECT has no equivalent with a similar meaning and valency, therefore, the translation of this verb can be facilitated by a semantically imprecise but structurally identical term СНИЖАЮТ in order to regard one aspect of translation: the matching nominal structures of the verbs in both the source and target texts. In other words, translation is being tailored to the theory, resulting in a single phenomenon yielded from the complex process of translation. Other aspects of the process can be used by analyzing different versions of the translation, with an ever growing complexity of the theory as the individual phenomena attain more and more clarification.

Thus, in case if individual errors that might be encountered in the text herein do not modify the case under scrutiny, those errors may be assumed to be negligible, being irrelevant to the theory. Thus, in some cases the suggested translation may be not the best one possible, but rather the one most advantageously elucidating the given phenomenon. It may happen that some phenomenon will receive an interpretation to be understood when compared with a primitive version of translation. That interpretation, if compared with a polished idiomatic translation may come to be too simple. Analysis of highly idiomatic

versions may require a more sophisticated procedure. In order to attain this level of analysis, it seems necessary to first develop a more primitive methodology, so as to retain the potential to proceed from a simple to a more sophisticated form of analysis.

Let us consider a sentence

Potentiometers 191 and 192 are provided to adjust the magnitude of the signal from transducer G TO CORRESPOND to the magnitude of the terms BS and CS in Equations Nos. 5 and 6. (US Patent #3044304, para. 14).	Потенциометры 191 и 192 регулируют амплитуду сигнала от преобразователя G С ТЕМ, ЧТОБЫ ОНА СООТВЕТСТВОВАЛА значениям членов BS и CS в уравнениях №№ 5 и 6.
--	--

Here, the adverbial modifier of purpose expressed by the infinitive TO CORRESPOND is regarded as an adverbial term of a simple sentence, since the infinitive is assumed to be a non-verbal category, or, more precisely, it shows in this case nominal features. It is further suggested that this term of a simple sentence is to be translated into Russian using a subordinate clause.

Here, the translation using a clause is done to illustrate the given phenomenon in the English sentence and to associate this material with other phenomena similarly interpreted as terms of a simple sentence in the source language while calling for a clause in the target language.

What is being disregarded in this case is the capacity to translate the English sentence into Russian idiomatically, e.g.:

Potentiometers 191 and 192 are provided to adjust the magnitude of the signal from transducer G TO CORRESPOND to the magnitude of the terms BS and CS in Equations Nos. 5 and 6. (US Patent #3044304, para. 14).	Потенциометры 191 и 192 регулируют амплитуду сигнала от преобразователя G до значения членов BS и CS в уравнениях №№5 и 6.
--	--

FORMAL ANALYSIS AND MEANING

A fundamental theoretical assumption herein is the primacy of syntax with regard to other sections of linguistics. Syntax is regarded as a complex system irreducible to its components. Moreover, syntax is of interest to the theory of translation due to its universal character.

The Behavior of the Nominal Structure of the Verb in Translation

As noted by O. Jespersen: "The issue of a universal morphology has never been raised; obviously, the existing formatives, as well as their functions and meanings, may be so different in different languages that all their related items have to be expounded in the grammars of the specific languages, perhaps with a minor exception of certain generalities on phrasal stress and intonation. It was only with regard to syntax that there has been a tendency to seek for something common for the human speech altogether, something that is resting directly upon the very nature of the human thinking, or logic, thus standing above the occasional forms populating whatever specific language"¹⁹. Setting hopes on formal classification, Jespersen still underscores the role of meaning in linguistic analysis:

"I think that everything has to be taken into account: the form, the function, and the meaning. It however should be emphasized that the form, being the most evident criterion, can prompt us to recognize the categories of words which do not constitute individual categories in other languages, while the meaning, though being of crucial importance, defies analysis; so, the classification cannot be based upon brief and readily applicable definitions"²⁰.

When discussing the formal identification of linguistic categories, Jespersen invariably means the comparative syntactic analysis: "...while trying to avoid imposing upon a certain language the differences and categories of other languages having no formal counterparts in this specific language, we have to be apprehensive of another error, viz.: denying the existing differences conveyed in the language in its entirety, only because in this specific case they lack a visually recognizable indication. The problem of how many and what categories are distinguished by a given language has to be resolved for the language in toto, or at least for the entire word classes; that will require definitions to be made of the functions having formal attributes, even if they should be unseen at times; the categories thus established will have to be applied to more or less singular cases, offering no exterior to serve as a guide"²¹. Evidently, the cases with no outward appearance will have us to go to the meaning.

The importance of meaning for linguistic analysis is noted by Hiorth, a linguist of extreme formal tendencies: "The fact that this work deals a lot with the

¹⁹ **Есперсен О.** Философия грамматики, М., 1958, с. 55.

²⁰ Ibid., p. 65.

²¹ Ibid., p. 53.

formal characteristics of the sentence does not mean that the formal description of language is to be regarded as methodically proper. The formal description of language is only one type of language description amidst many other types. The advantages of a non-formal description of language are evident. Attempting to describe language without making use of the meaning can be compared with exploring the world using no vision. Such an attempt may be interesting, but it is hardly rational”²².

THE SYNTACTIC CONCEPT BY LUCIENNE TESNIERE

The purpose of this work is to pose some basic issues of translating verbs along with their nominal structure into substantives and modifiers. It is without saying that it is not about listing all possible versions of translation. The task is focused on posing the basic issues and comprehending the methods of possible classification of cases.

The method herein adopted is that of structural syntax by Lucienne Tesniere, as described in Lucienne Tesniere, *Elements de syntaxe structurale*, Paris, 1966.

The terms used here are precisely those borrowed from Tesniere for the simple reason that no one has ever said it better.

SUMMARY OF THE METHOD OF SENTENCE ANALYSIS BY L. TESNIERE. BASIC SYNTACTICAL OPERATIONS

There are three types of basic syntactical operations: connection, conjunction, transformation.

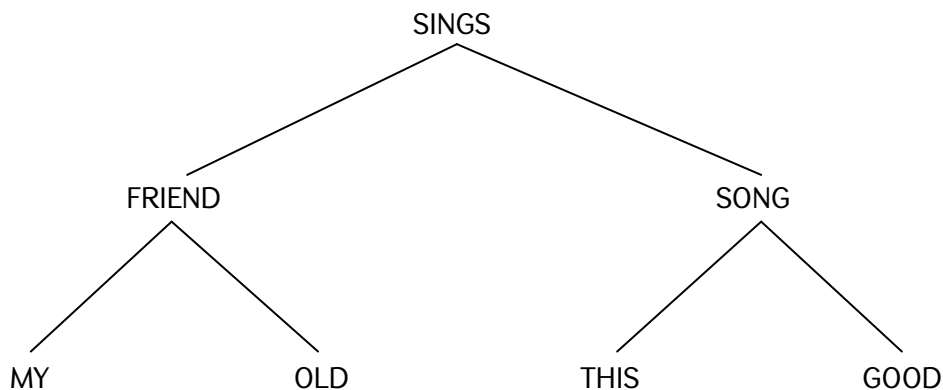
Connection

Connection is a meaningful interdependence of words in a sentence. Connection organizes words into sentences. In the sentence *THEY SPEAK* there are three units of information: 1) *THEY*, 2) *SPEAK*, 3) connection between those two. Connection in a sentence takes place mainly between the main and the subordinate units. The main units are the two major categories of substance and process, i.e. the noun and the verb, while the subordinates are their attributes, respectively, i.e., the adjective and the adverb. The words or groups of words belonging to the class of nouns, verbs, adjectives or adverbs are called the **TERMS OF THE SENTENCE** or simply **TERMS**. The most independent term of the sentence is the verb, which is subordinated to no other term. If a sentence

²² **Hiorth F.**, *Zur formalen Kharakterisierung des Satzes*, Niederlande, 1962, S. 12.

The Behavior of the Nominal Structure of the Verb in Translation

contains several connections, then each connection integrates two terms: the higher and the lower. We shall refer to the higher or the governing term, while the lower will be the governed or the subordinated one. In the sentence JOHN SPEAKS the term SPEAKS is the governing, while the term JOHN is the governed. One term can be both the governing and the governed. In the sentence MY FRIEND SPEAKS the term FRIEND is the governing with regard to the term MY and the governed with regard to the term SPEAKS. One governed term can be dependent upon only one governing term. Inversely, one governing term can govern several subordinate terms, e.g.: MY OLD FRIEND SINGS THIS GOOD SONG.

On this diagram the governing terms are placed above the subordinates. The terms placed at an equal level do not enter into mutual subordination. If there is one governing term subordinating several terms, which are homogeneous terms of a sentence, it is assumed that there is only one governing connection, e.g.:

A HIGH, STEEP, SANDY COAST

THE STRUCTURE OF A SIMPLE SENTENCE

The traditional grammar makes a distinction between SUBJECT and PREDICATE in a sentence. SUBJECT is what is said in the sentence. PREDICATE is what is said about the subject.

Such are non-linguistic definitions. They are related to the semantic content of the sentence, rather than to the specific units of the language. The gap between subject and predicate does not match the gap between the words of the text, e.g.:

SON LOVES FATHER

Here LOVES is the predicate, but it contains an element of subject S.

On the other hand, it is difficult to evaluate the subject and the predicate as equal categories. The subject often contains only one word or can be incomplete, while the predicate must be there by all means, mostly counting a greater number of elements than the subject²³.

Moreover, a predicate may contain elements having a character and internal structure incompatible with those of the subject. E.g., in the sentence VOTRE JEUNE AMI CONNAIT MON JEUNE COUSIN the element MON JEUNE COUSIN is a substantive unit of the same character as VOTRE JEUNE AMI.

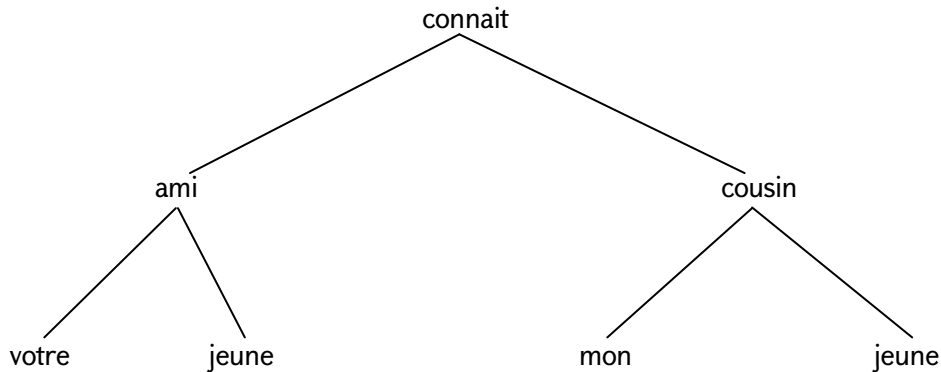
The diagram of a sentence divided into the subject and the predicate:

The diagram of a sentence not divided into subject and predicate:

²³ **Tesniere L.**, op. cit., p. 104, ср. тж. **Martinet A.**, A Functional View of Language, Oxford, 1965, p. 49.

The Behavior of the Nominal Structure of the Verb in Translation

There is no evidence that those units have to be placed at different levels as when dividing into subject and predicate. This nuisance will disappear under the hypothesis of the central verbal unit. Meanwhile, this demonstrates the parallelism between the two substantive units.

Thus, setting off the subject against the predicate hinders the understanding of the sentence's structural balance, since this setting-off results in isolating one of the substantives as the subject, while the other substantives appear within the predicate and mix with the adverbial modifiers indiscriminately.

Counterpositioning the predicate to the subject, conceals the interchangeable character of substantives, which is the basic mechanism of active and passive voices.

ԲԱՅԻ ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՓՈՓՈԽԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԵՐԸ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԽԱՉԱՏՈՒՐՅԱՆ Վ.

Ամփոփում

Քանալի բառեր՝ անվանական կառուցվածք, բայ, ենթակա, կառուցվածք, լեզու, լեզու-աղբյուր, նպատակային լեզու:

Բայի անվանական կառուցվածքների տարբերակման հիմքում ընկած են նախադասությունների իդիոմատիկ կազմության գլխավոր հատկանիշները: Լեզվի կանոնները պետք է հրահանգներ պարունակեն ար-

տահայտչաձևերի, և ոչ թե իմաստին առնչվելու վերաբերյալ, այսինքն, գիտական վերլուծության նպատակով սահմանվող՝ նախադասության որոշակի նշանակությունը և քերականական մոդելը երկու առանձին կառույցներ են՝ իրենց ինքնուրույն գոյությամբ: Տարբեր լեզուներում տարբեր կարող են լինել բայի և իր անվանական շրջապատի միջև առկա կապերը, ուստի բնագրի իմաստը պահպանելու համար նախադասությունը պետք է վերաձևվի:

Թարգմանական տեսության հիմնարար ենթադրություններից մեկն այն է, որ թարգմանական միավորը մեկ նախադասություն է: Դրան հակասող դեպքերը կարող են դիտարկվել մեկ այլ տեսության սահմաններում: Թարգմանության ընթացքում շարահյուսական փոխակերպումների վերլուծության հույժ կարևոր միջոց է Լ. Տենյերի կառուցվածքային շարահյուսությունը: Սույն հոդվածում կարևորվում են նրա տարբերակած՝ շարահյուսական գործողությունների երեք տեսակ՝ կապը, կապակցությունը և փոխակերպումը: Ըստ Տենյերի, ավանդական քերականությունը նախադասության մեջ տարբերում է ենթակա և ստորոգյալ, որը ոչ լեզվաբանական մոտեցում է: Դրանք վերաբերում են նախադասության բովանդակային կողմին և ոչ թե լեզվական որոշակի միավորներին:

Մեր առաջադրած հայեցակարգն է՝ թարգմանության տեսությունը ներկայացնել որպես լեզվաբանական առարկա, որը գործում է նախադասությունների ինքնաբավ կառուցվածքներով և առանձին լեզուներում՝ դրանց վերափոխումների սահմաններում:

ПЕРЕМЕННЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИМЕННОЙ СТРУКТУРЫ ГЛАГОЛА ПРИ ПЕРЕВОДЕ

ХАЧАТУРЯН В.

Резюме

Ключевые слова: номинальная структура, глагол, подлежащее, структура, язык, язык-источник, целевой язык.

The Behavior of the Nominal Structure of the Verb in Translation

Различия именных структур глагола являются главными свойствами идиоматических конструкций предложений. Правила языка должны содержать указания на то, как поступать с формами высказываний, а не с их значениями, т.е. в целях научного анализа конкретное значение и грамматическая модель являются двумя отдельными механизмами, существующими самостоятельно. Корреляция глагола с его коренным окружением может быть различной в разных языках, поэтому для сохранения первоначального значения в исходном языке предложение может нуждаться в реструктурировании.

Одно из фундаментальных допущений теории перевода заключается в том, что единица перевода есть одно предложение.

Весьма удобным механизмом анализа синтаксических трансформаций в процессе перевода является структурный синтаксис великого лингвиста Люсьена Теньера. В статье показаны три типа синтаксических операций, различаемых Л. Теньером: связь, соединение и трансформация. Согласно Л. Теньеру, традиционная грамматика различает СУБЪЕКТ и ПРЕДИКАТ в предложении, что является нелингвистическим подходом. Они относятся к содержанию предложения, а не к конкретным языковым единицам.

Выдвинутая нами концепция состоит в том, чтобы представить ТЕОРИЮ ПЕРЕВОДА как лингвистическую дисциплину, оперирующую дискретными структурами предложений и их трансформациями в отдельных языках.

**ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲՈՒՆԻԱԹ
ՍԵԲԱՍՏԱՅՈՒ «ԳԻՐՔ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ» ԵՐԿՈՒՄ**

Քանալի բառեր՝ Բունիաթ Սեբաստացի, հոլովական համակարգ, հոլովիչ, հոլովում, հոլովման տիպ, հոլովական զուգաձևություններ, եզակի թիվ:

Հայկական բժշկագիտության վերաբերյալ վկայությունները գալիս են հնագույն ժամանակաշրջանից: Առողջ կենսակերպի, զանազան հիվանդություններից խուսափելու, բուսական և կենդանական ծագման ուտելիքների ավստաբանական հատկությունների, փորձառու բժիշկների իմացության, մարդու մարմնին դարման արդյունավետ միջոցների վերաբերյալ տեղեկություններ են շարադրված հինգերորդ դարի հայ մատենագիր Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» երկում. «Զցլու միս ուտել՝ դարման է մարմնոյ, բայց եթէ զարինն ոք ըմպիցէ՝ սատակի: Նոյնպէս եւ ի բանջարս է ինչ՝ որ առանձին սատակիչ է, եւ խառնեալ ընդ այլ բանջարս՝ բժշկիչ պէսպէս ցաւոց լինի: ...Եւ զհազար՝ եթէ ի տոթ ժամանակի ուտիցէ ոք, քանզի զովացուցիչ է, զտապս ի փորոյն փարատէ. եւ եթէ ի հով ժամանակի ուտիցէ ոք, վնասէ. ...Եւ մոլախինտո, որ առանձին ի յայտնի ինչ ժամանակի սպանող է, նովիմբ զմաղծս հնացեալս հնարին բժիշկք հատանել»¹:

Հիվանդությունների առաջացման պատճառը Կողբացին համարում է մարդու մարմնի չորս տարրերի՝ արյան, լորձի, դեղին և սև մաղձերի համամասնության խաթարումը:

Դավիթ Անհաղթի և Անանիա Շիրակացու երկերում քննության են ենթարկվել մարդակազմությանը, բուսաբուժությանը և դեղագիտությանը վերաբերող հարցեր: XI–XIV դդ. Կիլիկյան Հայաստանում գործել են հիվանդանոցներ և բժշկական բարձրագույն դպրոցներ: Այս շրջանից մեզ են հասել բժշկագիտական այնպիսի հուշարձաններ, ինչպիսիք են բժշկագետ Մխիթար Հերացու (XII դ.) «Զերմանց մխիթարութիւն», Գրիգորիսի «Քննութիւն բնութեան

¹ Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Ե., 1994, էջ 54:

Գոյականի ձևաբանական առանձնահատկությունները...

մարդոյ եւ նորին ցաւոց» (XII–XIII դդ.), Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Օգուտ բժշկութեան», «Անգիտաց անպէտ» (XV դ.) աշխատությունները, որոնք, որպէս արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ, մեծ ազդեցություն են ունեցել հետագա դարերի հայ հետազոտողների՝ ի մասնավորի Բունիաթ Սեբաստացու բժշկագիտական ժառանգության վրա: Նկատի ունենալով բժշկության մեջ իր ունեցած տեսական և հատկապէս փորձնական գիտելիքները՝ «Գիրք բժշկութեան տումարի» բժշկարանում հեղինակը հանգամանորեն նկարագրում է ներքին հիվանդությունները, ինչպէս նաև նյարդային համակարգի ախտահարումները՝ կաթված, ջղաձգումներ, շնչուղիների, սրտի, լյարդի, փայծաղի, աչքի, ականջի, քթի հիվանդություններ: Բունիաթ Սեբաստացու բժշկարանը բաղկացած է 50 գլխից, որից 15-ը վերաբերում են նյարդային համակարգի ախտահարումներին: Վերհանելով դրանք ծնող պատճառները՝ հեղինակն առաջարկում է այդ հիվանդությունների բուժման եղանակներն ու միջոցները:

Բունիաթ Սեբաստացու ծննդյան և մահվան թվականները մեզ չեն հասել: Հայտնի է, որ անվանի բժշկապետն ապրել և ստեղծագործել է XVI դարի վերջեր – XVII դարի առաջին կես ժամանակահատվածում: Հայտնի է նաև բժշկարանը գրելու թվականը՝ 1630 թ.²: Ըստ հայերենի պատմական զարգացման ընդունված շրջանաբաժանման՝ այս թվագրումը վաղ աշխարհաբարի ենթաշրջանն է համարվում: Գ. Զահուկյանի պնդմամբ, հայերենի զարգացման վաղաշխարհաբարյան այս փուլում նկատվում է երկու գրական լեզուների միասնականացման միտում և հին գրական հայերենի՝ գրաբարի գործառույթի սահմանափակում³: Նույն տեսակետին է հանգում նաև Ռ. Իշխանյանը՝ գրելով, որ XVII դարից պահպանված ձեռագիր և տպագիր մի շարք հուշարձանների լեզուն գրաբար կամ միջին հայերենը չէ, այլ միասնական նոր գրականը, որ հարազատ է ժամանակակից հայերենին, բայց և միասնական է «այն իմաստով, որ չունի արևելահայերեն-արևմտահայերեն բաժանումը, միավորում է նրանց առանձնահատուկ տարրերը»⁴:

Հայկական բժշկարանների կենդանի լեզվի բնութագծերի վերաբերյալ ուշագրավ դիտարկում է կատարել Ս. Ղազարյանը՝ նշելով. «Հայ բժիշկներն ու գիտնականները չէին կարող գրել իրենց երկերը արդեն հայ ժողովրդին անհասկանալի դարձած գրաբարով. բայց գիտական գրքերը բարբառով գրելն էլ

² Բունիաթ Սեբաստացի, Գիրք բժշկութեան, Ե., 1987, էջ 9:

³ Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Ե., 1969.. էջ 50–68:

⁴ Իշխանյան Ռ., Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, Ե., 1978, էջ 19–20:

անհնար էր, Այդ պատճառով էլ նրանք իրենց գիտական գործունեության ընթացքում հայոց լեզուն հղկելու, ավելի ճիշտ, գիտական գրականության պահանջները բավարարող տերմիններ ստեղծելու բնագավառում հսկայական աշխատանք են կատարում և մշակում են ժամանակի բժշկության կարիքները բավարարող տերմինաբանություն ու գիտական լեզու»⁵։ Մեր համոզմամբ, Բունիաթ Սեբաստացու բժշկարանում առկա են հայերենի զարգացման բոլոր փուլերին բնորոշ լեզվական տարրեր, որոնց մեջ, սակայն, առանձնանում են հատկապես արևմտահայերենին բնորոշ ձևաբանական հատկանիշները։ Ի վերա այսր ամենայնի՝ հողվածում քննության ենք ենթարկել գոյականների կիրառությունը Բունիաթ Սեբաստացու բժշկարանում՝ ելնելով դրանց իմաստա-գործառական և ձևաբանական յուրահատկություններից, որոնց ընդհանուր բնութագիրը կբացահայտի լեզվական նոր փաստերի ամրագրումը։

Երկում գործածված գոյականները բաժանվում են իմաստային հետևյալ խմբերի՝ մարդ, մարդու մարմնամասեր նշանակող բառեր՝ *մարդ, գլուխ, ականջ, աչք, ճակատ, երես, բասիլիկ* <հուն. «բազկի մեծ երակ», *բերան, ձեռք, ոտք, ջիղ, թոք, վիզ, փոր, ըղեղն*, կենդանիների՝ *կուղք, կաքաւ, հաւ, էշ, ծիծեռն, ոչխար, բուսանուններ՝ եզնալեզու, մանուշակ, վարդ, դդում, մասուր, նուշ, սոխ, սխտոր, խիար* և այլն։ Կան նաև փոխառյալ բազմաթիվ բառեր, դրանցից են՝ *մաստաք* «ծառի խեժ, ծամոն», թուրինճ, խիար <պրսկ., արաբ., *քապիլ* <Քաբուլ քաղաքի անունը, *սրքնճուպի* <պրսկ., քացախամեղրով ըմպելիք», *շաֆթալու* <պրսկ., «դեղծենի», *շարապ* <պրսկ., «գինի, խմիչք, օշարակ, մրգահյութ», *շարպաթ, սաֆրայ* <արաբ. «դեղին մաղձ», *ֆնտրուխ* <պրսկ. «կաղին, պնդուկ», *աֆթիմոն* <պրսկ. <հուն. «պատատուկազգիների ընտանիքին պատկանող բույս» և այլն։ Նշված բառերը ձևաբանական մակարդակում ունեն կիրառության յուրօրինակ դրսևորումներ։ Դրանք տարբերվում են իրենց հոլովման տիպերի և թեքությունների գործածության հաճախականությամբ, ինչպես նաև՝ հոգնակիակազմությամբ։ Մեր բառացանկում ընդգրկված են սեռական-տրական հոլովներով գործածվածները միայն, քանի որ մյուս հոլովաձևերում թեքությունները կամ հոլովիչները հիմնականում չեն պահպանվում, որի պատճառով հոլովման տիպը որոշելիս դժվարություն է առաջանում։ Դրանից բացի, եզակի թվի գործիականի *ով* վերջավորությունը, միջին շրջանից սկսած, ընդհանրական է դառնում բոլոր հոլովումների համար։ Ըստ վիճակագրական մեր տվյալների՝ այս բառերի գերակշռող մասը

⁵ Դազարյան Ա., Միջին հայերեն, Գիրք Ա, Ե., 1960, էջ 129:

Գոյականի ձևաբանական առանձնահատկությունները...

(շուրջ 120 բառ) ենթարկվում է *ի* հոլովման՝ *դդում-դդմի*⁶, *սագ-սագի*, *սաֆրայ-սաֆրայի*, *քիթ-քթի*, *թոք-թոքի*, *սիրտ-սրտի*, *հակիթ-հակթի*, *երես-երեսի*, *մանուշակ-մանուշակի*, *ջիղ-ջղի*, *թութ-թութի*, *օշնան-օշնանի* և այլն: Թեքված ձևերից 15-ը *ու*, իսկ 6-ը *ո* հոլովման բառեր են՝ *ծովու*, *հաւու*, *կաքու*, *գինու*, *այծու*. *քնոյ*, *կերակրոյ*, *ցրտոյ*, *կրծոց*, *յաւելուածոյն* և այլն: Փոքր կշիռ ունեն նաև *ա* ներքին և *ան* արտաքին հոլովման բառերը՝ արին-արեան, բնութին-բնութեան, *նուռ/ն-նուան* (66), *ջերմ/ն-ջերման* և այլն: Գրաբարից ժառանգված բազմաթիվ բառեր, անկախ ձևաիմաստային հատկանիշների ընդհանրությունից, համաբանության հիմունքով անցնում են *ի* հոլովման: Օրինակ, *ո* հոլովման թութ-թոյ, *նուշ-նշի/նշոյ*, *միս-մսոյ/մսի-մսաց*, *ցորեան-ցորենոյ*, *կերակուր-կերակրոյ*, *խունկ-խնկոյ*, *խնծոր-խնծորոյ*, *ջուր-ջրոյ*, *աղեղն-աղեղան* գրաբարյան ձևերի փոխարեն երկում հանդիպում են *թութի*, *նշի*, *մսի*, *ցորենի*, *խնկի*, *խնծորի*, *ջրի*, *կերակրի*, *աղեղի* հոլովածները: Այս հոլովման ենթարկվում են նաև բժշկարանում գործածված բոլոր փոխառյալ բառերը՝ *բակ-լայ-բակլայի*՝ արաբ. պրսկ. «թիթեռածաղկավորների ընտանիքին պատկանող բույս», *ղահվէ-ղահվէի*, *սաֆրայ-սաֆրայի*, *շարապ-շարապի* և այլն:

Գոյականների թեքման ժամանակ հնչյունափոխվել են *ա*, *է*, *ի ու* ծայնավորները, օրինակ՝ բերան-բերնի, կաքաւ-կաքւի, խաշխաշ-խաշխշի, նուշ-նշի, հակիթ-հակթի, էշ-իշոյ/իշու...

Բունիաթ Սեբաստացու երկի լեզվին բնորոշ չէ հոլովակազմության և հոգնակիակազմության ձևային գործածության բազմազանությունը: Այսպես, եզակի ուղղականը, որ բառի ուղիղ ձևն է, ձևաբանական ցուցիչ չունի, իսկ հոգնակի ուղղականը հարուստ է թվանիշ մասնիկներով: Եզակի հայցականը բնութագրվում է հիմնականում աննախդիր գործածությամբ, սակայն հանդիպում են նաև նախդրավոր ձևեր, օրինակ՝ *զկերակուրն չի հալէ* (էջ 66), *Եւ մանուշակի ձէթ կաթեցուր* (էջ 66), *վարդի ձէթ և քացախ և վարդի ջուր յիրար խառնէ* (էջ 67), *Կաքվուն լեղին տաք տաք կուլ տայ* (էջ 69) և այլն: Հոգնակի հայցականը ձևով նման է հոգնակի ուղղականին՝ *կերակուրք ուտէ* (էջ 109), *ի բաղանիս մտէ* (էջ 109): Հաճախ *զ* նախդիրը հատկացուցիչ-հատկացյալ կապակցություններում դրվում է լրացման վրա՝ *Ջծիծռան ձագն ի վիզն կապէ կամ զփորն ճղքէ* (էջ 69), *Ջաղվիսուն ակռան ի վիզն կապեն* (էջ 69), *...զերեսաց ջեղն...և զպոկներուն և զճակտին ջղերն կու քաշի և կու ծռէ* (էջ

⁶ Բունիաթ Սեբաստացի, նշվ. աշխ., էջ 74: Մյուս բոլոր բնագրային օրինակները ևս քաղված են այս հրատարակությունից:

72), *զհակթի ճերմկուցն ի վրան դնեն* (էջ 76) և այլն: Հոգնակի սեռական-տրականում գոյականները ենթարկվում են արդեն *ու* հոլովման, որը բնորոշ է արևմտահայ բարբառներին, ինչպես՝ *ջղերու, պոկներու*, որոնց զուգահեռ երբեմն կիրառվում են գրաբարատիպ ձևեր՝ *խառնուածոց, խելաց, կրծոց* և այլն: Եզակի և հոգնակի բացառական հոլովի գործուն թեքություններն են՝ *է, ց՝ ի տամարէն* (էջ 77), *ի ծերութենէ* (էջ 76), *սրութենէ* (էջ 80), *ի գլխացաւութենէն* (էջ 80), *ի հաւապոց, աչաց* (էջ 76): Եզակի գործիականում ընդհանրական է դառնում *ով* վերջավորությունը՝ *մեղրով, ձիթով, գինով, քացիով, պատրուգով* (էջ 76, 78), *զաջօքն, կարմիր սոխի օգնութեամբն, Աստուծով* (էջ 92) և իր *կամաքն* (էջ 76): Ներգոյական հոլովի և հոլովական տարբեր իմաստներ կարող են արտահայտել ի+հայց. և ի+տրական կառույցները, օրինակ՝ *ի յաչքն ջուր կաթեցնես* (էջ 110), *ի կուրցքն դնեն* (էջ 87), *ի գլխուն կու իջնու* (էջ 87), *ի լերդին դնեն էջ 86, ի բաղնիս մուր* (էջ 111)// *գնա ի բաղնիք լուացվէ* (էջ 112):

Գոյականների հոգնակին կազմվում է *եր, ներ, նի, վի* և *ք* հոգնակերտ մասնիկներով, այսպես՝ *հապեր, հուրեր, ձիթեր, ցաւեր, շարպաթներ, պոկներ, տամարներ, բժշկնի, երկնի, ճամփնի, ոտվի, աչվի, խոզք, կերակուրք, զօդուածք* և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, նշված հոգնակերտներից ամենահաճախվածները *եր* և *ներ* երկրորդական բառահարաբերական ձևություններն են:

Հաճախ ն որոշյալ հոդ է ստանում սեռական հոլովը, օրինակ՝ *երեսին գունն* (էջ 66), *զղդմին կտին կաթն* (էջ 66), *զթոքին բնութին կաւիրէ* (էջ 69):

Ինչ վերաբերում է գոյականի առման քերականական կարգին, պետք է նշել, որ հայերենի որոշյալի և անորոշի քերականական կարգն ունի իր պատմական զարգացումը, որը կապված է բառաձևերի պատմական փոփոխությունների հետ: Ն հոդի կիրառության սահմանները ընդլայնվում են միջին հայերենում, բարբառներում, արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուներում: Ի սկզբանե հնդեվրոպական լեզուները հոդեր չունեին, դրանց գործառույթն իրացրել են ցուցական դերանունները: Այսպես, հոմերոսյան շրջանում, օրինակ, հունարենը հոդ չուներ, իսկ աստիկյան շրջանում դրանք արդեն ձևավորված էին: Ինչպես հնդեվրոպական մյուս լեզուներում, հայերենի *ս, դ, ն* հոդերը ևս առաջացել են ցուցական դերանուններից և արտահայտում են ստացականության, ցուցականության և դիմորոշության իմաստներ: Գրաբարում ն հոդի այդ իմաստներն ունեին թույլ արտահայտություն, հստակ տարբերակված էր միայն որոշյալության իմաստը: Գրաբարը չուներ *ը* հոդ, այն առաջացել է հետագայում՝ բաղաձայնահանգ բառերի վերջին *ն*-ի ըն արտասանությամբ:

Գոյականի ձևաբանական առանձնահատկությունները...

յան հետագա փոփոխությամբ. *ն-ն* ընկնում է, փոխարենը գրվում է լսվող *ը-ն*⁷: Միջին հայերենում *ն-ն* լայն կիրառություն ուներ, որը շարունակվում է հետագա դարերում: Ն որոշյալ հոդը հաճախված է նաև XVII դարի սույն բժշկարանում: Ն ստանում են ուղղական, սեռական, տրական, հայցական, բացառական հոլովները՝ *զջուրն խմցուր, գունն արծիծի գունովն, կերակուրքն, թզին ծառին կեղնն հանէ եփէ* (էջ 110), *բասիլիկէն արին հանեն, ի վրա տեղացն ծխէ* (էջ 104), *ի յոփիցն* (էջ 106), *երեսին գունն կարմիր լինի* (էջ 105), *եւ այս լուծման դեղս...այս ցաւուս վերաբերութիւն լաւ է* (էջ 107), *ձմռան ատուրքն լինի* (էջ 108), *բժշկնին* (էջ 109), *յայս տերևէս* (էջ 110), *ի բաղանիսն քսեն* (էջ 111) և այլն:

Բունիաթ Սեբաստացու երկում գործածված գոյականների ձևաբանական վերոնշյալ քննությունից պարզ է դառնում, որ երկի լեզվի և այդ ժամանակաշրջանի խոսակցական լեզվի միջև ընդհանրություններն ակնհայտ են, իսկ որոշ նկատվող տարբերությունները, ինչպիսիք են գրաբարյան ձևերը, համակարգային բնույթ չեն կրում և ունեն ոճական արժեք:

Ամփոփելով գոյականների թեքված ձևերի ընդգրկման ծավալը՝ կարելի է արձանագրել երկի լեզվում առկա գոյականի բնութագրիչ ձևաբանական սույն իրողությունները՝ ա) գոյականը թեքվում է. եզակի թվում այն ենթարկվում է հիմնականում *ի*, իսկ հոգնակի թվում՝ *ու* հոլովման, և բնականաբար տեղի է ունենում մյուս հոլովումների գործածության հաճախականության սահմանափակում, բ) միավանկ գոյականների հոգնակին կազմվում է *եր*, իսկ բազմավանկ գոյականների հոգնակին *ներ* հոգնակերտներով, գ) բոլոր հոլովները կարող են *ն* որոշյալ հոդ ստանալ, *ս* հոդը ցուցականության իմաստով գործածվում է *այս* դերանվան հետ միայն, դ) գոյականը ներգոյական հոլով չունի: Այս հիմնավորմանն ավելացնենք, որ *ո/ու* հնչյունափոխությամբ սկսում է գործառել հոգնակի թվի թեք հոլովաձևերի *ու* հոլովիչը, որը հետագայում տիրապետող է դառնում արևմտահայ գրական լեզվում:

⁷ Պետրոսյան Հ., Գոյականի առումները հայերենում, Ե., 1960, էջ 37–40:

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО В ТРУДЕ БУНИАТА СЕБАСТАЦИ «КНИГА О МЕДИЦИНЕ»

ХАЧАТРЯН А.

Резюме

Ключевые слова: Буниат Себастаци, «Книга о медицине», ранний ашхарабар, грамматическая категория, тип склонения, система склонений, падежные морфемы.

В «Книге о медицине» врачевателя XVII в. Буниата Себастаци использованы доминирующие типы склонения раннего ашхарабара. Морфологический анализ текста приводит к заключению, что язык этого труда не отличается разнообразием типов склонений и морфем множественного числа. Большинство существительных (примерно 100 существительных) относится к простому склонению ի. Очень мало существительных, относящихся к другим типам склонения: ու, ո, տ, տի. Множественное число в основном образовано с помощью морфем –եր, –ներ. Во всех падежах существительные могут иметь определительный артикль. В труде Буниата Себастаци использованы также формы древнеармянских и среднеармянских склонений, однако мы видим, что большинство существительных в ашхарабаре – в новом литературном языке – относится к склонению ի, которое стало универсальным.

MORPHOLOGICAL FEATURES OF THE NOUN IN BUNIA SEBASTACI'S "A BOOK OF MEDICINE"

KNACHATRYAN A.

Summary

Key words: Buniat Sebastatsi, "A book of Medicine", early Ashkharabar, grammatical category, type of declension, declension system, case morphemes.

Գոյականի ձևաբանական առանձնահատկությունները...

A physician of the early 17-th century Buniat Sebastaci wrote his famous work “A Book of Medicine” in 1630. We have identified the dominant types of declension of the early askharabar. Morphological analysis has shown that the language of this work does not differ in the variety of types of declensions and plural morphemes. In this book, most nouns (about 100 nouns) belong to the simple declension ի. There are very few nouns belonging to other types of declension: ու, ո, ա, աւ. The plural is mainly formed by morphemes –եր, –ներ.

All cases can receive a definite article. In the “A Book of Medicine” by Buniat Sebastatsi, there are also Old Armenian and Middle Armenian forms of different declensions, however, it is already noticeable that most of the nouns in Ashkharabar- in the new literary language have switched to declension ի, which has become universal.

ՄԵԼԱՆՅԱ ԴԱՎԹՅԱՆ

Քաղաքական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ Ոստիկանության կրթահամալիր

melania.davtyan@mail.ru

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՊԱՏՄԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐՊԼԱՏՈՆԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴԸ

Քանալի բառեր՝ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Պրոկլես Դիադորոս, նորալատականություն, եռամիասնություն, ողբ, Հայոց մեծերի ծննդաբանություն

Պատմահայր Մովսես Խորենացու «Պատմություն հայոցը» շուրջ 1400 տարի եղել է դասագիրք, օրինակ և չափանիշ՝ միջնադարյան հայ բոլոր պատմագիրների համար: Այն դուրս է եկել ազգային պատմության շրջանակներից և դարձել համաշխարհային պատմագիտական մտքի նշանավոր կոթողներից մեկը: Թարգմանվել է ռուսերեն, ֆրանսերեն, լատիներեն, իտալերեն, գերմաներեն, հունգարերեն, անգլերեն, վրացերեն, պարսկերեն, արաբերեն, հատվածաբար՝ նաև այլ լեզուներով: Խորենացու և նրա «Հայոց պատմության» վերաբերյալ լույս է տեսել շուրջ 3000 ուսումնասիրություն¹, որոնցում շոշափվել է գլխավորապես երեք հարց. 1-ին՝ պատմության գրության ժամանակի, 2-րդ՝ նրա արժանահավատության և 3-րդ՝ աղբյուրների խնդիրները²: Սակայն, հայտնի է, որ Ալեքսանդրիայում Խորենացին հմտացել է հունարեն լեզվին, սովորել է նաև «քերթողական, ճարտասանական և քերականական արվեստները»³: Ժամանակակիցները նրան հորջորջում են քերթողահայր: Նա սովորել է նաև «զգօրութիւնս պէսպէս իմաստից», որը նշանակում է, որ տիրապետել է տարբեր իմաստությունների զորությանը: Ժամանակակիցներից՝ Ղազար Փարպեցին Խորենացուն անվանում է «Երանելի փիլիսոփա Մովսես»⁴:

¹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Պ.**, Մովսես Խորենացու մատենագիտությունը, Ե., 1991: **Խաչատրյան Պ.**, Հայ հին գրականության մատենագիտություն, Ե., 2016, էջ 295–318:

² Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն (այսուհետ՝ Մովսես Խորենացի), Ե., 1997, էջ 47:

³ Տե՛ս **Աբեղյան Մ.**, Երկեր, հ. Գ, Ե., 1968, էջ 279:

⁴ Տե՛ս **Ղազար Փարպեցի**, Հայոց պատմություն, Ե., 1982, էջ 483:

Մովսես Խորենացու պատմափիլիսոփայության նոր պլատոնական մեթոդը

Քանի որ այդ շրջանում քերականությունը, ճարտասանությունը և փիլիսոփայությունը կազմում էին գիտությունների մի ամբողջություն, ուստի պետք է ընդունել, որ պատմական հիմք ունի նաև Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի հաղորդումը, թե Գյուտ կաթողիկոսի ժամանակ «էր մեծ փիլիսոփոսն Հայոց Մովսէս, որ զճարտասանականն արվեստ ի գործ առնու ի հայս»⁵: Պես-պես «իմաստների»՝ գիտությունների մեջ առաջին տեղը բռնում էր հունական իմաստասիրությունը: «Հայոց պատմության» հենց սկզբում Խորենացին իր մեկենաս Սահակ Բագրատունուն հղած թղթում պարզորոշ խոստովանում է. «...ես չեմ տատանվում՝ ամբողջ Հունաստանը գիտության մայր կամ դայակ կոչել:

Եվ այսքանը բավական է բացատրելու համար Հունաց պատմագիրներին դիմելու մեր կարիքը»⁶:

Մի այլ առիթով, Ալեքսանդրիայի իր ուսուցչին գովելով, առանց անունը տալու նրան անվանում է «Նոր Պղատոն». «Այժմ այս քաղաքում (Ալեքսանդրիայում Մ. Դ.), ...սովորում են պես-պես գիտություններ Նոր Պղատոնից, իմ ուսուցչից, որին անարժան աշակերտ չհանդիսացա և ոչ էլ արվեստ ձեռք բերի անկատար կերպով, թերի ուսումով»⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, Խորենացին իր ուսուցչի համար պատահական և անարժան աշակերտ չի եղել: Թեև հայ պատմագիրներից Ղ. Փարպեցին և Ասողիկը Խորենացուն ճանաչում են որպես նշանավոր փիլիսոփա, իսկ հեղինակն ինքն իրեն համարում է հունական մշակույթի երկրպագու, նորպլատոնական ուսուցչի աշակերտ, այսինքն նորպլատոնականության փիլիսոփայական ուղղության հետևորդ, այնուամենայնիվ, Խորենացուն նվիրված ուսումնասիրություններում նրա փիլիսոփայական հայացքները գրեթե չեն քննարկվում ու մեկնաբանվում: Մինչդեռ Խորենացու հիշատակած «Նոր Պղատոն» ուսուցիչ ունենալու փաստը հուշում է, որ նրան պետք է ուսումնասիրել փիլիսոփայության այն մեծ դաշտում, ինչպիսին նորպլատոնականությունն է:

Հայտնի է, որ նորպլատոնականությունը անցումային շրջանի փիլիսոփայություն էր, անտիկ փիլիսոփայությունից՝ բազմաստվածապաշտական մտածողությունից, անցումն էր մոնիստական՝ միաստվածապաշտական մտածողության: Նորպլատոնական փիլիսոփայությունը պլատոնականությունն էր,

⁵ Տե՛ս Ստեփանոսի Տարոնեցույ, Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 79:

⁶ Մովսես Խորենացի, էջ 70:

⁷ Նույն տեղում, էջ 268:

Դավթյան Մ.

որը վերաձևավորվել էր III դարում, երբ աստիճանաբար քրիստոնեական գաղափարախոսությունը տարածվում էր հռոմեական կայսրությունում: Այս ուղղության հիմնադիրը Պլոտինիոսն էր: Այն որպես պլատոնականության վերածնունդ, Պլատոնից 600 տարի հետո վերականգնվում է Պլոտինիոսի /205-270/ կողմից: Հայտնի է նաև, որ 244 թ. նա տեղափոխվում է Հռոմ և հիմնադրում իր փիլիսոփայական դպրոցը: Նրա մահվանից հետո, բացի հռոմեական նշված դպրոցից, նմանատիպ դպրոցներ են հիմնադրվում Սիրիայում, Պերգամոնում, Աթենքում և Ալեքսանդրիայում: Հենց այստեղ էլ կրթություն են ստացել Մովսես Խորենացին և Դավիթ Անհաղթը:

Նորպլատոնականության առաջին փուլում (II—III դդ.) այս ուսմունքը իր սպեկուլյատիվ՝ վերացական-տեսական բնույթով, հիմնականում կառուցված էր Պլատոնի տրիադայի՝ «միասնական-ամբողջի», «մտքի» և «հոգու» միասնության ուսմունքի հիման վրա, որի հայտնի ներկայացուցիչներն էին Պլոտինիոսը և Պորփյուրը:

Նորպլատոնականության զարգացման երկրորդ փուլը (III—IV դդ.) աստվածաբանական շրջանն է, որտեղ փորձ է արվում միացնել բոլոր հին հավատալիքները: Չհեռանալով սպեկուլյատիվ տեսական հողից, այդ փուլի նորպլատոնականությունը գլխավոր շեշտը դնում էր կիրառական միստիկայի, թեուրգիայի և մանտիկայի վրա, համակարգում անտիկ դիցաբանությունը՝ հիմնական ուշադրությունը դարձնելով կրոնական-մոգական պրակտիկայի վրա, բացատրում էր մարգարեությունների ու հրաշագործությունների, կախարդությունների, գուշակությունների, առեղծվածների, աստվածաբանության էությունն ու մեթոդները, վերգգայական աշխարհի պատկառելի բարձունքը: Այս փուլին է պատկանում նորպլատոնական սիրիական դպրոցը: Այն հիմնել է Յամբլիքոսը՝ Պորփյուրի աշակերտը: Բացի տեսական աշխատանքներից, կարևոր նշանակություն էր տրվում սուրբ տեքստերի մեկնաբանությանը և կրոնական պրակտիկային, որոնք բացատրվում էին որպես թեուրգիա՝ արարչագործություն (հուն. theurgia-theos աստված և ergon-գործ):

Նորպլատոնականության երրորդ փուլը (IV—VI դդ.) սխոլաստիկական մեկնաբանությունների շրջանն է, անտիկ փիլիսոփայական ուսմունքների համակարգման և վերականգման փորձաշրջանը: Այս փուլի հետևորդներն էին Աթենական և Ալեքսանդրյան դպրոցները⁸:

⁸ Տե՛ս <https://ru.wikipedia.org/wiki/неоплатонизм>

Մովսես Խորենացու պատմափիլիսոփայության նոր պլատոնական մեթոդը

Նորպլատոնական ուսմունքին բնորոշ է աշխարհի **աստիճանակարգված կառուցվածքը**, որը ծնվել է այնկողմնային սկզբնաղբյուրից, որը հոգու «վերածննդի» մասին ուսմունքն է և Աստծու հետ միանալու գործնական ուղիների մասին դրույթը, որ հիմնված էր խորհրդապաշտության հետ կապված կայուն հետաքրքրության, պյութագորյան թվերի խորհրդանիշների և հեթանոսության վրա⁹:

Նորպլատոնականությունը, որպես անտիկ փիլիսոփայությունը միջնադարյան փիլիսոփայությանը կամրջող ուսմունք, խնդիր էր դրել անտիկ մտածողությունը փոխակերպել վաղ միջնադարյանով: Անտիկ նորպլատոնականությունը միջնադարյան փիլիսոփայության մեջ զգալիորեն ձևափոխվեց՝ «Միասնական-Բարիքը» փոխարինվեց «Աստծով» և դրան համապատասխան նոր բովանդակություն ստացան «Համաշխարհային բանականությունը», որը փոխարինվեց Քրիստոսով, «Համաշխարհային հոգին»՝ Սուրբ հոգով և Տիեզերքը՝ ամբողջ նյութական բնությամբ: Անտիկ աշխարհայացքում տիրապետում էին ունիվերսալիզմը՝ տիեզերակենտրոնությունը և բազմաստվածությունը, միջին դարերում՝ աստվածակենտրոնությունն ու միաստվածությունը¹⁰:

Նորպլատոնականությունը մուտք էր գործում ամենուրեք՝ հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները, առավել ևս քաղաքական ոլորտ և հետապնդում քաղաքական կոնկրետ նպատակներ: Միաստվածաբանական, քրիստոնեական նորպլատոնական համակարգում ամրագրվելը հայ առաջավոր մտածողների համար ևս դարձել էր *ժամանակի պահանջ*:

Իսկ ի՞նչ նպատակ ունեւ նորպլատոնականությանը հետևելը, ազգային ի՞նչ կենսական պահանջների համար էր, կամ քաղաքական ի՞նչ նպատակներ էր հետապնդում Խորենացին:

Խորենացին առաջինը եղավ, որ գրեց հայ ժողովրդի համակարգված պատմությունը սկզբից մինչև իր ժամանակները: Խորենացին նաև հայ առաջին պատմագիրն է, ով պատմագրական իր երկի հիմքում դրել է պատմափիլիսոփայական հստակ ու սահմանազատված հայեցակարգ, որով նա դուրս է գալիս շարքային պատմագրի շրջանակներից և թևակոխում փիլիսոփայության բազմաշերտ բնագավառ: Այսուհանդերձ, նա չի զբաղվել տեսական-փիլիսոփայական հիմնախնդիրներով: Նա գործնական, կիրառական փիլիսոփա-

⁹ http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/filosofiya/NEOPLATONIZM.html

¹⁰ Տե՛ս **Կանկե Վ.**, Փիլիսոփայություն, Ե., 2001, էջ 66:

Դավթյան Մ.

յության կրողն է: Նրա նպատակն էր բացահայտել մարդու, և հատկապես քաղաքական գործչի ճշմարիտ վարքը, հոգեկան կատարելության և առաքինության տանող ճանապարհները:

Հայտնի է, որ պատմական իրադարձությունների հաջորդական գրառման անհրաժեշտությունը ծագել է հնագույն ժամանակներից: Շարադրանքները հայտնի էին «տարեգրություն», «ժամանականագրություն» անուններով, որոնցում պատմական իրադարձությունները ներկայացվում էին առանց փոխադարձ կապի ու քննության, առանց ամբողջացնելու, ընդհանրացնելու կամ մեկնաբանող վերաբերմունքի: Խորենացու «Հայոց պատմությունը» պատմական դեպքերի ու փաստերի նկատմամբ քննական վերաբերմունք ցուցաբերելու, պատմական հասկացություններ ստեղծելու առաջին վճռական քայլն էր, պատմական բազմաբովանդակ դեպքերի մեկնաբանությունը և անցյալի իմաստավորումը: Հավանաբար նման որակների պատճառով է Թուկիդիդեսի սահմանումը՝ «Պատմությունը փիլիսոփայությունն է օրինակներով»:

Պատմության փիլիսոփայությունը հասկանալու համար պետք է զուգահեռներ անցկացնել այն փիլիսոփայական համակարգի հետ, համաձայն որի, գրվել է տվյալ երկը: Հետազոտությունները ցույց տվեցին, որ Խորենացու պատմագրությունը համեմատելի է իր ժամանակակից, Ալեքսանդրիայում ուսումն առած, նորալատոնականության ներկայացուցիչ, հույն փիլիսոփա Պրոկլես Դիադոքոսի (410–485) փիլիսոփայության հետ:

Պրոկլեսը Աթենքում աշակերտել է Պլուտարքոսին և Սիրիանոսին, որոնց մահվանից հետո ստանձնել է Պլատոնյան Ակադեմիայի ղեկավարությունը: Գրել է փիլիսոփայական և մաթեմատիկական աշխատություններ, որոնց մեծ մասը Պլատոնի, ինչպես նաև Արիստոտելի ու Եվկլիդեսի երկերի մեկնությունն է: Պրոկլեսը փորձել է համակարգել նորալատոնականությունը, մասնավորապես, Պլոտինիոսի ուսմունքը՝ կիրառելով եռամիասնության վերլուծության մեթոդը: Մեծ է Պրոկլեսի փիլիսոփայական ժառանգության նշանակությունը տրամաբանության և դիալեկտիկական մտածողության պատմության համար¹¹:

Նա ձգտում էր մեկ միասնական փիլիսոփայական համակարգի մեջ տեղավորել անտիկ դիցաբանության բովանդակությունը, որի համար պատմափիլիսոփայական գրականության մեջ բնութագրվել է որպես հեթանոսության

¹¹ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Ե., 1983, հ. 9, էջ 440:

Մովսես Խորենացու պատմափիլիսոփայության նոր պլատոնական մեթոդը

համակարգող: Պրոկլեսը ընդունում էր գոյություն ունեցող ամեն ինչի զարգացման երեք աստիճան:

Նրա մշակած համակարգում առավել յուրահատուկ ձևով հանդես է գալիս եռամիասնության դիալեկտիկական զարգացման օրենքը: Ըստ այդ օրենքի, մեզ շրջապատող գոյերը ծնվել են նախաստեղծից, և անցել երեք հիմնական փուլերով:

Առաջին փուլում ստեղծվողը ընդգրկվում է ստեղծվածների միասնության մեջ,

երկրորդում՝ նոր ստեղծվածը գործում է որպես իրականություն, իսկ

երրորդում՝ ստեղծվածը նվազելով իր կենսունակության մեջ, վերադառնում է իր նախասկզբին: Պրոկլեսն իր եռափուլ զարգացման օրենքը հայտարարում է կենդանի իրականության օրենք¹²:

Պրոկլեսի եռամիասնության մեթոդի խորենացիական կիրառման դասական օրինակը, թերևս, հայոց պատմության հանրահայտ պարբերացումն է:

Հիմք ընդունելով ժամանակի գործոնը, Խորենացին «Հայոց պատմությունը» բաժանել է երեք շրջանների. «Ծննդաբանություն», «Միջակ պատմություն», և «Ավարտաբանություն»: Առաջին գիրքը՝ «Հայոց մեծերի ծննդաբանությունը», ընդգրկում է բաբելոնյան աշտարակաշինությունից մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու տիրապետության հաստատումը: Երկրորդ գիրքը՝ «Միջին պատմություն մեր նախնիների» ընդգրկում է Ալեքսանդր Մակեդոնացուց մինչև Տրդատ Գ-ի մահը կամ քրիստոնեության պետական կրոնի ընդունումը: Երրորդ գիրքը՝ «Մեր հայրենիքի պատմության ավարտը» Տրդատ Գ-ի մահից մինչև Արշակունյաց պետականության անկումը՝ 428 թ.: Այս պարբերացման հիմքում Խորենացին դնում է հայոց և համաշխարհային պատմության այնպիսի առանցքային ելակետեր, ինչպիսիք են հայ ժողովրդի ծագման, պարսկական աշխարհակալության տապալման և հելլենիզմի ստեղծման, քրիստոնեության պետական կրոն ճանաչման և հայոց պետականության անկման շրջադարձային իրողությունները: Այնքան հստակ է այս պարբերացումը, որ մինչև հիմա էլ գրեթե անփոփոխ ընկած է հայոց պատմության պարբերացման հիմքում:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այն պատմական գիտելիքի միասնական համակարգ է, տրամաբանական, հստակ ու միասնական պատ-

¹² Տե՛ս **Старокадомский М.А.** Неоплатонизм и христианство, М., 1974, с. 212.

Դավթյան Մ.

մության շարադրանք, որոնք բխում են համագիտական նյութերից ու աշխարհայացքային սկզբունքներից:

Այժմ տեսնենք, թե բացի ժամանակագրական այս ելակետային դրույթներից, իմաստասիրական ինչ սկզբունքներ ու մեթոդներ է կիրառել Խորենացին իր պարբերացման մեջ:

Խորենացու պատմագրությունը համապատասխանում է պրոկլետյան դիալեկտիկական զարգացման եռյակի օրենքին՝ իր գիտականությամբ ու տրամաբանական հաջորդականությամբ.

1) Առաջին փուլում՝ «Հայոց մեծերի ծննդաբանությունը» գրքում, նա համեմատում է մեր ազգի ճյուղագրությունը Եբրայեցոց, Քաղդեացոց ճյուղագրությունների հետ, մեր թագավորների ցուցակը՝ մարաց թագավորների ցանկի հետ: Սա կենդանի իրականության «եռամիասնության օրենքում» առաջին փուլն է: Այսինքն, Խորենացու կողմից ստեղծվող հայոց թագավորների ճյուղագրությունն ընկած է ստեղծված՝ այսինքն, եղած թագավորների միասնության մեջ:

2) Երկրորդ փուլում՝ «Հայոց միջին պատմություն» հատվածում, Խորենացին ներկայացնում է պատմական անցուդարձը, թագավորների գործողությունները, որպես փաստ՝ տարածության ու ժամանակի մեջ արձանագրված հավաստի իրադարձություններ:

3) Երրորդ փուլում՝ հայոց մեծերը, հայ ժողովուրդը, ծնված լինելով Նախասկզբից, աստիճանաբար նվազում են կենսագործունեության մեջ, հասնելով մինչև ավարտ՝ «վրդովված խաղաղության, խախտված ուղղափառության, տգիտությամբ հիմնավորված չարափառության»¹³ և հանգելով ողբալի իրավիճակի:

Հայ գրականության մեջ հայտնի են ամենատարբեր դարաշրջաններում, ամենատարբեր հեղինակների կողմից գրված «Ողբեր»: Հնագույն օրինակը Հին կտակարանի «Ողբ սրբոյն Երեմեա մարգարէի» հատվածն է:

«Ողբը» թեմատիկ առումով լայն ընդգրկում ունի. արտացոլում է կյանքի այնպիսի իրողություններ ու դեպքեր, որոնք եղերական բնույթ ունեն: «Ողբերում» իրար են հակադրվում «երանելի» անցյալը և դառնաղետ ներկան, ի հակակշիռ ողբերգական իրականության, հեղինակի միտումը դառնում է ժամանակակիցներին հորդորելն ու մխիթարելը, պայծառ գալիքի երազանքը:

¹³ Մովսես Խորենացի, էջ 275:

Մովսես Խորենացու պատմափիլիսոփայության նոր պլատոնական մեթոդը

Փիլիսոփայական լեզվով ասած, սա «եռամիասնության ավարտական փուլն է, որն իր հետ բերում է նոր սկզբի անհրաժեշտություն, նորի ծնվելու պահանջ»:

Այնուամենայնիվ, ողբասացներին բնորոշ է հավատը ապագայի նկատմամբ: Պատմա-հայրենասիրական ողբերում դա արտահայտվում է հայրենիքը ազատ, անկախ, հզոր ու միասնական տեսնելու ցանկությամբ¹⁴:

Խորենացու «Հայոց պատմությունը» ավարտվում է հենց այսպիսի ողբալի իրավիճակի նկարագրությամբ. «Ողբում եմ քեզ Հայոց աշխարհ, ողբում եմ քեզ, բոլոր հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնդ, որովհետև վերացան թագավորդ ու քահանայդ, խորհրդականդ և ուսուցանողդ»¹⁵: Այնուհետև Խորենացին ցույց է տալիս այն համատարած անկումային տրամադրությունը, որ կլանել էր հայ հասարակության յուրաքանչյուր դասի մարդկանց. ուսուցիչները՝ տխմար, ինքնահավան, կրոնավորները՝ կեղծավոր, սնափառ, աշակերտները՝ սովորելու մեջ ծուլ, սովորեցնելու մեջ փութաջան, զինվորականները անարի, իշխանները՝ ապստամբ, և առհասարակ սերն ու ամոթը ամենքից վերացած»¹⁶:

Նորպլատոնական փիլիսոփայության մեջ ևս պատմական «Ողբը» նշանակում էր մի ծանր պատմաշրջանի ավարտ ու նաև սկիզբ, դեպի նոր իրականություն, վերադարձ գոյերի միասնականություն, գոյության «եռյակի» նոր՝ առաջին փուլի սկզբնավորում: Քաղաքական անկումն առաջացրել էր վիատություն, միաժամանակ ձգտում՝ նոր անկախության ձեռքբերման:

Ողբալի վիճակի նկարագրությունը դարձել էր պարսից տիրապետության դեմ զինված ապստամբության նախապատրաստության հիմնավորման միջոց, ազգային անկախության և սեփական պետականության վերականգման պատմական քաղաքական և փիլիսոփայական հիմնավորման հայեցակարգ ու գաղափար:

Պետք էր այս գաղափարը զարգացնել, հուսադրել մարդկանց: Դրա համար հարկավոր էր անցյալից ստեղծել օրինակելի քաղաքական կերպարներ, սեր և հավատ սերմանել դեպի ազգն ու հայրենիքը, ստեղծել ազգային հավատ ներշնչող պատմություն, տիրապետող այն մտայնության մթնոլորտում, ըստ որի, ով պատմություն չունի՝ նա ազգ չէ: Դեռ IV դարից սկսած ժողո-

¹⁴ [http://hpj.asj-oa.am/1545/1/1970-3\(270\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/1545/1/1970-3(270).pdf) **Խաչատրյան Պ.Մ.**, Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր (ԺԴ–ԺԷ դդ.), Ե., 1969:

¹⁵ **Մովսես Խորենացի**, էջ 313:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 316:

Դավթյան Մ.

վուրդների մեծ տեղաշարժերի¹⁷ հետևանքով «Նախնական ազգերի» պատմությունը ստեղծելը առաջնահերթ անհրաժեշտություն էր դարձել, քանի որ նոր հակամարտությունների պայմաններում պատմականորեն չձևավորված ու կայացած պատմություն չունեցող ժողովուրդները տեղ չունեին քաղաքակիրթ ժողովուրդների շարքում: Հայ իրականության մեջ Մովսես Խորենացու, որպես նորալատոնականության փիլիսոփայության կրողի ու կերտողի բացառիկ դերը եղել է Հայաստանում անտիկ գիտության և հատկապես ազգային պատմագիտության հիմքերի ստեղծումը:

Վ դարում Հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի աննախադեպ վերելքի մթնոլորտում ի հայտ եկավ նախընթաց հազարամյակի հերոսամարտերում ինքնահաստատված, սակայն արդեն վտանգված ժողովրդի վերածնունդն ապահովող ուղիների որոնման անհրաժեշտությունը: Այն առաջնային դարձավ հայոց պետականության կորստի հետևանքով ստեղծված ծանր կացությունից դուրս գալու պահանջով, ազգի վերնախավի՝ հայոց նախարարական ամենակենսունակ տների՝ Բագրատունիների և Մամիկոնյանների նախաձեռնությամբ և կյանքի կոչվեց Մեսրոպ Մաշտոցի ու նրա տաղանդավոր հետևորդների՝ հատկապես Մովսես Խորենացու և Ղազար Փարպեցու ջանքերով: Ամենակին էլ պատահական չէր, որ Սահակ Բագրատունին և Վահան Մամիկոնյանը հանձնարարեցին ժամանակի ամենաաչքի ընկնող մտավորականներին՝ Մ. Խորենացուն և Ղ. Փարպեցուն պեղել-գտնել հայ ժողովրդի ծագման ակունքներն ու անցած հերոսական ճանապարհը, պարզել թե ո՞վ ենք մենք, ո՞րն է մեր լինելիության ու փրկության երաշխիքը: Նրանք ոչ միայն պատվիրել, այլև տվել էին գրվելիք գրքերի ծրագրերը և ուղենշել հետապնդած նպատակները: Իր մեկենաս Սահակ Բագրատունուն Խորենացին հաճախ է հիշում, անընդհատ խոսում ու խորհրդակցում նրա հետ, որից երևում է, որ Ս. Բագրատունու երեք պահանջներից առաջինը՝ «համառոտասիրությունն» է եղել, երկրորդը՝ «արագաբանությունը», երրորդը՝ «պերճ ու պայծառ, ինչպես պլատոնական խոսքերը, ստությունից հեռու և լի ճշմարտությամբ»¹⁸: Թեև պատմագիրը գտնում է, թե գործնականում հնարավոր չէ կարճ, արագ, և պլատոնական մակարդակով կատարյալ գրել, բայց շուտով խոստովանում է, որ «Պլատոնի խոսքը այժմ համարձակ կարտասանեմ, այն պատճառով, որ «Սիրողի (Պլատոնին – Մ.Դ.) համար կա՞ արդյոք ուրիշ ես, իհարկե ոչ»¹⁹:

¹⁷ https://ru.wikipedia.org/wiki/Большое_переселение_народов

¹⁸ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 112:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 114:

Մովսես Խորենացու պատմափիլիսոփայության նոր պլատոնական մեթոդը

Ազգային ինքնության ակունքների որոնումները Խորենացուն հասցնում են մարդկության առաջացման առասպելական ակունքներին, համաշխարհային ջրհեղեղին ու Նոյ Նահապետի ժամանակներին: Հայ ժողովրդի կազմավորման ակունքներում Խորենացին դրել է նաև Բաբելոնյան աշտարակաշինության և Հայկի ու Բելի կովի առասպելը: Տոհմացեղային լեզուների տրոհման և ազգային լեզուների ու ազգերի առաջացման պահից սկսած ձևավորվում է նաև հայոց ազգը և հայոց լեզուն, իսկ Հայաստանը նախնադարյան ցեղերի սովորական կայանատեղիից դառնում է կազմավորվող հայ ժողովրդի հայրենիքը:

«Խորենացին առաջինը եղավ,- գրում է Ս. Մախսատյանը,- որ գրեց հայ ազգի սիստեմական պատմությունը սկզբից մինչև իր ժամանակները: Սա մի ստեղծագործություն էր, «ի չգոյե գոյի ածել» էր մի ազգի անցյալը, սա մի ծննդյան վկայական էր մեր ազգի համար, որ մինչև այդ ժամանակ չգիտեր, թե ով է ինքը, և ինչ ծագում ունի: Կապելով հայ ազգի սկզբնավորությունը Ս. Գրքի հետ, ծագեցնելով հայերին Հաբեթի ցեղից՝ նա հայ ազգի համար ստեղծեց պատվավոր տեղ մյուս հին ազգերի շարքում: Սերեցնելով հայերին աշտարակաշինության ժամանակակից Հայկից, նկարագրելով այս հսկա աղեղնավորին իբրև ազատության սիրահար և բռնակալ Բելին սպանող, նա փառավոր ու սիրելի դարձրեց հայերին իրենց ծագումը»²⁰:

Զգտնելով պատմական աղբյուրներ հայոց անցյալի մասին, Մ. Խորենացին հաճախ դիմում է ժողովրդական բանահյուսությանը և առասպելաբանությանը: Սակայն դրանցից օգտվում է որոշակի սկզբունքներով: Նա պաշտպանում է այն տեսակետը, թե աստվածները սկզբնապես եղել են մարդիկ և միայն մահից հետո աստվածացվել են, իսկ գերեզմանները դարձել են պաշտամունքի վայր: Խորենացին իր մեկնություններում առասպելը ներկայացնում է որպես բնական իրողություն, հավաստի դարձնում գերբնական ու վիպական դրսևորումները:

Ինչպես Պրոկլեսը «Նախասկզբից» ծնված անդամներին նույնացնում էր ժողովրդական կրոնների աստվածների հետ, այնպես էլ Խորենացին հայ հեթանոս աստվածներին համարում էր աշխարհը համակարգող հերոսներ: Դրա համար էր, որ Խորենացին ձգտում էր շունչ տալ ժողովրդական դիցաբանական հավատին և դրան տալ փիլիսոփայական հիմնավորում:

²⁰ Մովսես Խորենացի, էջ 33:

Դավթյան Մ.

Խորենացին հելլենական քաղաքակրթության և նորալատոնականության ուղղության նշանավոր ներկայացուցիչն էր Հայաստանում: Նրա նորալատոնական աշխարհայացքը խորապես զգացված և անշեղորեն գործադրվող ուղղություն էր, մտավոր կարողություն և ոչ թե պարզունակ համակրանք: Հետևելով նորալատոնականությանը, Խորենացին փորձ է անում միավորել բոլոր հին հավատալիքները: Գլխավոր շեշտը դնելով կիրառական միաստիկայի վրա, համակարգում է անտիկ դիցաբանությունը, բացատրում մարգարեությունների ու հրաշագործությունների էությունը, վերզգայական աշխարհի բարձրունքը, նա հավատացած է թե հեթանոսական աստվածները սկզբնապես նշանավոր մարդիկ են եղել, որոնք հետո ժողովրդական ավանդույթների մեջ աստվածացվել են: Այս հայացքի հիման վրա Խորենացին նորից մարդ է դարձնում Բելին, Հայկին, Շամիրամին, Արային, Վահագնին, որոնք բաբելական և հայ ազգի աստվածություններն էին²¹: Խորենացին բերելով Վահագնի մասին առասպելը նորալատոնականության մեթոդով՝ ավելացնում է. բայց ասում են նաև, թե սա աստվածացած է²²: Նույն մեթոդով է Խորենացին բացատրել ժողովրդական բանահյուսության նյութերը: Նա Բելին նույնացրել է Սուրբ գրքի Նեբրովթի հետ: Ժողովրդական բանահյուսության համար Խորենացին կիրառել է նաև այլաբանական բացատրությունը: Նրա կարծիքով, ժողովրդական բանահյուսության երկերն առասպելներ են, իսկ առասպելները մեծ մասամբ այլաբանություններ են, ուստի պետք է մեկնել, այսինքն հայտնի դարձնել դրանց մեջ բովանդակած իսկությունը, ճշմարտությունը²³:

Նույն սկզբունքով նա սովորական մարդիկ է դարձնում Տորք կամ Տուրք Անգեղին, Բյուրասպի Աժդահակին, Արտավազդին, որոնք առասպելական հերոսներ կամ ոգիներ էին²⁴:

Խորենացին հայ առաջին պատմագիրն էր, որ գրեց իր ժողովրդի համակարգված պատմությունը անհիշելի ժամանակներից մինչև իր օրերը: Նա առաջինն էր, որ իր պատմական երկի հիմքում դրեց պատմափիլիսոփայական հստակ հայեցակարգ, որով դուրս եկավ սովորական պատմիչի մակարդակից և մտավ իմաստասիրության դաշտ: Խորենացու պատմափիլիսոփայությունը համեմատելի է նորալատոնական հույն փիլիսոփա Պրոկլես Դիադորոսի փիլիսոփայական հայացքների հետ, որի մշակած համակարգում հանդես է գա-

²¹ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, էջ 35:

²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 112:

²³ **Աբեղյան Մ.**, Երկեր, հ. Գ, էջ 297:

²⁴ **Մովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, Ե. 1942, էջ L:

Մովսես Խորենացու պատմափիլիսոփայության նոր պլատոնական մեթոդը

լիս եռամիասնության (տրիադա) դիալեկտիկական զարգացման օրենքը: Այդ մեթոդի խորենացիական կիրառման դասական օրինակը հայոց պատմության պարբերացումն է, որտեղ տեղ է գտել ոչ թե փաստերի սովորական շարադրանքը, այլ մշակվել է պատմական գիտելիքի շարադրման, միասնական համակարգ, տրամաբանական ու փիլիսոփայական հստակ մեթոդ: Խորենացու այս պարբերացումը՝ նաև իր գիտականությամբ ու տրամաբանությամբ համապատասխանում է պրոկլետյան դիալեկտիկական զարգացման եռյակի օրենքին:

Ուշագրավ է, որ թե՛ նորպլատոնական փիլիսոփայության մեջ, և թե՛ Խորենացու շարադրանքում «ողբի» թեման ի հայտ է գալիս մի ծանր պատմաշրջանի ավարտի և նորի սկզբնավորման սահմանագծում՝ գոյության եռյակի վերջում և նոր փուլի սկզբնավորման պահին, որպես ազգային քաղաքական անկախության և պետականության վերականգման պատմափիլիսոփայական հիմնավորում և հայեցակարգ:

Խորենացու նորպլատոնական աշխարհայացքը անշեղորեն դրսևորվեց նաև առասպելների ու հին հավատալիքների մեկնաբանության և գնահատման իր համատեքստում:

НЕОПЛАТОНИЧЕСКИЙ МЕТОД В ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКОЙ КОНЦЕПЦИИ МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ

ДАВТЯН М.

Резюме

Ключевые слова: Мовсес Хоренаци, «История Армении», Прокл Диадох, неоплатонизм, триада, скорбь.

Мовсес Хоренаци был первым армянским историком, изложившим историю армянского народа с позиций собственной историко-философской концепции. Наше исследование показало, что философское осмысление истории Мовсесом Хоренаци сродни философским взглядам греческого философа неоплатоника Прокла Диадоха, разработавшего философскую систему, в основе которой лежит триада как закон диалектического развития. Классическим примером использования этого метода

Мовсесом Хоренаци является периодизация армянской истории, основанная не на изложении фактов, а на систематизации исторических знаний с помощью философско-логического метода. Подобная периодизация истории Мовсесом Хоренаци соответствует закону триады диалектического развития, разработанному Проклом Диадохом.

NEOPLATONIC METHOD OF HISTORICAL PHILOSOPHY BY MOVSES KHORENATSI

DAVTYAN M.

Summary

Key words: *Movses Khorenatsi, Armenian history, Procles Diadoccos, Neoplatonism, Trinity, lamentation, Geneology of Armenia Major.*

Movses Khorenatsi was the first Armenian historian, that at the core of his historical work put forward a distinct conception due to which he excelled the ordinary historian's capacity and entered the philosophical field.

Our study showed, that Khorenatsi's philosophical interpretation of history is comparable to the philosophical views put forward by neoplatonic Greek philosopher Procles Diadoccos. The philosophical system elaborated by him consists in a triad dialectical development law. The vivid example of this method is reflected in the periodicization of Armenian history by Movses Khorenatsi which corresponds to Procles Diadoccos' triad dialectical development law .

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ.

PUBLICATIONS

NAIRA GINOSYAN

PhD in History

Institut of History NAS RA, Researcher

YSU, Chair of Turkish studies, Assistant Professor

naira.ginosyan@ysu.am

THE REPORT OF A. SAFRASTIAN ABOUT THE UNBEARABLE CONDITIONS OF WESTERN-ARMENIANS REFERRED TO BRITISH CONSUL P.J.C MCGREGOR IN ERZEROUM (1910)

Key words: *Mush, Bitlis, Armenian vilayets, Ottoman Empire, Hamidie Cavalry, Kurdish chieftains, Agrarian problems.*

The oppressions occurring in the Armenian vilayets were connected to direct or indirect illegitimacy of different Kurdish chieftains, sheikhs and governmental officials. The Government was actualizing the extermination of the Armenians through them. Kurdish Beks making use of the permission of the Turkish authorities, sometimes their support as well, were plundering and robbing the peaceful population. The Armenians were under the constant control and total subjugation of the Kurdish authorities. They shared between themselves all the Armenian lands and forced the peasants to obey their direct authority¹.

In the present paper we intend to present and publicize some parts of A.Safrastian's report on the burdensome conditions of west-Armenians and the testimonies to the situation of taxation and oppression in the Ottoman Empire, directed to the British Consul P.J.S McGregor in Erzeroum (1910).

¹ NAA (f. 412, l.1, work 1770, p. 1–2, 19).

The Report of A. Safrastian about...

Arshak Safrastian was born on September 13, 1886 in Van. In 1904 at the age of 17, he joined the service in Baksh (Bitlis) as a translator in the British Consulate and soon was appointed to the post of Vice-Ambassador from 1907 to 1911. He bypassed the provinces of Bitlis, Van, Diarbekir and collected information about the unbearable conditions of the Armenians, the Armenian pogroms and massacres.

The documents presented have been picked out from a reliable source²; the choice of the represented parts of the publication was made by taking into consideration their readable conditions.

N 1.

1911

Turkey

BITLIS

State of affairs in Mush. Persecution

Read by Post.

of Armenian Liberals. Reports.

February 24.

Mr. Safrastian

No.4

Ref. Dispatch 12th June,
1910.

Sir,

I have the honour to report as follows upon the present state of affairs at Mush and the relations of the local authorities towards the Armenian liberals especially and the Armenian element in general.

I had the honour to inform you by a dispatch of the 12th June last, as a result of the incident occurring between Tahir Pasha, then Vali here, and the Armenian Dashnaktutiun Committee leaders in Mush the former in order to crush any resistance on the part of the latter, had sensed to get ...³ for documents against the leaders in question, which charged them, with having extorted many by force from the Armenian villagers of ...⁴. In Mush, and instead of using it for the

² NAA (f. 412, l .1, work 1770, p. 1-3, 11-12, 19-20).

³ Unreadable.

⁴ Unreadable.

Ginosyan N.

benefit of the Armenian Schools. Fund as it was meant, they appointed it for their own intimate made. From my subsequent reports you are near no doubt as to how Tahir Pasha began to persecute the Liberals and then how their persecutions caused in consequence of definite orders from Constantinople.

P.J.S McGregor Esq.,
H.B.M. Consul
Erzeroum

N 2.

I don't understand on good authority that in July last, the Minister of the Interior and the Dashnakits Central Committee at Constantinople agreed that both Tahir Pasha and ...⁵, the Armenian leader in Mush, were to be ...⁶ from this province and the dispute was thus supposed as settled.

Under the evil influence of one notorious Kurd, against whom the Dashnakits swayed a furious struggle, the judicial courts of Mush viewed the question in a different way. One examining magistrate at Mush was dismissed by the intrigues of Tahir Pasha for not having sanctioned the imprisonment of the leaders in question as the Vali wished and for his having publicly stated that the ignorant Kurdish witnesses against Karman were so well taught by somebody ...⁷ that it appeared they came not from illiterate human beings, but from a perfect atmosphere.

In vain Mr.Kharakhanian, the well-known Armenian bishop of Mush intervened in the matter, stating that the Committee was appointed for the collection of funds for the benefit of schools and that there was nothing unlawful.

It was a foregone conclusion, it seems, that Armenian leaders were to be imprisoned in order to put an end to their untiring ...⁸ in the agrarian disputes and others, which they rightly exercised on behalf of Armenian oppressed peasantry. All claims of justice and convincing proofs of honesty put forth by H. Karmen and his companions were completely overlooked by the Courts of Mush

⁵ Unreadable.

⁶ Unreadable.

⁷ Unreadable.

⁸ Unreadable.

The Report of A. Safrastian about...

and therefore they were convicted on a charge of crime and their imprisonment was ordered pending trial.

H. Karmen has already left this province soon after the departure of Tahir Pasha from here, and to Goriun and other leaders implicated in the matter, they hid themselves since the beginning of January last, upon which the authorities at Mush are reported as undertaking perquisitions and search after the old Regime in various villages of Mush for the discovery of the required leaders.

This crying injustice towards such loyal Ottomans and patriots as Karmen and the like, who since the proclamation of the Constitution have done all they could for the consolidation of the Constitutional Regime in this region in argument with the Committee of Union and Progress for the ...⁹ of illiterate ...¹⁰ and a mutual understanding among the recess, have aroused considerable discontent in all classes of Armenians who since a certain time are perceptibly growing disappointed at the procedure of the liberal government.

The hopeful prospects and enthusiasm of former days are gradually giving way to suspicions and hatred. One cannot easily understand the reasons of the present authorities for their revolution to the practices of Hamidian Government and their departure from the liberal professions of the early days of the Bad Regime.

Ordinary brigands and thieves such as Kurds of Khuyt and the notorious criminal, murderer and political agitator of more than thirty years such as Musa Bey of Khevnerare still allowed to continue freely their notorious work, whilst Armenian Liberals are being condemned to imprisonment upon ungrounded charges.

Confidential.-Taleat Bey, the ex-Minister of the Interior warmly thanked Karmen by a private letter some time ago, for his services and patriotic efforts displayed in organizing, cooperation among the races, and after the incident with Tahir Pasha. His Excellency proposed him the post of a Kaimakam in Macedonia, whereas he is now pursued as a criminal.

In my humble opinion any government in the world possessed of any sense of justice and commonsense would not behave in such an absurd manner.

⁹ Unreadable.

¹⁰ Unreadable.

Ginosyan N.

All those who know Goriun closely, agree that Pedal would scarcely submit to an unjust decision and consent to go to prison. Some weeks ago it was rumored that he intrenched himself in Sasun with his around band of 25 ready to fight any force which came to arrest him. Happily this rumor proved to be exaggerated. It is still to be feared however, about the Government persist in their blind and one-sided policy. Goriun may carry out his resolution, the consequence of which can under no circumstances be favorable to the general interests of this country.

I humbly venture to hope that sounder judgement say still prevails and has documents of the case, which have just been referred to the Indictment Court here, may equitably be revised and the decision of the Mush Court repealed by exculpating and coquetting the Armenian Committee leaders in question.

I have the honour to be,
Sir,
Your most obedient,
humble Servant.
(SH.) A.S. Safrastian

N 3.

Bitlis
August 29, 1910

Sir,

I have the honour to submit to you the enclosed memorandum upon the present state of Hamidie Cavalry Regiments in this vilayet, which, however, must be taken with certain reserve as regards the strength in hon and horses and the real position of officers, it being quite difficult to get the exact numbers here.

Since the proclamation of the Constitution, however, these regiments have been almost completely disorganized and paralyzed, many of their higher officers imprisoned or died, hundreds of Hamidie troopers sold their horses being unable any more to maintain themselves upon plunder.

The Report of A. Safrastian about...

Yusuf Bey, the Military Commandant here, told us that expected ...¹¹, of Reorganization of Hamidie Regiments has reached Gop already and in studying the question as reported by me on the 28th of April last.

I have the honour to be
Sir,
Your most obedient,
Humble Servant.
(Sd.)A.S. Safrastian.

P.J.C.McGregor Esq.,
H.B.M. Consul
Erzeroum

N 4.

The Hamidie Cavalry in the Vilayet of Bitlis

Brigande	Regiment	Regimental Centre	Strength		Commanding Colonies	Tribe
			Hon	Horses		
8 th	26 th	Gop	320	55	---	Hasananli
	27 th	Duknuk	500	150	Fetullah Bey	" "
	28 th	Kharabashehir	450?	---	Mehmed Emin Bey	" "
	29 th	Koshtian	240	80?	Khalid Bey	" "
	30 th	Gop	---	---	Ali Bey?	" "
	31 st	Khinis	---	---	Mehmed Bey?	Jibranli
	33 rd	Gumgum	350	2009	Khalid Bey	" "
9 th	34 th	Hadrag?	---	---	Mustapha Bey	Sirkanli
	35 th	Soglomaz	650	230	Kuli Khan Bey	" "
	36 th	Kizil-Ahmed	---	---	Selim Bey	Jibranli
	37 th	Hassan-Khan	---	---	Rashid Bey	Kaskanli

¹¹ Unreadable.

Ginosyan N.

N 5.

Bitlis,
October 24, 1910.

Sir,

I have the honour to report that the situation in the district of Khuyt has of late become very acutely critical again in consequence of the work and indecisive policy followed by the Government towards the Kurdish brigandage in that district.

With reference to my ...¹² of the 12th July last the aggressors and murderers of soldiers have yet not been arrested. Kurds charged with the crime above referred to having been reported as being innocent and that they are not real criminals, their withdrawal in September last after requiring ...¹³ of the expected results, the unwillingness of authorities to deal properly with several intertribal murders and lots of violence committed by Kurds in Khuyt, of which references have been made in my various dispatches during last summer have pushed those barbarous Kurds to ...¹⁴ even the Constitutional

P.J.C. McGregor Esq.,
H.B.M. Consul
Erzeroum

N 6.

Government.

Under previous Valis large areas of land in Khuyt and shote villages in certain cases unlawfully occupied by Kurds were restored to their Armenian proprietors in due course.

During the last three weeks, however, Kurds descended upon the Armenian villages of Taghavank. ...¹⁵ in Khuyt, and carried off by force almost all proceeds of the harvest and winter provisions belonging to the latter, on the ground that ...¹⁶ question were the products of lands disputed by Kurds themselves. ...¹⁷ in

¹² Unreadable.

¹³ Unreadable.

¹⁴ Unreadable.

¹⁵ Unreadable.

¹⁶ Unreadable.

The Report of A. Safrastian about...

Khuyt stated to The Armenian ...¹⁸ in Khuyt stated to that they had been told by the above mentioned.

Kurds to the effect that their forefathers and fathers (Kurds) had enjoyed the fruits of the tolls, the case was to be carried on also under the present generation. "They could recognize neither the "Hurriet" nor any other law, but their own rifles and cartridges. ...¹⁹ Bey headed by Priests of Khuyt proceeded here a weak ago and petitioned ...²⁰ Hakhi Bey, the Vali, in the above sense and in due details. Some dispatched from here on the spot have been unable to compel Kurds to restore the provisions taken off from Armenians by force, and it is to be feared that the half Christians of the ...²¹ will be left to face the severe winter in the mountains of Khuyt without grains and victuals, if strong and immediate measures are not adopted by the authorities to bring these Kurdish parasites to reason before the snowfall.

I have the honour to be
Sir,
Your best obedient,
humble Servant,
(Sd.) A.S. Safrastian

¹⁷ Unreadable.

¹⁸ Unreadable.

¹⁹ Unreadable.

²⁰ Unreadable.

²¹ Unreadable.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ REPORTS

ԱԶԱՏ ԲՈՋՈՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ
bznazt@gmail.com

ԳԵՈՐԳԻ ՄԻՐԶԱԲԵԿՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ
georgmirzabekyan@gmail.com

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻԱ ԴԱՐԱՍԿՋԲԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

2019 թ. հունիսի 20–22-ին Երևանում կայացավ «Արևելյան աղբյուրագիտությունը և պատմագրությունը ԻԱ դարասկզբի Հայաստանում» խորագրով միջազգային գիտաժողովը, որը նվիրված էր ականավոր հայագետ-արևելագետ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի (1928–1988) ծննդյան 90-ամյակին:

Գիտաժողովի հրավիրման նախաձեռնությունը պատկանում էր ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Արևելյան աղբյուրագիտություն և պատմագրություն բաժնին, որը 1980-ական թթ. հիմնադրել է Արամ Տեր-Ղևոնդյանը: Գիտաժողովի համակարգման ամբողջ պատասխանատվությունը իրենց վրա էին վերցրել բաժնի աշխատակիցները, որոնց նախապատրաստական աշխատանքների ընթացքում մեծ օգնություն են ցույց տվել Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրինությունը և գրեթե բոլոր բաժինների աշխատակիցները: Գիտաժողովի կազմակերպման աշխատանքներին ներգրավվել և իրենց մասնակցությունն են բերել ՀՀ ԳԱԱ նախագահությունը, Երևանի պետական համալսարանը, մասնավորապես՝ արևելագիտության և բանասիրության ֆա-

Արևելյան աղբյուրագիտությունը և պատմագրությունը...

կուլտետները, ինչպես նաև Մաշտոցի անվան «Մատենադարան» իրեն ձեռագրերի ինստիտուտը: Կոնֆերանսի կազմկոմիտեն ղեկավարում էր ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Արևելյան աղբյուրագիտություն և պատմագրություն բաժնի վարիչ Ազատ Բոգոյանը:

Գիտաժողովը, որն ընթացել է Մատենադարանի դահլիճում և Գիտությունների ազգային ակադեմիայի հանդիսասրահում, մեծ արձագանք է գտել ինչպես Հայաստանի Հանրապետությունում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Դրա մասին է վկայում հասարակագիտական գիտությունների՝ հատկապես մի շարք առաջատար միջնադարագետ մասնագետների մասնակցությունը գիտաժողովին: Գիտաժողովի հայազգի և արտերկրի մասնակիցները (վերջիններս ժամանել էին՝ ԱՄՆ-ից, Գերմանիայից, Ֆրանսիայից, Իսրայելից, Վրաստանից, Հունաստանից, Իտալիայից, Ռուսաստանի Դաշնությունից) ներկայացնելով իրենց բարձրակարգ գիտական հաստատությունները, նոր հնարավորություն էին ստացել ներկայացնել իրենց պրպտումները հայաստանյան լսարանին, մտքերի փոխանակությամբ և գիտական հետազա համագործակցության ընդլայնմամբ՝ շարունակելով մի շարք ուշագրավ խնդիրների վերլուծությունը: Գիտաժողովին մասնակցած զեկուցողների թիվը գերազանցում էր 30-ը:

Հանդիսավոր նիստին ելույթ ունեցան Գիտությունների ազգային ակադեմիայի հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, ակադեմիկոս Յուրի Սուվարյանը (նախագահող), Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս Ռուբեն Սաֆրաստյանը (ԱԻ), Մատենադարանի տնօրեն, դոկտոր Վահան Տեր-Ղևոնդյանը, ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի դեկան, պրոֆեսոր Ռուբեն Մելքոնյանը, Միչիգանի Անն Արբըր համալսարանի պրոֆեսոր Գևորգ Բարդակչյանը: Նրանք կարևորեցին նման գիտաժողովների նշանակությունը հայագիտության զարգացման գործում, որը հնարավորություն է ընձեռում բացարձակապես նոր դիտանկյունից լուսաբանել միջնադարագիտության և արևելյան բանասիրության հատկապես դեռևս լայն քննարկման չարժանացած խնդիրները, մասնագիտական հիմք ստեղծելով՝ մեթոդական և գիտական հետազոտությունների բազմակողմանի ուսումնասիրության համար: Բանախոսները խորհրդանշական համարեցին գիտաժողովում քննարկվելիք հիմնահարցերը ներկայացնել հենց Արամ Տեր-Ղևոնդյանին նվիրված գիտաժողովին, քանի որ անուրանալի են վերջինիս ծառայությունները Հայաստանում Արևելյան աղբյուրագիտություն գիտաճյուղի զարգացման գործում: Հանդիսավոր նիս-

տի վերջում ցուցադրվեց Արամ Տեր-Ղևոնդյանի գործունեությանը նվիրված վավերագրական ֆիլմ:

Գիտաժողովի առաջին նիստը նախագահում էին Աբրահամ Տերեանը (Ս. Ներսէս Ընծայարան, Նիւ Եորք) և Ռուբեն Սաֆրաստյանը: Նիստի զեկուցողները հիմնականում անդրադառնում էին Արամ Տեր-Ղևոնդյանի աշխատանքներին, որոնք նվիրված են Բագրատունյաց դարաշրջանի պատմության խնդիրներին, նոր փաստերով ու վերլուծություններով հարստացնելով գիտության այդ բնագավառը: Իգոր Դորֆման-Լազարևը (Մայնի Ֆրանկֆուրտ, Գյոթեի համալսարան) ընթերցեց «Պարականոն գրականությունը և արքայության գաղափարը Գագիկ Արծրունու օրոք (908–943/44)» զեկուցումը, որը հեղինակի վերջին մի քանի տարվա պրպտումների արդյունքն էր: Արսեն Շահինյանի (ՍՊԲ. Պետական համալսարան) «Իրո՞ք Առանը վաղ միջնադարյան արաբամահմեդական մատենագիրների մոտ նշված ‘Āḍarbayḡān al-‘ulyā’ (Վերին Ադրբեջան) տեղանվամբ» հաղորդումով անդրադարձ էր կատարել տարածաշրջանի պատմության խեղաթյուրման մի յուրօրինակ փորձի բացահայտմանը: Օլգա Վարդազարյանը (ՄՄ) «Աստվածուրացությունը և նովատական խնդիրը միջնադարյան Հայաստանում» զեկուցումով անդրադարձել էր Եդարի Հայաստանում կրոնակեղեցական որոշ մոտեցումների, որոնք թույլ են տալիս բացահայտել դարաշրջանի ոգին: Ժերար Դեդեյանը (Մոնպելիե) «Նախարարական համակարգի զարգացման հետազոտությունը Արամ Տեր-Ղևոնդյանի երկերում» զեկուցման մեջ բացահայտեց տաղանդավոր գիտնականի մոտեցումները տվյալ հիմնախնդրի բացահայտման ասպարեզում: Աղավնի Ժամկոչյանը (ՀԱԻ) «Դվինի ամիրայությունը և Շեդդադյանները» և Նյուրա Հակոբյանը (ՀԱԻ) «Քուստ-ի Կապկոի վարչական միավորը և Դվինը (ըստ հնագիտական հետազոտությունների)» զեկուցումների մեջ անդրադարձան վերջին տարիներին հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված նյութերին, որոնք վերահաստատում են Արամ Տեր-Ղևոնդյանի մի շարք դրույթների իրավացիությունը:

Ալեքսան Հակոբեանի (ԱԻ) և Իգոր Դորֆման Լազարևի նախագահությամբ շարունակվեցին գիտաժողովի աշխատանքները, որոնք ազդարարում էին երկրորդ նիստի մեկնարկը, որը վերաբերում էր հայկական և մերձավորարևելյան աղբյուրագիտության մի շարք հիմնախնդիրների: Միքայել Սթոունը (Երուսաղեմի եբրայական համալսարան) «Սինայի և Ս. Երկրի հայկական վիմագիր արձանագրությունների կորպուսը» զեկուցմամբ քննարկման նյութ դարձրեց տարածաշրջանում հայտնաբերված նմանատիպ սկզբնաղբյուրների

Արևելյան աղբյուրագիտությունը և պատմագրությունը...

վերծանման մեթոդաբանությանը վերաբերող խնդիրներ: Աբրահամ Տերեանը (ԱՄՆ) «Վարք Մաշտոցի» շուրջ նոր նկատողություններ» հաղորդման մեջ նոր շերտեր բացահայտեց Կորյունի երկում, որոնք ցայսօր մասնակիորեն չէին քննվել: Ազատ Բոգոյանը (ԱԻ) «Հայոց եկեղեցին Տիեզերական եկեղեցու նվիրապետական համակարգում և այբուբենի ստեղծման նշանակությունը» և Գեորգ Ղազարյանը (Աթենքի ազգային համալսարան) «Անտիոքի պատրիարքության հայկական թեմերը (Ե - ԻԱ դդ.)» զեկուցումների մեջ անդրադարձան Այսրկովկասի եկեղեցական կառույցների նշանակությանը և գնահատեցին դրանց դերը տարածաշրջանի պատմամշակութային գործընթացներում: Հելեն Գիունաշվիլին (Գ. Ծերեթելու անվան Արևելագիտության ինստիտուտ) «Վրացատառ պարսկերեն ավետարան-ձեռագրի (ԺԷ-ԺԸ դդ.) լեզվաբանական բնութագիրը» հաղորդման մեջ քննության նյութ էր դարձրել մշակութային այդ երևույթի հետազոտման այժմեական խնդիրները: Էլինա Ղազարյանը (ՄՄ) «Հաֆիզի Աբուի «Աշխարհագրության» տվյալները Հայաստանի և հայկական բնակավայրերի մասին» զեկուցման մեջ ցույց տվեց պարսիկ հեղինակի կարևորությունը Հայաստանի պատմական աշխարհագրության հետազոտման գործում:

Օրվա վերջին նիստը, որը ղեկավարում էին Վահան Տեր-Ղևոնդյանը և Ազատ Բոգոյանը, ամբողջովին նվիրված էր Կիլիկիայի Հայոց թագավորության և դրա պատմության սկզբնաղբյուրների հետազոտման խնդիրներին: Այն սկսվեց Ռյովեն Ամիրայի (Երուսաղեմի եբրայական համալսարան) «Մոնղոլների հովանու ներքո կիլիկյան Հայաստանի ներխուժումները (1260 և 1300 թթ.) Պաղեստին» զեկուցմամբ, ուր ճանաչված հեղինակը մանրամասն քննեց սկզբնաղբյուրների և հատկապես մամլուքյան պատմագրության տեղեկությունները հիշատակված իրադարձությունների շուրջ: Հայոց պատմության և մամլուքյան պատմագրության առնչությունների խնդիրներին անդրադարձան նաև Գագիկ Դանիելյանը (ՄՄ) «Հայերը ԺԴ դարի մամլուքյան Կահիրեում. *Hizānat al-bunūd* հայաբնակ թաղամասը» և Զուլեպպե Չեչերեն (Բոլոնիայի համալսարան) «Հայոց խալիֆ-Հռոմկլայի կաթողիկոսի պատկերը արաբ-մամլուքյան սկզբնաղբյուրներում» զեկուցումների մեջ: Լիանա Աղաբեկյանը (ԱԻ) «Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դ. Բ կեսի Մերձավոր Արևելքի ռազմաքաղաքական գործընթացներում» և Կլոդ Մուֆաֆյանը (Փարիզ) «Կիլիկյան Հայաստանը մահմեդականների հետ կնքած պայմանագրերում» զեկուցումներով ունկնդիրների ուշադրությունը հրավիրեցին Հայոց պետականության կարգավիճակին վերաբերող սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների վրա:

Չնայած նիստերի հագեցվածությանը, տեղի էին ունենում համապարփակ քննարկումներ, որոնց բնույթը կառուցողական էր և քննական վերլուծության նպատակ էին հետապնդում:

Երկրորդ օրվա նիստը ՀՀ ԳԱԱ հանդիսասրահում էր, որտեղ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի հիշատակին նվիրված հարգանքի խոսքով հանդես եկան ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Նիկոլայ Հովհաննիսյանը (ԱԻ) և ՌԳԱ Արևելյան ձեռագրերի ինստիտուտի տնօրեն, պրոֆեսոր Իրինա Պոպովան, որոնք ընդգծեցին Արամ Տեր-Ղևոնդյանի գիտական գործունեության շարունակական կապը Պետերբուրգյան արևելագիտական դպրոցի դասական ավանդների հետ: Պրոֆեսոր Հովհաննիսյանը վերաարժևորեց Արամ Տեր-Ղևոնդյանի գիտական ժառանգությունը, նրա հմտությունները և այն եռանդը, որով նա տոգորված էր իր հետազոտությունների ստեղծման ընթացքում:

Վահե Թորոսյանի (ՄՄ) և Հայկ Քոչարյանի (ԵՊՀ) նախագահությամբ տեղի ունեցած չորրորդ նիստը ամբողջովին նվիրված էր վերջին տարիներին Արևելյան աղբյուրագիտության բնագավառում ԵՊՀ-ում և Մատենադարանում կատարված աշխատանքներին: «Ը – Թ դարերի արաբական աշխատությունները որպես ադապտացիոն գործընթացների ուսումնասիրման աղբյուր» զեկուցեց Դավիթ Հովհաննիսյանը (ԵՊՀ), որին հաջորդեցին Գայանե Մկրտումյանի (ԵՊՀ) «Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի № 358 ձեռագիր-պայմանագիրը հայ-մահմեդական հարաբերությունների համատեքստում», Շուշան Կյուրեղյանի (ԵՊՀ) «Իբն ալ-Ջաուզիի «Թալիս Իբլիս» աշխատության կառուցվածքի տրամաբանությունը», Տաթևիկ Մկրտչյանի (ԵՊՀ) «Նահջ ալ-Բալադան», որպես Ժ դարի շիա իսլամի (մահմեդականության) կրոնագաղափարական հիմքերի ուսումնասիրման աղբյուր», Քնարիկ Սահակյանի (ՄՄ) «Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի արաբերեն քերականական ձեռագրերը» և Իվեթ Թաջարյանի (ՄՄ) ու Անի Ավետիսյանի (ՄՄ) «Արևելյան ձեռագրերի կեղծման արվեստն ըստ Մատենադարանի արաբատառ հավաքածոյի Հ^{որ} 137 ձեռագիր օրինակի» աղբյուրագիտական հարուստ նյութ պարունակող հաղորդումները: Բանախոսների թեմաների առանցքը արաբական, պարսկական և օսմանյան մատենագրական հուշարձաններն էին, որոնց տեղեկությունները հեղինակները փորձում էին քննել Մերձավոր Արևելքի պատմության և ետնախորքի վրա:

Հինգերորդ նիստում հանդես եկան, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի թյուրքագիտության, արաբագիտության և արևելյան աղբյուրագիտություն բաժինների աշխատակիցները: Նիստին նախագահում էին Քրիս-

Արևելյան աղբյուրագիտությունը և պատմագրությունը...

տիներ Կոստիկյանը և Հելեն Գիունաշվիլին: Տեսական և աղբյուրագիտական քննություններով հանդես եկան թուրքագետներ Ռուբեն Սաֆրաստյանը (ԱԻ) «Հալիլ Մենթեշեի հուշերը» որպես աղբյուր Հայոց ցեղասպանության ու Հայկական հարցի մասին» և Անուշ Հովհաննիսյանը (ԱԻ) «Օսմանիզմ թե՛ թյուրքիզմ. հայեցակարգերի պայքարը «Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası» պարբերականի էջերում» զեկուցումներով: Աղբյուրագետներ Գեորգի Միրզաբեկյանը (ԱԻ) «Կարբիի նահիեն (գյուղախումբը) 1728 թ. օսմանյան ընդարձակ հարկացուցակում» և Քրիստինե Կոստիկյանը (ԱԻ) «Ֆալլի Բեկ Իսֆահանի տարեգրությունը, որպես հայ ժողովրդի ԺՁ - ԺԷ դարերի պատմության աղբյուր» զեկուցումներում վերհանեցին իրենց կողմից քննված սկզբնաղբյուրների հետազոտման մեթոդներին վերաբերող մի շարք խնդիրներ: Նիստում հանդես եկավ նաև Արաքս Փաշայանը (ԱԻ) «Հայաստան-Արաբական աշխարհի համագործակցության հեռանկարները» զեկուցումով, ուր հեղինակն ամփոփեց իր վերջին տարիների պրպտումները:

Վերջին նիստի առաջին երկու զեկուցումները նվիրված էին Հայկական սկզբնաղբյուրներին. Ալեքսան Հակոբյանը (ԱԻ) զեկուցեց «Հայոց դարձի մանրամասներն ըստ Գրիգոր Լուսավորչի "Վարքի" արաբերէն տարբերակի» հաղորդումը, ծանրանալով քրիստոնեության ընդունման թվականին վերաբերող բանավեճի վրա, իսկ Արթուր Մաթևոսյանը (ԱԻ) անդրադարձավ «Ս. Երրորդության դավանանքը Ս. Գրիգոր Տաթևացու «Ոսկեփորիկ»-ում» թեմային: Գիտաժողովի վերջին՝ «Դվինի պեղումներից գտնված արաբատառ արձանագրությունները» զեկուցումն ընթերցեց Տիգրան Միքայելյանը (ԱԻ):

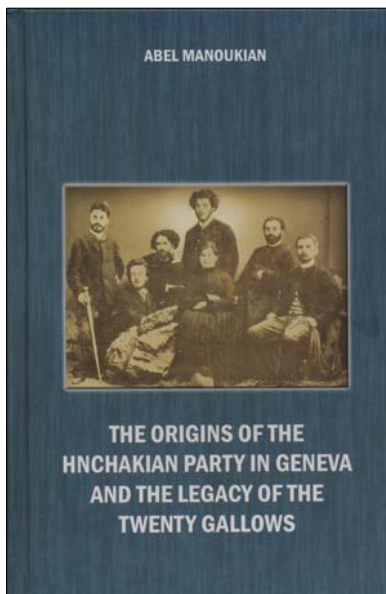
Հատկանշական է, որ երկրորդ օրն ամփոփվեց «Արևելյան աղբյուրագիտություն» թվային գրադարանի բացմամբ, որն, անշուշտ, կարևոր իրադարձություն էր հայագիտական և արևելագիտական հետազոտությունների հետագա ընթացքի համար:

Հարկ է ընդգծել որ գիտաժողին ընդառաջ մեկ գրքուկի սահմաններում տպագրվել էին ինչպես ծրագիրը, այնպես էլ՝ գիտական թեզիսները: Այնտեղ ընդգրկվել են նաև այն մասնակիցների համառոտ ակնարկները, որոնք հարգելի պատճառներով, չկարողացան ներկա գտնվել գիտաժողովին:

Այսպիսով, Արամ Տեր-Ղևոնդյանի 90-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովը կատարեց իր առջև դրած նպատակները՝ հարթակ տրամադրելով միջնադարագետներին, որոնք իրենց նոր խոսքը մատուցեցին: Հուսով ենք, որ հայագիտության և աղբյուրագիտական արդի խնդիրներին ուղղված գիտաժողովները հետայսու ավելի հաճախակի բնույթ կկրեն:

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ

BOOK REVIEWS

ABEL MANOUKIAN

**THE ORIGINS OF THE HNCCHAKIAN
PARTY IN GENEVA AND THE
LEGACY OF THE TWENTY
GALLOWES**

*“Zangak” publishing house, Yerevan, 2019, 192
pages*

**A VALUABLE RESEARCH ON THE
FORMATION OF THE HNCCHAKIAN PARTY
AND ON THE LEGACY OF THE TWENTY
GALLOWES**

The new valuable book "The Origins of the Hnchakian Party in Geneva and the Legacy of the Twenty Gallows" written by Dr. Abel Manoukian, Professor at the University of Fribourg is presented to the attention of the historiographical society.¹ The book is the result of a long-term scientific study and research of the author, and no doubt, is a completely new piece on the history of the Social Democrat Hnchakian Party (SDHP).

The book consists of three main parts. The first part refers to the formation of the Hnchakian party in Geneva, the second part of the book includes the references of the Swiss press to the Armenian Genocide: starting from the massacres of Sultan Abdul Hamid II and the solidarity of the Swiss population with

¹ Manoukian Abel, The Origins of the Hnchakian Party in Geneva and the Legacy of the Twenty Gallows, “Zangak” publishing house, Yerevan, 2019, 192 pages.

Abel Manoukian, The Origins of the Hnchakian Party in Geneva...

the Armenians (1894–1897) and concluding with the verdict and execution of the Hnchakian Twenty Gallows in 1915, and finally in the third part the discussion of the Hnchakian leaders' verdict in the German Imperial press and in the German diplomatic correspondence is presented.

It's well known, that over the past decades numerous studies have been conducted in Armenia and the Diaspora, memoirs and documents have been published on the formation, ideology and activities of the Social Democrat Hnchakian Party. The authors of those works are both party figures and professional historians. In the historiographic literature created on the Armenian national parties, and in this case, in particular on the Hnchakian Party, the staff of the Institute of History of the Armenian National Academy of Sciences has a great contribution. Those studies (by Ashot Hovhannisyan, Mkrtich Nersisyan, Gegham Hovhannisyan and others) have been started during the Soviet times and continue to date.

While studying the history of the Hnchakian Party, in addition to historiography, considerable work has also been done by the Armenian public and political mind. Nevertheless, as in any other historical issue, many unknown pages of the history of this party await their researchers, and each generation of historians will contribute to the history of the Armenian political thought, including the study of the Hnchakian Party.

We have viewed the current book by Dr. Manoukian from the above-mentioned standpoint. Accordingly, in the current review we have tried to answer the question of what the scientific value of this book is. Before responding to the question, it is necessary to observe the sources closely. We are absolutely sure that the main value of this new book is derived from the sources used by the author.

The documents kept in the Swiss archives have never been used yet in writings annotating the Hnchakian Party. This is the main important feature of Dr. Manoukian's study. He has thoroughly studied the documents and the Swiss press materials kept in the Swiss Federal Archives (SFA), the Geneva State Archives (Archives d'Etat de Genève), the Geneva University Archives (Archives de l'Université de Genève) and the Swiss National Library in Bern (Schweizerische Nationalbibliothek). They refer to the founders of the party in Geneva, in particular, Avetis Nazarbekian, Maro Vardanian-Nazarbekian, Gabriel Kafianz, Rouben Khan-Azat and others. The said archival materials include mainly

registrations relating to obtaining residence in Switzerland, police reports, secret letters, indictments, appeals to the government by the founders of the Hnchakian Party, student registrations at the University of Geneva, verdicts issued on behalf of the Geneva authorities, relations with the Russian deportees, and later, grave criminal charges on behalf of the Swiss government, articles and reports published in the local media. All this sheds light on the founders of the Hnchakian Party, their activities and the times they lived in. It is astonishing to learn that the Swiss police were secretly following the activities of the Armenian revolutionary figures in order to guarantee the security of the citizens and partly meet with the petitions of the Ottoman Turkish and Russian Tsarist authorities, thus making up confidential reports on those occasions. In other words, it looks like the founders of the Hnchakian Party continuously were at the center of attention of the Swiss police, which sent information not only to the relevant bodies of the Canton of Geneva, but also to the Federal Department of Justice and the Police in Bern.

Thus, Gabriel Kafiantz, one of the notable representatives of the group of founders of the Hnchakian Party was expelled from the Canton of Geneva as per verdict no. 3811, issued on April 21, 1887. According to the verdict, G. Kafiantz had to leave Geneva 15 days before May 8. Indeed, a letter of the State Counselor in charge of the Justice and Police Department of Geneva, which was sent on May 12, 1888 to the Federal Department of Justice and Police in Bern testifies that G. Kafiantz had already left Geneva for Leipzig on April 27, 1887. We learn additionally from the memoirs of his trusted friend Khan-Azat that G. Kafiantz had left Geneva for Leipzig to study pedagogy and he wasn't in Geneva in the late summer of 1887. However, a number of documents and letters confirm the fact that Kafiantz did not abide by this ruling and travelled to Geneva seeking refuge at the Nazarbekians' home. He was certainly in Geneva in August of 1887 when the Revolutionary Organization was founded and probably went back to Leipzig at the end of the summer of 1887 (page 36 of the book).

On March 6, 1889, two revolutionary colleagues, Jacques Brynstein and Alexandre Dembsky decided to experiment with a bomb they had manufactured in the forest known as Peterstobel near Zurich. Unfortunately, the bomb exploded in the hands of its makers, killing one of them and gravely wounding the other. Together with Polish and Russian colleagues, Kafiantz was among the first to arrive on the scene and the authorities interpreted his presence there as

Abel Manoukian, The Origins of the Hnchakian Party in Geneva...

participation in criminal activities. Tsarist Russia, Imperial Germany and Austria pointed the accusing finger at the Swiss government, claiming that Switzerland had become a haven for revolutionaries and terrorists of various stripes. As a consequence of these developments, the Swiss government had to take some measures, namely on May 7, 1889, when it issued deportation orders for 13 “terrorists”, i.e. revolutionaries, the 6th among them being Gabriel Kafiantz (pp.47-48). Later, in 1892, Gabriel Kafiantz twice appealed to the Swiss authorities with a request to give him permission to return to Geneva, or to enter the territory of Switzerland, but he was denied entry. Moreover, the secret service followed him, prepared a detailed report which has been used in A. Manoukian’s book.

It’s noteworthy to emphasize that the author of the book has even found out that Avetis and Maro Nazarbekians got married and registered their marriage on Wednesday, April 18, 1888. The wedding certificate was naturally co-signed by an officer of the municipality, by the couple themselves and, additionally, by two witnesses, as prescribed by local statutes regarding civil marriages. One of the witnesses was Christophe (Christapor) Ohaniantz (Ohanian), one of the founding members of the Hnchakian Party, and the other was Eugène Vasadzé. The photocopy of the Nazarbekians' marriage certificate is also presented in the book (p.26). The announcement of this marriage was published in the Journal de Genève, No. 93, April 19, 1888 (see the photocopy on p. 24).

Emphasis should be laid on the fact that Dr. Manoukian has scrupulously observed the above-mentioned examples, studied the Swiss archives, and combined the data obtained with the results of the memoirs, the press, and the existing historical research.

In the second chapter of the book, the author writes about the massacres of the Armenians committed by the Ottoman Sultan Abdul Hamid II and the solidarity of the Swiss population with the Armenians during 1894-1897. It is worth noting that in 1895–1896, when the Hamidian massacres were raging particularly fiercely in Sassoun, Zeytoun, Constantinople, Akn and its surroundings, the “Conference of Swiss Aid Committee for the Armenians” in support of the Armenians organized a large-scale campaign of solidarity with the Armenian people and collected 430.000 signatures of Swiss citizens in support of this initiative. On March 4, 1897, a delegation presented the President of the Swiss Confederation, Adolf Deucher, with a truly historic petition on behalf of the

signatories. The petition described the persecution and violence experienced by the Armenian population of the Ottoman Empire, the merciless slaughter of hundreds of thousands of children, women, men and the elderly, and the total destruction of many towns and villages inhabited by the Armenians in the Ottoman Empire. It also expressed the will of the Swiss people for their government to appeal to the major world powers to intervene directly and make a pressure on the Ottoman authorities to end the violence against the Christian Armenian population. The details on this sensitive subject can be found in one of the significant books on the Armenian Genocide and Swiss humanitarian contribution based on the Swiss archival sources, that has been written by Dr. Abel Manoukian and titled “Bearing Witness to Humanity: Switzerland’s Humanitarian Contribution during the Armenian Genocide in the Ottoman Empire, 1894-1923” (Munster Press, 2018, 605 pages).

Then, in the following few subchapters of the book, a brief reference is made to the Swiss state policy towards the press, the almost complete absence of censorship, by which the multiplicity of periodicals (including socialist press) can be explained. In his research the author of the current book has focused on those socialist periodicals which have directly reported on the momentous political events of the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries in the Ottoman Empire, foremost among them being the situation of the Western Armenians, such as the massacres of Sultan Abdul Hamid II, the Young Turks’ opposition movement, the revolution in the Ottoman Empire carried out by them in 1908, the massacres of the Armenians of Adana, in 1909, the Armenian Genocide of 1915, and more specifically the event of the Twenty Gallows. It is shown how each of those issues was addressed by the Swiss press.

In his book Dr. Manoukian points out the obvious fact that Swiss press welcomed the revolution of the Young Turks, the failure of the Hamidian attempt of a coup in 1909, assessing it as a victory of progressive forces, however condemns the massacres of Armenians in Adana in 1909. The Swiss press reflected the heroic achievement of the Young Turks positively, and lauded their readiness to use the forces at their disposal. The loyal warlike forces for defending the revolution were also praised.

In the subchapter titled “The Adana Massacre of 1909” (pp. 84-88) A. Manoukian draws attention to the fact that the periodical “*Volksrecht*” expressed a sort of moral solidarity with the Young Turks without realizing that they were no

Abel Manoukian, The Origins of the Hnchakian Party in Geneva...

less bloodthirsty than Abdul Hamid II was, and that, in their wrathful nature, by executing the monstrous blueprint for a genocide, they would surpass all of the preceding sultans, who, in their wildest dreams, could not even imagine such a crime perpetrated against humanity.

On September 7, 1913, the 7th Congress of the Social Democrat Hnchakian Party was held in Constanta, Romania. Delegates from various Hnchakian centres had to face the issues and challenges of the times, adopt an orientation regarding the question of Armenian self-rule, and outline the plans of action for the future. A special committee headed by Stepan Sapah-Giulian and Varazdat (Gr. Anparchian) adopted a secret resolution to assassinate some Young Turk leaders, specifically two members of the triumvirate - Enver and Talaat. Unfortunately, the whole plan failed, with obvious tragic consequences: on June 14, 1915, the Ottoman military tribunal sentenced 22 prominent Hnchakian leaders to death. Two of the leaders, Stepan Sapah-Giulian and Varazdat, were sentenced in absentia as they were abroad. The death sentence was carried out on Tuesday, June 15, at Sultan Bayazit Square in Constantinople. Twenty Hnchak figures were hanged. This horrific event received a wide coverage in the press of the European countries and particularly in the Swiss press, which had a neutral position during the First World War.

One of the key parts of Dr. Manoukian's book is dedicated to this tragic event. Detailed reference to the death sentences of Hnchakian figures in 1915, as well as the condemnation of the Ottoman policy in that context, the massacres and deportations of the Armenian population on the territory of the Ottoman Empire were illustrated in the Swiss press such as "*La Sentinelle*", "*Berner Tagwacht*", and "*Volksrecht*". The author of the articles on Twenty Gallows in the last two newspapers was the well-known figure of the social democrats Arshak Zourabov, who was then in Europe. He had surely followed the proceedings of the military tribunal in the Twenty Gallows affair and its tragic outcome. He could not but protest and express his revulsion at what was going on, hence his article, which enjoyed broad and positive reception in the Swiss and Italian socialist press. The author's manuscript being unavailable, it is now impossible to be certain about the original title he submitted. We might therefore surmise that the author used more than one title when sending various copies to various newspapers; another possibility is to assume that the editors of the newspapers considered it proper for them to provide titles in accordance with the contents of the article. It seems that

the subtitle “The Execution of Twenty Turkish Comrades” might have been a general title supplied by the author, yet considering the diversity of the readers of various newspapers – say, German-speaking Bern and Zurich versus French-speaking parts of Switzerland, and since the article in “*Volksrecht*” is surely a reprint in Berner Tagwacht, different titles were added to avoid giving readers the impression of reprint or repetition. The article of Arshak Zourabov on the Hnchakian Twenty Gallows is a brilliant example of journalism at its best. It includes an in-depth analysis of the political situation in Ottoman Turkey, in which context A. Zourabov attributes the crime of the execution of the twenty comrades to the persecution unleashed against social democrats in Russia. Also, A. Zourabov mentions the Hnchak newspaper “*Kayts*” very appreciatively, attaching a lengthy letter to the publication. Dr. Manoukian in his book thoroughly examines the content of the article “Facing Fresh Graves” by A. Zourabov, which refers to the formation of the Hnchakian party, newspaper “*Kayts*” and its editor Gegham Vanikian, with whom he obviously enjoyed a positive relationship, the Hnchakians’ plans to liberate the Armenian people from the Ottoman domination, the Young Turks’ policy of persecuting and slaughtering the Armenians, and Germany’s responsibility in that issue.

In the following subchapter of the current book Dr. A. Manoukian describes that “*Volksrecht*” in its issue of January 5, 1916, returned to a detailed coverage of the Hnchakian Twenty Gallows in an article entitled “A Cry for Help from Armenia”. The title definitely came from the editors, since the article itself was, in fact, the text of a letter addressed to the leader of the Social Democratic Party of Germany in print: it was composed by the Georgian students studying in Geneva. The occasion for writing the letter was the systematic obliteration of an entire nation, namely the Armenian people, in the Turkish Empire. The signatories considered it their noble and moral duty to protest against this phenomenon. They therefore, called on the social democrats in Germany to intercede with the German government with a view to putting an end to the evil that was victimizing the Armenian people.

The final chapter of the book is dedicated to the verdict of the Hnchakian Twenty Gallows in the ecclesiastical-religious press of cultural-Protestantism in Germany and, also in the Imperial German diplomatic correspondence. Dr. Manoukian draws attention to the fact that on July 29, 1915, around one month after the sad event of the Twenty Gallows, a religious-ecclesiastical periodical “*Die*

Abel Manoukian, The Origins of the Hnchakian Party in Geneva...

Christliche Welt published the article titled “Armenien im Weltkrieg” (Armenia in World War), and its author was the noted armenophile Ewald Stier, a defender of the rights of the Armenian people since 1896. The article referred not only to the verdict of the Hnchakian leaders, but also to the arrest and the annihilation of the Armenian politicians and intellectuals, and to the large-scale massacres and deportations being carried out in Turkey against the local Armenian population. I would like to highlight how E. Stier cites a stern warning issued by the allies France, England and Russia addressed to the Young Turk government and published in the *Neue Züricher Zeitung*. It stated, that “Turkey is committing a crime against humanity and civilization” and that the Sublime Porte was being put on notice, that the Turkish government, “all of its members and their officials, who are accomplices in the execution of such massacres, would be held accountable personally” (pp. 144-145).

It is noteworthy, that the political significance of the tragic event of the Hnchakian Twenty Gallows at Sultan Bayazit Square on June 15, 1915 did not escape the attention of Hans, Baron von Wangenheim, German Ambassador to Turkey (1912-1915), who dispatched two reports on this matter to the Imperial Chancellor of Germany Theobald von Bethmann Hollweg. In an effort to supply more details about the events, Wangenheim attached as an appendix to his report, a piece published in Constantinople, in the French edition of the newspaper “*Lloyd Ottoman*”, entitled “Executions”.

Dr. Manoukian concludes his book with the subchapter on the verdict of the Ottoman military tribunal from June 14, 1915 on 22 prominent Hnchakian leaders sentenced to death, and with the second report of Ambassador Wangenheim, which was sent to Berlin.

It should be emphasized that, in addition to the research done by Dr. Abel Manoukian, the illustrations and English translations from the French and German original periodical materials and unique documents published in the book are of important and significant resource value. They give the reader an opportunity to draw independent conclusions on events and phenomena.

This book is definitely a new word and an important contribution to the field of the research history of the Social Democrat Hnchakian Party. We are absolutely confident that “The Origin of the Hnchakian Party in Geneva and the Legacy of the Twenty Gallows” by Dr. Abel Manoukian for many decades will be a useful book for the historians interested in founding circumstances of the party

and for the individuals seeking information on the Armenian political life and Hnchakian figures. Also, this book may be of no less interest to the Swiss scientific and public circles, as on the one hand the influence of the environment in Switzerland on the Armenian political thought has been revealed, and on the other hand it is an inalienable part of the history of that country.

HAMO SUKIASYAN

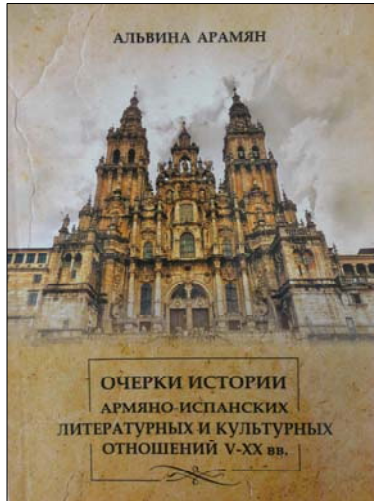
PhD, Senior Researcher of the Institute of History, NAS of RA

hamosukiasyan@gmail.com

ANAHIT KHOSROEVA

PhD, Leading Researcher of the Institute of History, NAS of RA

akhosroyeva@yahoo.com

АЛЬВИНА АРАМЯН
ОЧЕРКИ ИСТОРИИ АРМЯНО-
ИСПАНСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ И
КУЛЬТУРНЫХ ОТНОШЕНИЙ
V–XX ВВ.

Ереван, изд-во «Гитутюн» НАН РА, 2019, 198 с.

Исторические и культурные связи армянского народа с государствами Пиренейского полуострова – Испанией и Португалией, исследованы частично. Труды Роберто Гюлбенкяна, изданные отдельным сборником в переводе на армянский¹, охватывают почти всю картину отношений между армянским и португальским народами в средние века. Что касается армяно-испанских историко-культурных контактов, то они изучены рядом исследователей (А. Гндзаян², В. Матеосян³), однако неоценимую лепту в эту область научных изысканий внесла сотрудница Института литературы им. М. Абегяна НАН РА, кандидат филологических наук Альвина Арамян⁴. Итогом ее многолетних исследований стал сборник «Очерки истории армяно-испанских лите-

¹ **Կյուպենկյան Ռ.Վ.**, Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ, Ե., 1986:

² **Հնձազյան Ա.**, Իսպանիան հայ մատենագրության մեջ («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1998, թ. 3, էջ 98–104):

³ См. его статьи: Հայկական Կիլիկիան ու Սպանիան (պատմական ակնարկ) («Հասկ», հոկտեմբեր 1994, էջ 671–677): Երկու հայ արքայազուններ միջնադարեան Սպանիոյ մէջ. պատմութիւն եւ առասպել («Բազմավէպ», թիւ 4, 1995, էջ 404–414): An Overview of Armenian-Spanish Relations during the Cilician Period («Հանդէս ամսօրեայ», 1–12, 1996, p. 296–335). ԺՁ. դարու սպանական աղբիւր մը հայերու եւ Հայաստանի մասին («Հանդէս ամսօրեայ», 1–12, 1998, էջ 375–384): Դրուագներ ԺԵ.–ԺԹ. դարերու հայ-սպանական պատմա-մշակութային կապերէն («Բազմավէպ», թիւ 1–4, 2003, էջ 178–216): Նոր Զոռայէն մինչեւ Սպանիա եւ Հարաւային Ամերիկա (ԺՁ.–ԺԷ. դարեր) («Հանդէս», փետրուար 2004, էջ 14–18): Սպանիոյ թագաւորը եւ Մեծ Եղեռնի զոհ մտաւորականները – Վարդան Մատթէոսեան, Գրական-բանասիրական ուսումնասիրութիւններ, Անթիլիաս, 2009, էջ 28–41: Հայ գրականութիւնը սպաներէն լեզուով, նոյն տեղում, էջ 363–380:

⁴ Первая статья на эту тему А. Арамян была издана еще в 1987 г. (см. **Арамян А.Г.** Армяно-испанские историко-культурные и литературные взаимосвязи (V – первая половина XIX вв.). Научно-аналитический обзор, Е., 1987, с. 17–19.

ратурных и культурных отношений V–XX вв.», который состоит из предисловия, вступительного слова «От автора» и 11-и очерков, большинство из коих знакомы научной общественности по академическим изданиям и сборникам. На основе армянских и русскоязычных источников автору удалось представить наибольший спектр отношений между армянами и испанцами. Сборник мог быть озаглавлен «*Очерки истории армяно-испанских литературных и исторических отношений*», так как в нем больше представлены исторические связи. С другой стороны, они – более, чем очерки. Это написанные с научной добросовестностью статьи-исследования, с филологическими уточнениями, со всесторонним анализом и параллелями.

Сборник начинается с очерка «Испания в армянских источниках раннего средневековья», где приводятся спорадические упоминания об Испании, встречающиеся в сочинениях армянских историографов Золотого века и позднее – у Анании Ширакаци. Автор идентифицирует указанное в сочинении Егишэ «О Вардане и войне армянской» «краев Гадеровна» с городом Кадис на юге Пиренейского полуострова (с. 16). Как верно замечает А. Арамян, «в эпоху раннего средневековья армяне располагали определенной информацией об Испании, о ее географическом положении, населяющих ее народах, о богатстве ее недр и борьбе народа против римлян, о христианском вероисповедании и наличии письменной словесности» (с. 18).

Во втором очерке – «Армянское и испанское предания об апостоле Иакове» рассматриваются армянский и испанский апокрифы о св. Иакове. Автор делает филологическое уточнение в связи с установлением личности армянского священника, переведшего испанское предание об апостоле. Ссылаясь на исследование А. Мушегяна об одной германской легенде об армянском священнике-скитальце, Арамян полагает, что этим переводчиком может быть скитавшийся в Европе богослов XIII в. Ованес Гарнеци, который посетил Испанию, вероятно, с целью ознакомления с испанским преданием о св. Иакове и перевода его на армянский. А. Арамян считает, что текст предания об апостоле Иакове «является первым испанским источником, переведенным на армянский, перевод осуществлен с латинского оригинала» (с. 28).

Историческим отношениям посвящены темы «Киликийская Армения и Испания» и «Деятельность испанских миссионеров в армянской среде»: последнее представляет деятельность первых католических миссионеров в Армении, среди которых были испанцы, владевшие армянским языком. Здесь же приводятся упоминания об армянах. Об одном из таких мемуаров, содержащих наибольшую информацию об Армении, рассказывает отдельный очерк – «Армения в «Описании чудес» Журдена де Северака». Доминиканский миссионер Иордан-Журден Каталани, уроженец Северака, живший в XIV в. и совершавший путешествие на Восток, в своем труде «Описание чудес» посвятил Армении хоть и небольшую, но целую главу. Во время своего путешествия он посетил города Великой Армении, общался с армянами, описал гору Арарат, упомянул святых армянских мучеников. А. Арамян правильно считает, что «Все сведения, сообщаемые Журденом де Севераком об Армении и армянах, представляют чрезвычайный интерес, поскольку в сжатой, лаконичной форме поведал он о событиях древнейшей армянской истории и о событиях по привлечению армянских христиан в лоно католической церкви» (с. 59). Как и в других работах, А. Арамян не ограничивается лишь цитатами из источников, а проявляет критический подход к представленным фактам. Так, упоминая предположение русского переводчика сочинения де Северака Я. М. Света о том, что указанный испанским автором город Семур близ Арарата может быть Ван, автор книги считает более вероятным идентифицировать его с Цеманумом, городом у подножия Большого Арарата (с. 55), о чем говорится в Коране.

Мемуарам другого испанского путешественника, посетившего Армению, посвящен очерк «Армянская тема в «Дневнике» Клавихо». Испанский посол Руи Гонсалес де Клавихо совершил путешествие в Самарканд, к Тимуру, посетил армянские и армянонаселенные города – Арцинга (Ерзынка), Себастья, Асерон (Эрзерум), Васит (Баязет), Алескинер (Алашкерт), Аумиан (Ани), рассказал о городе на горе Арарат, который Арамян по праву идентифицирует с поселением Акори (с. 79). В очерке проводятся параллели между данными Клавихо со сведениями армянских (Товма Мецопеци, Аракел Сюнеци) и европейских (Иоганн Шильтбергер) авторов той же эпохи.

Особенно ценно сообщение Клавихо о «каменных крестах», «так как это одно из первых, если не первое упоминание в европейском источнике о хачкарах» (с. 86). Повествуя о рассказанном Клавихо предании о гибели Армении, А. Арамян указывает, что услышанное испанским путешественником выражение «шахармен» он воспринял как «шах Армении», связав информацию о межплеменных распрях сельджукских «шахарменов» с армянской историей (с. 88–89).

Очерк «Испания в путевых заметках армянских паломников и путешественников (XV–XVIII вв.)» знакомит русскоязычного читателя с сочинениями Мартироса Ерзынкаци, монаха Саргиса, инок Ованеса, Пирзата, Августиноса Баджеци, Закария Агулеци, посетивших Испанию и написавших об этом в своих путевых заметках. Наряду со многими интересными фактами автор отмечает важнейшие сведения из истории Испании, которые были отражены в частности в путевых записях монаха Саргиса – сообщение о «Новой Индии», являющее собой «первое, известное нам упоминание о выдающемся мировом событии, открытии Америки» (с. 102) и о гибели Непобедимой Армады в 1588 г. (с. 104–105).

Интересные сведения содержит очерк «Габриел Амазаспян – переводчик «Золотой книги Марка Аврелия» (XVIII в.)» об известном в армянской колонии Индии купце Габриеле Амазаспяне Ереванци, который впервые перевел сочинения с испанского на армянский. Это «Золотая книга Марка Аврелия» (напечатанная в 1738) и «Пособие по составлению завещаний» Карла Бермута (1749, оригинал был издан в 1714 г. в Мексике). В этом очерке А. Арамян удалось установить автора «Золотой книги», которым являлся не грекоязычный автор античности, а выдающийся испанский гуманист Антонио де Гевара (1480?–1545, с. 123). Здесь же автор книги называет другого переводчика с испанского на армянский, современника Амазаспяна монаха-францисканца Захария Мартироса из Манилы, который перевел четыре книги с испанского. Исследование сохранившихся рукописей этих переводов, безусловно, послужит новой темой для изучения армяно-испанских литературных связей.

«Герой» очерка «Кавказская одиссея испанского революционера Хуана ван Галена» – испанский военный деятель бельгийского происхождения,

который в 1820 году принимал участие в военных действиях на Кавказе и был лично знаком с армянскими военными деятелями русской армии, в частности, В. Бебутовым и В. Мадатовым, участвовал в экспедиционной поездке отряда Мадатова на его родину – в Арцах, посетил Шуши. Автор рецензируемого сборника вносит уточнения в связи с данными влиятельного историка М. Нечкиной о службе генерала Давида Бебутова с Ван Галеном: на самом деле это был брат Давида – полководец, генерал от инфантерии Василий Бебутов (с. 140).

Следующие очерки носят чистый филологический и литературоведческий характер. В статье «Испания в творчестве армянских просветителей XX века» обобщены факты из сочинений Х. Абовяна (статья «Открытие Америки», перевод-изложение испанской новеллы «Линда»), С. Назаряна (статья «Христофор Колумб или открытие Америки», перевод драмы Кальдерона «Стойкий принц», при этом А. Арамян не забывает упомянуть также его пьесу «Цепи дьявола» с армянской тематикой, с. 160) и М. Налбандяна, указывая на мотивации авторов, которые, обращаясь к испанской теме, были озадачены «запросами армянской общественной жизни», и ответы на них они искали в истории Испании (с. 164).

Сборник завершается детальным исследованием темы «Сервантес в армянской действительности», касающейся упоминаний о великом испанском писателе и его знаменитых героях – Дон Кихоте и Санчо Пансе в армянской среде, о переводах «Дон Кихота», постановке пьесы «Дон Кихот» В. Сарду, о статьях и монографиях армянских авторов о Сервантесе, а также о его влиянии на армянскую литературу, в частности, на произведения, где нашли отражения донкихотовские ситуации («Арсен Димаксян» А. Ширванзаде, «Товарищ Панджун» Е. Отяна, «Армянский Дон Кихот» В. Тотовенца). Добавим, что в свое время К. Зарян в дневниковых записях написал: «Комментарии для Давида Сасунского». Так, как написал де Унамуно для Дон Кихота. Было бы хорошо...»⁵. Кстати, «Костан Зарян и Испания» – отдельная, обширная тема, ждущая своего исследователя...

В качестве дополнений и исправлений хотим отметить следующее:

⁵ Չարյան Կ., Նախադասար, Ե., 1999, էջ 572:

а. Племя «кара-коюнлу» этимологизируется как «черные татары» (с. 73). Однако в тюркском языке «кара-коюнлу» означает «чернобаранные».

б. Упомянутая Мартиросом Ерзынкаци местность «Հղիւնի երկիր» переведена как «страна холана» (с. 95). Слово «հղիւնի» в армянском означает «голый, открытый», поэтому можно предположить, что Ерзынкаци имел в виду незаселенные территории, находящиеся, как полагает автор, где-то на Атлантическом побережье.

в. Автор упоминает, что М. Тагиадян написал о Сервантесе в одном из номеров «Азгасера» (Мадрас, 1848, с. 166). Однако до этого, в 1846 г., имя великого испанского писателя уже фигурировало в том же самом издании («Կերվանդէս անմահ զոհն Սպանիոյ՝ զԵնիստն կարօր...»⁶).

г. Имя «Кндук-Почат» переведено как «плешивый-лысый» (с. 182), в то время как оно переводится как «плешивый-бесхвостый».

Конечно, материал, касающийся вековых армяно-испанских историко-культурных отношений, неисчерпаем. Испаноязычные специалисты смогут в соответственных источниках найти дополнительную информацию об армянах⁷, а по сей день не исследованные армянские рукописи могут содержать новые сведения об Испании и ее народах. Однако сборник А. Арамян «Очерки истории армяно-испанских литературных и культурных отношений V–XX вв.» есть и останется первым трудом на эту тему, который заслуживает того, чтобы его перевели, в первую очередь, на испанский язык.

АРЦВИ БАХЧИНЯН

Кандидат филологических наук,

Институт истории НАН РА

artsvi@yahoo.com

⁶ Ոգի տպարանի. խճութիւն գրագիտաց («Ազգասէր», 2.05.1846, էջ 137):

⁷ Например, Вартан Матеосян недавно опубликовал статью о пьесе испанского драматурга XVIII в. Хосе Васкеса «Великая княгиня Армении и христианизация Татарии» (см. Վարդան Մատթեոսեան, ԺԸ, դարու հայկական թեմայով սպաներէն թատերախաղ մը, Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու նվիրված բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Մելս Սանթրյանի ծննդյան 80-ամյակին, Ե., 2018, с. 252–263).

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ԷԴ. Լ.

**ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ**

Երևան, «ԿՈԼԼԱԺ» հրատ., 2017, 188 էջ:

**ԵԶՐՈՒԹԱԲԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ
ՃՇՏՈՒՄՆԵՐԻ ԱՌԹԻՎ**

Հայության կյանքի առանձնահատկությունները նկատի առնելով, թվում է, կարիք չկա ընդգծելու այն, որ բնաշխարհից հայերի օտարումը մշտապես ուղեկցել է նրանց՝ դարերի հետնախորքից:

Արտաքին աշխարհին այս կերպ հարաբերվելու իրողությունը հուշարկում է այս երևույթին հետևող երկրորդ անառարկելի փաստը՝ այդ օտարումը եղել է հարկադրական բնույթի, ըստ մեծի մասին՝ արտաքին պայմանների թելադրանքով, մասամբ նաև իբրև սեփական վարքագծի կամ կամավոր գործողության արդյունք: Եվ այս՝ երևույթի ծավալների ու ժամանակի վիթխարի չափերի միացյալ արդյունքում նկատվում է հայրենիքից մարդկանց արտահոսքի ձևերի, քաղաքական, տնտեսական, իրավական ու բարոյահոգեբանական պատճառահետևանքային կապերի անխուսափելի բազմազանություն: Երևույթի այս բազմադիմի նկարագրին պետք է ավելացնել դրա մեկ այլ բաղադրիչը՝ դրսևորումը լեզվամտածողության մեջ, գաղթերի ու գաղթականության պատճառների, տեսակի, կերպի, ի վերջո դրանց հասկացության և եզրութային առանձնացման ու բնութագրի խնդիրը: Մանավանդ այն դեպքում, երբ գործ ունենք նշված երևույթով լեզվ-լեզուն հայոց պատմության ու դրան համարժեք չափով՝ այն բնութագրող բառերի, բառակապակցությունների, եզրի ոչ հավակնոտ կամ հատկապես հավակնություն ունեցող մեծ բազմաթիվ օրինակների հետ: Այսպիսի զանգվածում միօրինակություն ստեղծելու, գաղթերի ու գաղթականության իրողությունների մեջ տարրորոշում մտցնելու և ի վերջո, գիտական ճանաչողության վրա հենվող եզրութային հատուկ համակարգ մշակելու և շրջանառության մեջ ներդնելու հետամուտ՝ շատ հաջողված փորձ պետք է համարել Էդ. Մելքոնյանի սույն աշխատությունը: Նշված միօրինակության պակասը, ի դեպ, իրեն շարունակ զգացնել է տալիս նաև մեր

Մելքոնյան Էդ.Լ., Հայ գաղթականություն. տերմինների պատմությունից

պատմագիտության տարբեր ճյուղերում, որտեղ ևս քիչ չեն հանդիպում եզրերի տարբերակները: Հեղինակը հիմնահարցին մոտենում է որոշակի և համակարգային անցումներով՝ դրանց հիմքում դնելով բնաշխարհից հայության արտահոսքը բնութագրող եզրերի ժամանակագրական շրջանառությունը: Արդ, սկսենք **գաղթ** և **գաղթական** եզրերի իմաստավորումից, որով և սկսում է հեղինակը՝ սկզբի և շարունակության մեջ դնելով իր հետազոտության նպատակն ու տրամաբանությունը, այսինքն, իր հստակ ձևակերպմամբ՝ «հայ գաղթականության ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ հատուկ լեզվի բառապաշարի ձևավորումը» (էջ 17): Էդ. Մելքոնյանը **գաղթ, գաղութ, գաղթական, գաղթականություն** բառերի (հասկացությունների) գործածության սահմանագիծ է համարում մինչև Առաջին աշխարհամարտն ընկած ժամանակաշրջանը և դրանց հոմանիշներ դիտում **migration, migrant, миграция, мигрант**, մասամբ նաև **colony, colonist, colonial** եզրերը: Նշված համադրումն ինքնին արդյունավետ է հայ պատմագիտությունը եզրութաբանական ընդարձակ կարողություններով օժտելու, այլև արդի գիտական մտածողությանը (հատկապես թարգմանական գրականության՝ օտար լեզուներից հայերենի և դրան հակառակ ընթացքով) համընթաց առաջանալու իմաստով: Այնուհետև, գրքում խնդիրը տեսականորեն հիմնավորվում է սեմանտիկյան իմաստաբանության՝ հայերենի և օտար լեզուների նրբերանգների համապատասխանության տեսակետից: Պատմական իրականության և իրողությունների լեզվական նույն անդրադարձի հաշվառմամբ հեղինակը նոր երանգներ (նրբություններ) է հայտաբերում **տարագիր, գաղթականներ, տարագրյալ, վտարանդի** համադրություններում՝ այստեղ և առհասարակ առաջնորդվելով իմաստային տեղաշարժի որոշակի և պարագայական հանգամանքներով, այն դեպքում, երբ իրողություններին վերաբերող ժամանակակից շարադրանքներում (մամուլ, գրականություն և այլն) կացության փոփոխությունը կարող էր պայմանավորել մեկ եզրի փոխարինվելը (կամ անցումը) մյուսով (**տարագիր-գաղթական, գաղթական-վտարանդի, գաղթական-փախստական** զույգերը): Այստեղ նկատենք, քիչ անց դրան վերստին վերադառնալու պայմանով, որ նույն կերպ հեղինակն իր կարծիքն է հայտնում անգլերեն և ռուսերեն այլ եզրերի, դրանց հայերեն հոմանիշների բովանդակային համապատասխանության վերաբերյալ (**refugee-беженец, գաղթական-փախստական և այլն**): Ուշագրավ է **refugee-գաղթական** զույգի, առավել ևս գաղթական-փախստական զույգի հեղինակային մեկնաբանությունը, երբ բարեսիրական որոշ միջազգային կազմակերպություններ վերապրած հայերին կոչեցին

refugee (փախստական) 1920-ական թթ. ընդունված համապատասխան կարգավիճակով: Հեղինակը նկատում է, որ ռուսներն այդ եզրը թարգմանեցին ճշգրիտ, բայց հայերենում այդ զույգը **փախստականի** փոխարեն դարձյալ թարգմանվեց **գաղթական**, որի համարժեքը ռուսերեն **эмигрант**-ն է, անգլերենում՝ **emigrant**:

Հավանաբար այստեղ գործ ունենք հեղինակային մի վիճելի դիտարկման հետ, երբ ճշգրիտ թարգմանության կամ համարժեքի՝ նրա հասկանալի մտահոգությունը չի ամրապնդվում այն պարզ պատճառով, որ հայերեն լեզվամտածողությունը այդպիսի ճշգրտություն ենթադրում է ոչ թե բառային պատճենումով, այլ բուն իմաստով: Այստեղ կարծում եմ, որ հեղինակային վերապահումը, այսուհանդերձ, մեղմում է վերոհիշյալ դիտարկումը, երբ նա գրում է, որ հայերը չընդունեցին **refugee-փախստական** թարգմանությունը, սակայն գործածեցին **գաղթական** եզրը, որն արդեն արմատավորվել էր նրանց գիտակցության մեջ (էջ 25): Մյուս կողմից, հեղինակը կարծում է, որ **գաղթական** բառի «նման ազատ ըմբռնումը և գործածությունը... փախստականների ու տարագիրների պարագայում» հաշվի չի առնում այդ բառի (գաղթականի) «իմաստային առանձնահատկությունները» (էջ 26): Կարծում եմ, որ հայերեն **գաղթական** բառը լիովին արտացոլում էր **փախստական**-ի նրբերանգը և մասնագիտական կիրառության դեպքում այն կարող էր ընկալվել առհասարակ գաղթականի իմաստային ծավալի մեջ:

Էդ. Մելքոնյանը հետաքրքիր ծալքեր է հայտաբերում բառ-հասկացությունների նկատմամբ հանրության վերաբերմունքի փոփոխականության մեջ: Այս առումով ուշագրավ իմաստաբանական յուրահատկություններ ունեցան նույն **գաղթական** բառի տարբեր ընկալումները տեղաբնակների կողմից (քամահրանքի տարրեր) և իրենց՝ գաղթականների շրջանում (պատվախնդրական դիմակայում՝ ընդդեմ այդ քամահրանքի), որ հեղինակը կարևորում է հենց հասարակական հոգեբանության հակոտնյա ընկալումների իրողությամբ: Դրանց թվին պետք է դասել **թուրքահայ-տաճկահայ, Տաճկահայաստան-Թուրքահայաստան** բառերի փոխարինումը **արևմտահայ և Արևմտահայաստան**, **ինչպես և ռուսահայ և Ռուսահայաստան** անվանումների փոխարինումը **արևելահայ-ով և Արևելյան Հայաստան-ով**՝ իբրև պատմական նոր պայմանների արդյունք, որոնք գործածության իրավունք ստացան տակավին 1920–1930-ական թթ.:

Ներգաղթ և հայրենադարձություն զույգի քննարկման դեպքում ևս հեղինակը հետևողականորեն կիրառում է եզրերի դիսկուրսիվ ընկալման, այ-

Մելքոնյան Էդ.Լ., Հայ գաղթականություն. տերմինների պատմությունից

նույնիսկ ամրագրման ու գործածության ճանաչողական մեթոդը: Վերջինս նպաստում է հասկանալու, իր իսկ խոսքերով, «**ներգաղթ** չեզոք տերմինի» նախընտրելիությունը 1920–1930-ական թթ. հայ վտարանդիների դեպքում՝ **հայրենադարձություն** եզրի նկատմամբ, բնականաբար, արդեն առ ի չգոյ է կամ ամբողջովին պատրանքի վերածված Արևմտյան Հայաստան կոչվող հայրենիքի: Այդ ներգաղթը միանգամայն կիրառելի դարձավ այն բազմաթիվ քաղաքացիների համար, որոնք Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում, որպես տեղահանված անձինք, պետք է հայրենիք վերադառնային: Կարծում եմ, սակայն, որ հասարակական գիտակցության մեջ **репатриант** եզրի «միանշանակ բացասական իմաստ ստանալը» (էջ 82) հազիվ թե կարելի է համադրել, դարձյալ բացասական իմաստով, **ախպար** բառին. հայ իրականության մեջ վերջինիս գործածությունը, ի տարբերություն **репатриант**-ի, չուներ և ոչ մի քաղաքական տրամադրվածություն, այլ արտահայտում էր նորեկների հանդեպ տեղաբնակների ընդամենը կենցաղային անբավականությունը հումորով դրսևորելու երանգներ:

Աշխատության նախավերջին՝ երրորդ գլխում («Հայ գաղթականությունը, որպես հանրություն») քննարկվում են այն եզրերը, որոնք վերաբերում են արդեն գաղթական հանրություններին՝ դրանց ինքնանվանումներին և ասպնջական երկրի կողմից տրված անվանումներին: Հեղինակը հիմնահարցը քննում է, այսպիսով, իր ամբողջականության, տվյալ դեպքում տրամաբանական զարգացումների և ընթացքի մեջ՝ սկսած միջնադարից, երբ հայերն առանձին կրոնական համայնք (հայադավանների հանրություն) կազմեցին Բյուզանդական կայսրությունում, մինչև կրոնադավանական հանրության կարգավիճակը Օսմանյան կայսրությունում, Սիրիայում, Լիբանանում և այլուր՝ ընդհուպ մինչև մեր ժամանակները: Էդ. Մելքոնյանն այստեղ ևս հավատարիմ է մնում շարադրանքի իր տրամաբանությանը՝ թուղցիկ պատմական ակնարկների հենքի վրա բացատրելով գաղթական հայ հանրություններին վերաբերող եզրերը (**վերաբնակիչներ** և **հայ հասարակություն**՝ Ռուսական կայսրությունում) և հիմնավորելով ԽՍՀՄ-ում առանձին հանրություն նշանակող ամեն մի եզրի ավելորդությունը, ուրեմն և չքացումը գաղափարախոսական պարտադրանքով, անդրադառնալով 1920-ականի կեսից **համայնք-община** եզրի վերագործածության փաստին՝ բովանդակային որոշակի ձևախեղմամբ և այլն:

Ցույց տալով հայ գաղութների պատմության ուսումնասիրությունը ամլացնող գաղափարախոսական հիմքերը և ապա 1950-ականից տարերայնորեն սկսված նոր պատմագիտական գործերի հայտնությունը, հեղինակը նկա-

տում է համապատասխան եզրերի պահանջարկը այդ բնագավառի հետագա աշխատություններում, երբ ավանդական եզրերը համալրվում են նոր իրողությունների վրա ձևված՝ **սփյուռքահայ, գաղթօջախ, գաղթավայր, գաղթաշխարհ** բառերով: Այս բազմազանությունների մեջ նա իրավացիորեն նկատում է տարերայնության գործոնը, որը շարունակվում է առ այսօր՝ կրելով նաև տարբեր հեղինակների անհատականության կնիքը: Գիտական անվանումների այսպիսի բազմաթիվ համադրումները, զուգահեռ գործածությունները, նույն անվանումների իմաստային նրբերանգների կամայական հերթագայումները, որ փաստականորեն հագեցած եզրակացություններով հիմնավորում է Էդ. Մելքոնյանը, մեծապես խանգարում են եզրերի գիտական ամրագրմանը, դրանց միօրինակության և միասնականացման պահանջին: Այդ իր հերթին, սպառնում է հայ գաղութների պատմության ճյուղի հետագա զարգացմանը՝ ստեղծելով շփոթ և խճճվածություն գիտական հաղորդակցության ասպարեզում: Հայերենի ճոխ ու ճկուն բառապաշարը (հատկապես զուգ գրական լեզուների առկայության պայմաններում), բառաստեղծման ընդարձակ կարողությունները և հոմանիշների մեծ բազմազանությունը, որ, թվում է կարճ ժամանակում պետք է նպաստեր հասկացության ամրակայմանը, իբրև եզրի, հիմնավոր տագնապ է պատճառում հեղինակին, երբ նկատում է, որ եզրութաշինության ասպարեզում մեզանում զարմանալիորեն վերարտադրվող ճիգերը «հավելյալ բարդություններ են ստեղծում գիտական խոսք, մանավանդ տերմիններ մշակելու դեպքում» (էջ 129): Այս է, կարծում եմ, հեղինակի ամենակարևոր մտադրությամբ, որ նրան՝ սփյուռքագիտության ճանաչված մասնագետին և գիտնականին, մղել է ձեռք զարկելու խնդրո առարկա հիմնահարցի մշակմանը և հաղորդակցվելու գիտական հասարակայնության՝ և հայրենական, և արտերկրի հայագետների ընդարձակ լսարանի հետ: Հատկապես այս վերջին հանգամանքով և ի նպաստ եզրերի կանոնակարգված շրջանառության, հեղինակը զուսպ, բայց և հստակ առարկումներ է անում **գաղութ** հասկացության որոշակի անվանումների (**գաղթավայր՝ Ա. Աբրահամյան, գաղութ-համայնք** անցումը՝ ըստ Գ. Խրլոպյանի և Հ. Մելիքսեթյանի, **գաղութ, գաղթավայր, գաղթօջախ, համայնք, գաղթաշխարհ** եզրերի համատեղ գործածությունը ՀՀ ԳԱԱ հրատարակած «Հայ գաղթաշխարհի պատմություն» եռահատորի առաջին հատորում (Ե., 2003) և այլն: Ինքը՝ հեղինակը, առաջարկում է համայնք հասկացության իր սահմանումը, կարելի է կարծել՝ հիմնավոր փաստարկներով:

Մելքոնյան Էդ.Լ., Հայ գաղթականություն. տերմինների պատմությունից

Աշխատության վերջին հատվածում հեղինակը քննարկում է **սփյուռք**, **դիասպորա** եզրերը, դրանց բուն բովանդակությունն ու գործածության մեջ մտնելու ժամանակի հետ կապված հարցերը: Այստեղ ևս հիմնախնդիրը քննարկվում է տարբեր դիտանկյուններից (այլազգի էթնիկական փոքրամասնությունները **սփյուռք** եզրով կոչելու, հայերեն գրականության մեջ ավանդական և արդիական իմաստներով դրանց տարբերակման հարցեր, **դիասպորա-սփյուռք** եզրերի ընդհանրություններ և տարբերություններ, **հին և նոր սփյուռքներ** «արհեստածին խնդրի» առաջացման պատճառների վերհանում և այլն) և մտածված առարկություններով՝ եզրերի կամայական իմաստափոխման և դրանց նշանակության չպատճառաբանված համահարթեցման դեմ:

Մի հետաքրքիր առանձնահատկություն ևս ունի այս աշխատությունը. նկատի առնելով հիմնահարցի իսկապես բազմաձև բնույթը, եզրերի կամ դրանց հավակնությունն ունեցող բառերի ու հասկացությունների փարթամ տարբերակների մեջ առավել հիմնավորն ընտրելու արդի պահանջը և այդ ընտրության հանգույցներում թեր և դեմ տեսակետների անխուսափելիությունը, հեղինակը բնավ չի պարտադրում իր նախասիրությունները, այլ հանդես է բերում լայնախոհ զգուշավորություն: Իր առաջարկները նա դիտում է զուտ գիտական շահեկանության տեսանկյունից, իբրև նպաստավոր հենք՝ եզրերի ու հասկացությունների կայացման արդի գործընթացներում:

Կարելի է և անգամ անհրաժեշտ՝ ինչ-ինչ առարկություններ անել հեղինակի այս կամ այն մտադրությին, քննարկման նախասիրած ոճին կամ հիմնավորմանը, բայց կա առավել կարևորը՝ հիմնախնդրի առաջադրումն ու արժարժումը, իբրև վաղուց ի վեր հասունացած մտավոր պահանջմունք և որն այս աշխատությունը դարձնում է հրատապ և սպասված: Իրոք, հայ սփյուռքագիտությունը անխուսափելիորեն առնչվում է առհասարակ սփյուռքագիտության, որպես միջազգային գիտության զարգացման ընթացքին, կրում է դրա ազդեցությունն ու յուրովսանն ազդում այդ ընթացքի վրա, որտեղ և առաջնահերթություն է ստանում քաղաքացիություն ստացած և կայուն եզրութաբանությունը՝ փոխհաղորդակցական կարողությունների ընդլայնման թելադրանքով: Եվ այս տեսակետից էլ, կարծում եմ, Էդ. Մելքոնյանի աշխատությունն ունի հույժ արդիական գիտական նշանակություն՝ հայրենի գիտության հետագա առաջարժման համար:

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

Գիտական խորհուրդ

Աղայան Արարատ
Ավագյան Արծրուն
Ավետիսյան Պավել
Բարդակչյան Գևորգ
Գևորգյան Համլետ
Դեդեյան Ժիրայր
Դում-Թրագուտ Յասմին
Զեքիյան Լևոն
Իսահակյան Ավետիք
Կատվայան Վիկտոր
Հայրապետյան Սերգո
Հարությունյան Վլադիմիր
Հովհաննիսյան Լավրենտի
Հովհաննիսյան Հենրիկ
Հովհաննիսյան Ռիչարդ
Հովսեփյան Լիանա
Մահե Ժան-Պիեռ
Մելքոնյան Աշոտ
Մինասյան Էդիկ
Մուրաֆյան Կլոդ-Արմեն
Շիրինյան Աննա
Պողոսյան Գևորգ
Սաֆրաստյան Ռուբեն
Սիմոնյան Արամ
Սուվարյան Յուրի
Տոնապետյան Անահիտ

Научный совет

Авагян Арцрун
Аветисян Павел
Агасян Арапат
Айрапетян Серго
Арутюнян Владимир
Бардакчян Геворг
Геворгян Гамлет
Дедеян Жирайр
Дум-Трагут Ясмин
Зекиян Левон
Исаакян Аветик
Катвалян Виктор
Маэ Жан-Пьер
Мелконян Ашот
Минасян Эдуард
Мутафян Клод-Армен
Овсепян Лиана
Оганесян Генрик
Оганесян Лаврентий
Оганесян Ричард
Погосян Геворг
Сафрастян Рубен
Симонян Арам
Суварян Юрий
ТонапетянАнаит
Ширинян Анна

Scientific council

Aghasyan Ararat
Avagyan Artsrun
Avetisyan Pavel
Bardakchyan Gevorg
Dedeyan Gerard
Dum-Tragut Jasmine
Gevorgyan Hamlet
Harutyunyan Vladimir
Hayrapetyan Sergo
Hovannisian Richard
Hovhannisyan Henrik
Hovsepyan Liana
Isahakyan Avetik
Katvalyan Viktor
Mahe Jean-Pierre
Melkonyan Ashot
Minasyan Eduard
Mutfian Claude-Armen
Poghosyan Gevorg
Safrastyan Ruben
Simonyan Aram
Shirinyan Anna
Suvaryan Yuri
Tonapetian Anahit
Zekian Levon

Հրատ. պատվեր N 969
Ստորագրված է տպագրության 16.09.2019 թ.:
Չափեր՝ 70x100¹/₁₆: 15 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը 250 օրինակ:

*Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, 010.564180*

*Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 010.564180*

*24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019. Tel: (+374 10) 521362, 010.564180*

www.hayagithimnadram.am

Email: joas2015@yahoo.com, info@hayagithimnadram.am

*ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն փաշարան, 375019,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պ., 24.*

*Printing House of the "Gitutuyun" Publishing of the NAS RA, 375019,
Yerevan, Marshal Baghramian ave., 24.*

*Типография издательства «Гитутюн» НАН РА, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.*